

Коріненко П.С., Баран Б.М.

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ СТ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Тернопіль-2021

УДК 338.43.02(477)«9/21»

К 66

Рецензенти:

Корновенко С. В., доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Падалка С. С., доктор історичних наук професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Терещенко В. Д., кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного Університету ім. В. Гнатюка.

*Рекомендовано до друку: Вченою радою Тернопільського Національного Педагогічного Університету ім. Володимира Гнатюка
(протокол № 9 від 28 квітня 2021р.)*

Коріненко П. С., Баран Б. М.

К 66 Правові засади земельних відносин в українському селі в першій половині ХХ ст. Історичний аспект: монографія Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021. 250 с.

ISBN 978-617-595-110-1

У монографії на основі широкого кола джерел, зокрема і маловідомих, історичних, юридичних, економічних фахових видань висвітлено правові засади земельних відносин в українському селі в першій половині ХХ ст.

Проаналізовані історіографія та джерелознавча основа, зміни в системі земельних відносин на трьох етапах: дореволюційної доби (1900–1917 рр.), Української революції (1917–1920рр.), радянської доби і німецької окупації (1921–1944рр.), зумовлені цими історичними етапами особливості напрацювання нормативно-правових документів тогочасними державними структурами та наслідки їх запровадження в українському селі.

УДК 338.43.02(477)«9/21»

ISBN 978-617-595-110-1

© Коріненко П.С., Баран Б.М., 2021

© ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2021

© ФОП Осадца Ю.В., 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I. Правові засади земельних відносин в українському селі на початку ХХ ст. (1900-1917 рр.)	30
РОЗДІЛ II. Регулювання земельних відносин органами влади і застосування «революційного права» українськими селянами у 1917-1920 рр.	62
РОЗДІЛ III. Особливості формування правових засад земельних відносин в радянську добу та в роки німецької окупації (1921–1944 рр.).....	119
ПІСЛЯМОВА.....	171
ДОДАТКИ (Витяги).....	178

ПЕРЕДМОВА

Землі сільськогосподарського призначення мають велику матеріальну цінність. При правильному їх агротехнічному обробітку вони дають прибутки, які практично не вичерпні в часі. Їх можна передавати в спадок дітям, дарувати, здавати в оренду, закладати в банку і на сам кінець продати. З огляду на ці функціональні можливості земля є унікальним мірилом цінності. Залежно від величини земельного володіння в суспільстві визначали рівень заможності, багатства тієї чи іншої особи. Для того, щоб усі вищезначені економічні операції зі землею відбувалися узгоджено, за певними правилами, на кожному історичному етапі запроваджувалися конкретні правові засади.

В першій половині ХХ ст. цей процес був надзвичайно активний і одночасно досить суперечливий і на окремих етапах навіть трагічний. Досить тривалий час відбувалося зіткнення норм традиційного права в земельних відносинах, яке намагалися відстоювати селени і утвердження правових норм в умовах поширення капіталістичних відносин в аграрному секторі економіки.

Перша половина ХХ ст. – це епоха динамічних історичних процесів, революцій, воєн, реформ та економічної модернізації. Це епоха обмежень, а потім і втрати в роки Української революції поміщиками приватної власності на землю. Це епоха руйнації общини – середньовічної традиції колективного володіння селянами землею і відродження, по суті, цієї ж традиції на новій основі в колгоспах, яке передбачало не тільки спільне володіння сільською громадою землею, але і основну працю селян на ній. Це епоха конфлікту селян, поміщиків, колгоспного ладу і діючих організаційно-господарських форм на селі.

На початку ХХ століття земельне облаштування головного товаровиробника в Російській імперії було суттєвим напрямом внутрішньої політики. Цією проблемою опікувалися вищі органи державної влади і їх очільники, громадські організації. Потужні селянські виступи 1902 р. в Полтавській і Харківській губернях переконали можновладців, що реформування земельних відносин на користь заможного прошарку селянства слугуватиме соціальній стабільності. З огляду на це, влада буде конкретно займатися

облаштуванням земельних відносин в середині селянських громад на нових правових засадах, піклуватися щодо піднесення ефективності аграрного сектору економіки.

Земельні відносини – це суспільні відносини людей, що пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням землею, є складовим елементом цієї системи виробничих відносин кожної конкретно взятої епохи. За своєю соціальною природою вони належать до економічного базису суспільства. При цьому варто зважити і на політичні та морально-етичні виміри в стосунках окремих осіб, груп між собою і з органами державної влади.

Земельні відносини регламентуються в основному системою юридичних норм. Завдання цієї регламентації полягає в тому, щоб створити такий порядок, який охороняв би суспільно необхідну систему розподілу, впорядкування і використання земельних ділянок. У статті 2 Земельного кодексу України земельні відносини визначаються, як «суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею, тобто відносини власності на землю, є головним засобом виробництва у сільському господарстві». Близьким до визначення цієї категорії є дефініція, яку дають автори Економічного словника¹.

Ми розглядаємо правовий стан земельних відносин, їх трансформацію через призму економічних та соціальних потреб суспільства і, в першу чергу тієї його частки, що проживала на селі. При цьому виходимо з того, що їх стан (задовільний чи не задовільний для сільської спільноти), продуктивний чи деструктивний для суспільства багато в чому залежав і буде залежати від юридичного супроводу. Саме тому в означеній праці ця проблема висвітлюється на основі тогочасних законодавчих актів і нормативних документів. В першій половині ХХ ст. законодавчі акти і нормативні документи щодо земельних відносин продукувались органами влади Російської та Австро-Угорської імперії, українськими урядами доби Української революції, білогвардійськими урядами, урядами радянської влади і німецько-румунською окупаційною владою.

¹ Осовська Г.В., Юшкевич О. К., Завадський Й. С. Економічний словник. Київ, 2009, Кондор (6-е вид. перероблене і доповнене). С. 16.

Так склалося історично, що оволодівши нашими землями, іноземні державні структури утверджували вигідні їм юридично-правові норми в земельних відносинах, які позбавляли українських селян можливості не тільки бути господарем на своїй землі, але й володіти нею у достатній кількості. На початку ХХ століття ця обставина призводила до їх незадовільного матеріального становища, консервації примітивних знарядь праці для обробітку землі, загалом ускладнювала підвищення культурного рівня українських селян.

У роки Української революції (1917–1920 рр.) земельне питання було чи не головним в економічному вимірі, а жадоба селян до придбання землі була такою великою, що вони вдавалися до анархістських дій, які часто освячували різні політичні сили та їх ватажки. Спроба українськими урядами врегулювати земельні відносини юридично-правовими документами не знаходила належного розуміння з боку селян.

В радянську добу в результаті насильницької колективізації було ліквідовано одноосібне володіння селянами землею. Держава передала землі сільськогосподарським колективам для їх спільного обробітку. Українські селяни не тільки не одержали прав на одноосібне господарювання на землі, на яке вони так сподівалися, але й були позбавлені права власності на землю. Вся земля була оголошена державною власністю. Усі вищезазначені процеси в земельних відносинах кінця 1920-х і 1930-х років були повторені на західних землях України в кінці 1930-х – на початку 1940-их років.

Німецьке керівництво ще з 1930-х років передбачало курс на розширення «життєвого простору» для німців за рахунок українських земель. Таку ж позицію зайняли тодішні союзники Німеччини Угорщина та Румунія. На окупованих українських територіях в роки Другої світової війни військовими структурами утверджувалась їх приватна власність на землю.

З 1943 року, з початку визволення території Української РСР від окупантів, радянське керівництво у найкоротші строки повернуло земельні відносини і організаційно-господарські форми (колгоспи і радгоспи) до того стану, в якому вони були у довоєнній добі. Колгоспи і колгоспники залишилися лише користувачами, а держава закріпила за собою право бути єдиним власником землі.

Наукова реконструкція правових засад земельних відносин в українському селі першої половини ХХ століття вимагає виходити із того, що за своєю суттю і спрямованістю вони мають глибинне історичне коріння і значною мірою впливали із процесів трансформування інститутів володіння, користування, розпорядження землею, впроваджених на різних етапах того періоду конкретних законодавчих актів.

Законодавче регулювання земельних відносин в українському селі від початку і аж до середини ХХ століття було надзвичайно суперечливим. Аграрна сфера пережила в ті десятиліття общинне, подвірне землеволодіння, колгоспний період, приватну форму власності окремих господарів і монополію держави на землю при збереженні присадибних земельних ділянок у користуванні колгоспників.

Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб на основі конкретно-історичного матеріалу проаналізувати основні етапи формування правових засад земельних відносин з початку і до середини ХХ століття, їх характер, суть, розкрити спонукаючі мотиви державних структур до їх запровадження, корекції або скасування.

Ми маємо намір проаналізувати названі процеси в земельних відносинах на початку ХХ століття, стержнем яких були зміни в зв'язку з проведенням аграрної реформи П. Столипіним; в добу Української революції 1917–1920 рр. і, відповідно, спроб революційних тобто радикальних змін в земельних відносинах, в радянську добу в Українській СРР, а з 1939 року і в західних областях України. Враховуючи брак документальної бази щодо земельних відносин окупаційного періоду 1941–1944 рр. побіжно торкнемося лише основного напрямку їх запровадження.

Правові засади земельних відносин реалізуються конкретними організаційно-господарськими формами на селі. Вони, власне, як і самі земельні відносини базувалися на звичаєвому праві, певних нормативно-правових документах. Спробуємо з'ясувати те, як вони впливали на результативність аграрної політики.

Усі вищезазначені завдання можна буде реалізувати лише спираючись на ключові юридичні документи, які, як правило, визначали сутність аграрної політики різних урядів. Специфікою і, до

певної міри, складністю аналізу правових засад земельних відносин є те, що українські землі з початку ХХ століття і до 1917 р. були в складі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Юридичний супровід в роки Української революції був до певної міри хаотичним, часто органи влади були вимушені під впливом обставин терміново і не завжди якісно готувати нормативно правові документи. В радянську добу Комуністична партія взяла на себе функції органів державної влади (хоч вони також існували). Постанови з'їздів, пленумів ЦК партії, по суті, виконували функції юридичних документів. Хоча, як ми розуміємо, до їх підготовки залучалися досвідчені юристи, що працювали в правових установах, все таки часто не економічна, а політико-ідеологічна доцільність їх появи суттєво впливала на зміст, пропоновані способи реалізації окремих юридичних завдань.

Ще однією особливістю юридичного супроводу земельних відносин радянської доби було те, що Компартія України на своїх з'їздах, пленумах могла лише дублювати рішення з'їздів та пленумів ЦК ВКП(б). В такому ж положенні були ради депутатів трудящих усіх рівнів. Рішення сесії ради часто носили лише уточнюючий характер відповідно до регіону.

З 1930-х років в умовах існування єдиної державної форми власності на землю в земельних відносинах були відсутні будь-які ознаки змін. Перерозподіл державними структурами землі між окремими користувачами відбувався шляхом адміністрування. Уряди СРСР, УСРР, обласні, міські, районні ради депутатів трудящих видавали відповідні постанови, які належало виконувати правлінням колгоспів та керівництву радгоспів. В ті роки в межах аграрної політики формувалося аграрне законодавство, яке регулювало правові земельні відносини між суб'єктами господарювання, узаконювало існування чи ліквідацію окремих суб'єктів господарювання на землі. Вони включали такі напрями як земельна, сільськогосподарська, агрономічна політика та землеоблаштування.

Дослідження правових засад земельних відносин в українському селі від початку - до середини ХХ століття потребує використання широкого спектру теоретико-методологічного інструментарію задля оптимізації сукупності аспектів запропонованої проблеми.

Зауважимо, що здійснювати розгорнутий аналіз методологічних підходів вважаємо недоцільним, оскільки названа проблема уже розглядалась в одному із попередніх видань².

До теоретико-методологічної палітри дискурсу нами залучений передусім метод аналізу та синтезу, історико-порівняльний метод та проблемно-хронологічний метод. Вони дають можливість систематизувати історіографічне надбання з історії правових засад земельних відносин, співставляти стан юридичних засад земельних відносин в дорадянську і радянську добу.

Затребуваними принципами при дослідженні означеної проблеми стали принципи історизму, об'єктивності, системності. Названі принципи дозволяють розглядати події та явища минулого у зв'язку з конкретно історичними умовами їхнього існування, добирати максимальну кількість джерел і нормативно правових документів. Це дає можливість урахувати всі позитивні і негативні сторони, незалежно від того подобаються вони нам чи ні. У нашому випадку була потреба використовувати джерела історичного, юридичного та економічного характеру.

В дослідженні правових засад земельних відносин усвідомлюємо необхідність послуговування категоріальним апаратом. Ключовими нормами в регулюванні земельних відносин є аграрне право, земельне право та Земельний кодекс.

Аграрне право – це самостійна галузь системи права, яка об'єднує правові норми, що врегульовують аграрні відносини. Його предметом є врегулювання аграрних відносин³.

Правові засади земельних відносин ми розглядаємо як необхідний процес регулювання органами влади шляхом розробки, запровадження сталих правових норм в здійсненні юридичними і фізичними особами прав на володіння, користування, і розпорядження землями сільськогосподарського призначення в кордонах держави.

Земельне право – це сукупність земельно-правових норм, що регулюють на засадах різноманітності форми власності на землю, правовідносин щодо використання, відтворення та охорони земель,

² Коріненко П.С. Правові засади аграрної політики в Україні. (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) Історичний аспект. Тернопіль . 2018. С. 12–25.

³ Аграрне право України. Київ, 2010. С. 46

захисту прав і законних інтересів суб'єктів земельних відносин та дотримання встановленого земельного правопорядку.

Земельний кодекс – виконує функцію законодавчого акту, регулює земельні відносини і пов'язані з ними відносини власності на землю і є, по суті, джерелом земельного права, свідченням активності юридичних служб в процесі трансформації аграрного сектору.

Земельне законодавство – це Кодекс й інші нормативно-правові акти у галузі земельних відносин. Воно регулює земельні відносини з метою забезпечення прав на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави⁴.

Оренда землі – це засноване на договорі строкове, платне володіння і користування земельною ділянкою, наданою орендарю для проведення підприємницької діяльності⁵.

Власність на землю – це економічна категорія за допомогою якої характеризуються стосунки між людьми, їхніми колективами у процесі використання землі (землеробства) з приводу привласнення матеріальних благ. Власність на землю реалізується, тоді як починає приносити дохід. Дохід може бути індивідуальним (приватним) і суспільним (колективним). Звідси розрізняються дві основні форми власності на землю: приватна (об'єкт приватної власності – юридична чи фізична особа) і колективна (держава) форми власності. Приватна земельна власність містить три складові: землеволодіння, землекористування і землерозпорядження.

Землеволодіння – володіння землею на правах власності або оренди, що визначають права і обов'язки її власників. Правники дають ще й таке визначення: землеволодіння – право утримувати певну кількість землі у своїй власності⁶.

Землекористування – користування фізичних чи юридичних осіб землею на певних умовах.

Землерозпорядження – право на відчуження землі, її продаж, дарування, передача в оренду, тобто це право юридичної чи фізичної особи вирішувати долю землі.

⁴ Законодавство України про землю. Нормативно-правові рекомендації. Київ, 2007. (6-е видання перероблене і доповнене) С. 16.

⁵ Законодавство України про землю. Нормативно-правові рекомендації. Київ, 2007 (6-е видання перероблене і доповнене) С. 16.

⁶ Мейовець Є.Й. Теорія аграрних відносин. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ, 2005. С. 92

Приватна форма власності на землю – захист прав володіння землею юридичною чи фізичною особою⁷.

Націоналізація землі – ліквідація приватної власності на землю, безоплатна передача земельних ділянок у власність народу, що проживає у межах територіальних кордонів держави⁸.

Державний акт на землю – це юридичний документ, який засвідчує право його власника на довічне користування наданим йому земельним паєм.

Муніципалізація землі – передача (безоплатна, або за викуп) права власності або розпорядження землею органам місцевого самоврядування (муніципалітетам) при збереженні приватної власності на наділену землю. Поміщицькі землі мала викуповувати держава і передавати їх до земств. Земства повинні надавати ці землі в оренду селянам. Передбачалась також часткова конфіскація церковних, монастирських, удільних земель дворян і передача їх державі.

Надільне землеволодіння – це прикріплення селян до землі, яка до цього часу, була власністю поміщиків або держави. За користування надільною землею селян зобов'язували нести конкретні повинності на користь держави. Це був шлях виживання селян і поміщиків. Надільне землеволодіння могло бути у вигляді общинного і подвірного. Селянин не мав права надільну землю передавати і дарувати.

Відрізки – це відібрані у селян частки землі на користь поміщиків по реформі 1861 року, що була над нормою на одну душу в цій місцевості, або, якщо у поміщика при збереженні існуючого селянського наділу залишалась лише 1/3 землі. Цей процес мав відбуватися за згодою селян і поміщиків.

Удільні землі – це землі імператорської родини, дворян. Селяни, що працювали на їхніх землях, могли частково їх викуповувати і отримувати право власності.

Помістя – господарства і закріпленні за ними селяни. Його отримували дворяни за службу. З часом такі помістя передавались у спадок. Власник помістя називався поміщиком.

⁷ Андрейцев В.І. Земельне право і законотворчість суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. Київ, 2004 С. 239.

⁸ Правові закони земельної реформи і приватизація землі в Україні. Київ, 1999 С. 21.

Община – самоврядна територіальна організація жителів села. Це первинна форма соціальної організації, яка виникла на основі природних зв'язків, з часом трансформувалась в сусідську (територіальну) організацію сіл⁹. Відносини в общини будувались на основі звичаєвого права. Її функції: розподіл, перерозподіл землі, вибори сільського старости, вирішувати дрібні кримінальні і цивільні справи. Общини співіснували з поміщицькими маєтками і були часткою державного управління. Общини – це спілка по володінню надільними землями, а її члени були співвласниками землі. З початку ХХ століття общинний устрій на селі прийшов в протиріччя з інтересами влади, селяни вступили в двобій з поміщиками за свої інтереси. Ставлення влади до общини ставало негативним. Визрівала думка про доцільність її ліквідації. Колективізація селянських господарств – це продовження общинних традицій в нових умовах. Однак, і на цьому етапі, вони увійшли в протиріччя з радами депутатів трудящих. У 1927 році прийнятий закон про підпорядкування общин радам, їх землі передавались до колгоспів.

Сільський схід – представницький орган, який збирався за ініціативою домогосподарств або сільського старости. Сільський схід міг бути скликаний і за ініціативи повітової адміністрації в разі, якщо була потреба прийняття рішення про вигнання з села тих, хто захопив поміщицькі землі. На сході могло бути прийняте рішення (притвор) про продаж земельної ділянки одним селянином іншому і це вже було нотаріальне узаконення.

Приговори сільського сходу – це протокольний акт з погляду формального права. З допомогою приговорів сільських сходів відбувалось самоврядування і самоорганізація у вирішенні земельних спорів. З 1905 року селяни отримали право зі своїми притворами звертатися до влади. Відтепер вони стали називатися наказами селян.

Сільський староста – обирався із числа домогосподарств на сільському сході терміном на один рік. Мав право скликати сільський схід.

Установи селянського самоврядування: сільський староста, сільський схід, волосне правління, волосні старости, волосний схід, повітовий з'їзд.

⁹ Етимологічний словник української мови. Том 4.:Київ. С.147.

Подвірна форма землеволодіння – це спадкове володіння землею. Домогосподар мав право передавати її у власність своїм дітям на безоплатній основі.

Хронологічні рамки дослідження окреслені періодом з початку і до середини ХХ століття. Аналіз щодо реалізації основних нормативно-правових актів здійснюється головним чином на території Правобережної і Лівобережної України, Східної Галичини, менше – Слобожанщини, Південної України, Закарпаття та Буковини.

Здійснювати історіографічний аналіз наукових праць з аграрної тематики є досить не простим завданням. Ця проблематика надто широка, охоплює всі основні історичні етапи, до неї дотичні праці суто економічного та юридичного характеру. До того ж склалося так, що історію селянства писали не самі селяни, про них писали інші. Розгляд теми правових засад земельних відносин в українському селі до останнього часу ще не був предметом спеціального наукового дослідження¹⁰. Хоча ця праця присвячена іншому історичному періоду (друга половина ХХ – початок ХХІ століття), все таки її поява засвідчує той факт, що історики, економісти, юристи вже здійснили чимало наукових розробок, на які й спирався автор наукової праці.

В запропонованій праці у нашому полі зору є наукові розробки, у яких розглядаються ті чи інші аспекти селянствознавчої проблематики, дотичні нашій темі, зокрема, про правові засади основних суб'єктів господарювання на землі, вплив органів влади та місцевого самоврядування на селі на стан в аграрному секторі економіки тощо. Історіографічний аналіз в цьому дослідженні є вибіркоким, оскільки нас цікавлять праці істориків, економістів, юристів, які безпосередньо, або дотично стосуються проблем аграрної політики і, в першу чергу земельних правовідносин.

З утворенням Російської імперії і до її краху у 1917 році володарем усіх земель вважався цар. Він якби делегував своє право дворянам, поміщикам, селянам, общинам, селянам-одnodвірцям. Дореволюційні історики кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема,

¹⁰ Коріненко П.С. Правові засади аграрної політики в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століть). Історичний аспект. Тернопіль, 2008. 268 с.

Т. Осадчий, В. Святковський, Ф. Бар, М. Грушевський та інші здійснювали ґрунтовні дослідження земельних відносин в Росії другої половини XIX – початку XX століття¹¹.

Тогочасні науковці в цілому заперечували подальшу життєздатність поміщицького землеволодіння, вбачали майбутнє земельних відносин у поширенні селянського землеволодіння. В. Святковський дав ґрунтовну характеристику і критичний аналіз земельних переписів 1877, 1882 і 1905 років, огляд руху дворянських і селянських земель по губерніях. У своїй праці також чи не в найбільш повній мірі відобразив динаміку земельної власності за сорокаріччя – з 1863 по 1902 роки. Спираючись на зібраний ним значний статистичний матеріал, він з'ясував, що торгівля землею на зламі століть здійснювалась переважно серед дворян і відзначив тенденцію до подріблення земельних ділянок при продажі поміщицьких земель¹². Зацікавлення історією селянського землеволодіння не згасло і особливо виявилось в працях М. С. Грушевського. На його думку, одним із найважливіших факторів кріпосницької політики було обмеження або повне заперечення селянських прав на землю¹³.

Оскільки, згідно з територіально-адміністративним поділом Російської імперії, Україна не виділялась в окрему територіальну одиницю, в дореволюційній історіографії відсутні праці, в яких би досліджувалась історія земельних відносин в межах 9-ти українських губерній.

Відтворення та осмислення земельних відносин у добу Української революції 1917–1920 рр., загалом, спроба з'ясувати невдачі українських урядів в цьому питанні, мало місце в працях учасників революційних подій, керівників державних органів. При цьому вони значну увагу приділяли історії аграрних програм своїх урядів, тому ми їхні праці відносимо не до мемуаристики, а до історіографії. У своїх працях М.С. Грушевський стояв на тому, що

¹¹ Осадчий Т. Земля и земледельцы в Юго Западном крае на Украине, Подолии, Волыни. Опыт статистико-экономического исследования. Киев, 1899; Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности крупного и среднего земледелия крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию. Санкт-Петербург, 1906; Святковский В. К вопросу о судьбах землевладения в России. Санкт-Петербург, 1907; його ж Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908), Санкт-Петербург, 1911; Грушевський М. Історія України-Руси Київ, 1994. Та ін.

¹² Святковский В. М. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). Санкт-Петербург, 1911. С. 191.

¹³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Київ, 1994. Т.5. С. 13, 15–53, 181.

земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює, а землі казенні, удільні, монастирські, великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, викуплені коштом українського крайового скарбу і роздані у користування людям трудящим, які будуть на них працювати¹⁴.

Така позиція і була проявом «революційного права». Про наслідки його реалізації в ту пору не задумувались. З весни 1917 р. і до осені того ж року М.С. Грушевський еволюціонував в своїх поглядах від викупу землі у її власників – до ліквідації приватної власності на землю в УНР. Цей курс був означений в III Універсалі Української Центральної Ради. Обдумуючи події Української революції В. Винниченко констатував, що опорною силою українського визвольного руху було селянство, а провідники Української революції виступали за передачу землі селянам¹⁵.

Таким чином, в історіографії дорадянської доби знайшли своє відображення важливі сторони земельних відносин, аналізувалось співставлення і розвиток нових правовідносин.

Одним із напрямів дослідників в 1930 – 1940-і роки було з'ясування ролі Селянського поземельного банку, його юридичні засади щодо сприяння обігу земель, особливо серед хуторян і відрубників в роки Столипінської аграрної реформи. Першим цю проблему підняв О. Погребінський¹⁶.

Вивчення проблем земельних відносин радянськими істориками мало свої особливості. В цілому проблема дворянського землеволодіння зникла зі сторінок історичної літератури, а селянське надільне та приватне землеволодіння стало домінувати для характеристики аграрного сектора. У центрі уваги радянських істориків того часу були питання пов'язані з класовою боротьбою, а земельні відносини цікавили дослідників лише як тло, на якому розгорталася ця боротьба¹⁷.

Плідними для вивчення проблеми землеволодіння і землекористування виявилися 1950 – 1980 рр. Вихід у світ статті

¹⁴ Грушевський М.С. Хто такі українці і що вони хочуть. Київ, 1991. С. 119.

¹⁵ Винниченко В. Відродження нації. Репринтне видання 1920 р. Київ, 1990. Ч. 1. С. 321. Ч. 2. С. 328.

¹⁶ Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. Київ, 1931, 187 с.; Лось Ф. Україна в роки Столипінської реформи. Нариси з історії Ураїни. Київ, 1944.

¹⁷ Мірза-Авакянц Селянські розрухи на Україні 1905–1907 рр. Харків, 1933; Мороховец Е.А. Крестьянские движения и социал-демократы в эпоху первой русской революции. Київ, 1926.

Л. Іванова та монографії В. Теплицького засвідчили початок системного вивчення земельних відносин¹⁸.

Л. Пойда при дослідженні селянських виступів вивчав стан землеволодіння і землекористування, вважав, що селянські виступи були спрямовані перш за все на отримання права володіння землею¹⁹.

У 1960 – 1980-ті роки українські історики предметно досліджували аграрні перетворення в українському селі в роки громадянської війни, революційних потрясінь 1917–1920 рр. Вони ввели в науковий обіг чимало законодавчих актів, розпоряджень органів влади стосовно земельних відносин в українському селі. Щоправда, більшість із них була радянського походження. Документи протилежної сторони вони лише коментували²⁰. У центрі уваги М.А. Рубача були дослідження характеру аграрних перетворень на селі органами радянської влади у 1918 – 1920 роки, їх нормативно-правове регулювання.

І. К. Рибалка досліджував перші кроки радянської влади по конфіскації поміщицьких маєтків, вилучення земельних лишків у куркулів та наділення землею селян у 1919 р. Він, як і інші історики того часу, обґрунтовував справедливість здійснюваних перетворень в земельних відносинах. На підтвердження цієї позиції І. К. Рибалка залучав практично усі нормативно-правові документи вищих органів радянської влади, аналізував численні постанови місцевих органів влади стосовно конфіскації поміщицьких земель. В цьому ж напрямі працювали П. В. Свенціцький і Г. І. Ковальчак. Особливістю їх наукових праць є те, що вони досліджували земельні відносини переважно в західноукраїнських землях кінця ХІХ початку ХХ ст. Р. Д. Лях в своїй монографії намагався з'ясувати хід аграрних перетворень в українському селі не лише в роки української революції, але й упродовж певного часу по її завершенні. Щоправда, він більше уваги приділяв аналізу статистичних матеріалів, а деякі

¹⁸ Иванов Л.И. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки Т. 60. М., 1957. С. 176–214; Теплицький В. П. Реформи 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-80-ті роки ХІХст.). К., 1959.

¹⁹ Пойда Л.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1861–1900 гг). Днепропетровск, 1960.

²⁰ Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений в украинской деревне в 1907 г. М., 1960.; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ, 1973. 189 с.

законодавчі акти аналізував лише побічно²¹. У 1980 р. в Москві вийшла монографія О. Сидельникова. У ній чи не вперше розкрито процес удосконалення законодавчої бази Селянського банку з боку Державної думи, Державної ради та Ради міністрів Російської імперії²².

У 1960 – 1980-ті роки в Україні сформовано кілька наукових центрів, які спеціалізувалися на розробці проблем історії українського села. В Інституті історії НАН України в таку групу науковців входили С. Кульчицький, В. Марочко, С. Падалка та ін. У коло їхніх інтересів потрапили проблеми українського села 20–90-х років ХХ століття. В Національному аграрному університеті у Києві успішно працює великий колектив вчених-аграрників, у доробку яких чимало наукових монографій. Там проведені наукові симпозиуми та конференції фахівців аграрників. Чимало дослідників займалися проблемами історії українського села і в обласних центрах – Харкові, Львові, Вінниці, Миколаєві, Черкасах, Тернополі.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що створені наукові праці протягом 60– 80-х років здебільшого стосуються аграрних відносин доби Української революції. Селянська тематика розглядається через призму революційних перетворень у земельному питанні, обґрунтовується справедливність скасування інституту приватної власності на землю, ліквідації поміщицького землеволодіння в Україні. У них також проаналізовані нові напрями соціально-економічної політики радянської влади в українському селі у результаті зміни у 1921 – 1929 рр. аграрної політики, зокрема, вирішення на законодавчому рівні питання землеволодіння та землекористування та проведення переділу землі серед селян.

Новітня українська історіографія земельних відносин спирається на наукові доробки з цього питання попередніх поколінь істориків, використовує введений ними в науковий обіг значний фактичний і статистичний матеріал. По суті, ті ж самі проблеми щодо землеволодіння і землекористування аналізують на нових методологічних засадах, що передбачає відхід від принципу

²¹ Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) Харків, 1967. 118 с.; Свенціцький П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Львів, 1966. 192 с.; Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. Київ, 1968. 250с.; Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.) Донецьк, 1975, 118 с. та ін.

²² Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва, 1980. 288 с.

класовості. Звідси оцінками юридичних документів стосовно земельних відносин в першій половині ХХ століття суттєво відрізняються від тих, що були зроблені науковцями в радянській історіографії. Г. І. Сургай аналізує становлення системи землеволодіння у 1920–1930-і роки, звернув увагу на класовий підхід радянської влади щодо вирішення цього питання. Він вважає, що цьому сприяли нормативно-правові документи тієї доби.

У 1999 році вийшла фундаментальна монографія В. Ф. Солдатенка. Вона стала результатом його багаторічної наукової розробки історії Української революції. Це перше наукове дослідження сучасної доби, в якому з'ясовуються концептуальні підходи співвідношення політичних і соціально-економічних факторів, що зумовлювали хід та наслідки Української революції²³.

На початку 2000-х років вийшла друком давно очікувана наукова праця великого колективу істориків-аграрників «Історія українського селянства» у двох томах. Стосовно досліджуваного ними періоду можна сказати, що ця праця сприяла більш активному перегляду світоглядних уяв про земельні відносини в українському селі першої половини ХХ століття. Ця тенденція чітко простежується в працях С. Корновенко, В. Лозового і А. Форенія та ін²⁴.

В сучасну добу українські історики під впливом трансформаційних процесів в системі власності на землю докорінно змінюють свої погляди на місце та роль приватної власності на землю. Цей чинник призвів і до зміни оцінок документів аграрної реформи П. Столипіна: від негативної - до позитивної, необхідної та закономірної. Це стає можливим при неупередженому підході до аналізу значної кількості фахових нормативно-правових документів щодо аграрної реформи та її результатів²⁵.

²³ Солдатенко В. Ф. Історія Української революції. Історичний нарис. Київ, 1999. 907 с.

²⁴ Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні. Ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр). Камянець-Подільський, 2008. 480 с.; Корновенко С.В. Декларація генерала Денікіна з земельного питання: її суспільно-політичний резонанс. // Український селянин. Вип. 12 Черкаси, 2010; Фореній І .А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції»./ Український селянин. Вип. 14. Черкаси, 2014. та ін.

²⁵ Бочаров В.В. Изменения структуры крестьянского землевладения в Юго-Восточной Украине (1906-1916 гг.). // Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки. 2010. №2.; Посадский А. П. Крестьянство периода модернизации; аспекты трансформации. // Український селянин. Черкаси, 2010. Вип.12.; Дудка В .І., Дудка Л.Г. Трансформації великого землеволодіння у Правобережній Україні напередодні революції 1917–1920 рр. // Український селянин. Черкаси, 2004. Вип. 8. та ін.

В останні роки історики-аграрники підготували монографічні праці, в яких досліджували трансформації земельних відносин в українському селі, правові засади аграрної політики, хід та наслідки аграрної революції 1902–1922 рр., проблеми самоврядування на селі початку ХХ століття – 1922 р²⁶.

Названі праці засвідчують про новаторські підходи їх авторів до обрання тем своїх досліджень. При цьому аналіз процесів здійснюється на основі загальнонаукових цінностей з використанням значної кількості нових, ще не опублікованих джерел. В них міститься аналіз законодавчих актів, зокрема, постанов державних органів, приговорів і наказів селянських сходів тощо. На основі нормативних джерел відтворюється хід та наслідки боротьби селян за землю від початку і до середини ХХ століття.

Передбачаємо, що в найближчі роки будуть опубліковані нові наукові праці з селянської тематики. Підтвердженням цієї думки є вихід друком колективної монографії, авторами якої є С.С. Падалка, І.Г. Кириленко, В.А. Вергунов. Автори названої монографії досягнули аграрну історію України не тільки в хронологічних рамках історичного плину, а й зуміли ґрунтовно дослідити основні тенденції в цій площині. Підґрунтям для наукових суджень, висновків є опора на широку джерельну базу і нормативно-правові акти зокрема²⁷.

Ми уже зауважували, що в нашому дослідженні будемо використовувати наукові праці не тільки істориків, але й вчених економістів та юристів. А. Третяк відноситься, на нашу думку, до тих вчених економістів, який глибоко проникнувся в проблему земельних відносин в українському селі. Його монографія «Історія земельних відносин в Україні» є першим комплексним дослідженням по цій тематиці в сучасній українській економічній науці. Оскільки він

²⁶ Коріненко П.С. Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ-початок ХХІ століть). Порівняльний аналіз. Тернопіль, 2015. 495 с.; його ж, Трансформації земельних відносин в українському селі (ІХ-початок ХХІ ст.) Порівняльний аналіз. Видання друге доповнене і доопрацьоване. Тернопіль, 2019. 512с.; Корноненко С. В., Герасимова С. В. Селянин-бунтар, селян-революціонер в Україні 1902–1917рр. Черкаси, 2017. 203 с.; Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. Дніпропетровськ, 2016. 368 с.; Верхівцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом. Самоврядування селян у Російській імперії (друга половина ХІХ-початок ХХст.) . Черкаси, 2018. 396 с.; Корноненко С. В., Борисова А. І., Компанієць О. В., Пасічна Ю. Г. П'янзін С. Д., Щербаков М. Я. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси, 2019. 219 с. та ін.

²⁷ Падалка С.С.; Кириленко І.Г.; Вергунов В.А. Аграрна історія України. У трьох частинах. Ч. 1. Від найдавніших часів до поч. ХХ ст. Київ, 2019; Ч. II. Радянська доба 1917–1991. Київ, 2019.

розглядає цю проблему «крізь віки» то можемо стверджувати що ця робота має усі ознаки історичного характеру. Аналіз нормативно правових документів він здійснює з урахуванням економічних передумов і їх трансформації на кожному конкретному історичному етапі. Стрижневим елементом науковця є переконливість, що форми власності на землю можуть бути досить позитивними, якщо їх запровадженню передують творення нормативно-правової бази.

Досить плідно над дослідженням історії земельних відносин в українському селі працюють вчені юристи. Вони детально обґрунтовують суспільні потреби щодо формування нормативно-правової бази землеволодіння, землекористування та землерозпорядження, яка, звичайно, в першій половині ХХ століття неодноразово змінювалась²⁸. На дотуку двох наукових напрямів – історичного та юридичного здійснює дослідження земельних відносин в українському селі П. С. Коріненко²⁹.

Такий підхід дає змогу уникати суто фактологічного підходу при аналізі цієї проблеми і одночасно відкриває можливості для підтвердження або ж спростування суспільного запиту щодо необхідності запровадження нових нормативно-правових актів, щодо регулювання земельних відносин в українському селі.

Загалом, аналіз наукової літератури істориків, економістів, юристів засвідчує, що упродовж ХХ і початку ХХІ століть дослідники зробили чимало для вивчення правових засад земельних відносин в українському селі, опрацювали фактичний матеріал, все більше і більше залучали нормативно-правові документи і тим самим підготували ґрунт для осмислення проблеми на сучасній методологічній і фактологічній основі.

Радянська історіографія досліджувала в основному організаційно-господарську діяльність в процесі аграрних перетворень першої половини ХХ ст. В ній досить широко представлені нормативно-правові документи, ті є ж доби щоправда стосовно усупільнення землі та насадження нових організаційно-господарських форм на селі.

²⁸ Гончарук Н.Б. Правові засади утворення приватної власності в аграрному секторі економіки України. // Український селянин. Черкаси, 2001. Вип.3.; Мірошніченко А. М. Земельне право України. Підручник. Київ, 2009. 712 с.; Корнєєв Ю. В. Земельне право. Київ, 2011. 248 с. та ін.

²⁹ Коріненко П.С. Правові засади аграрної політики в Україні (середина ХХ-початок ХХІ століть). Історичний аспект. Тернопіль, 2018. 367 с.

Сучасна історіографія з історії земельних відносин відзначається новими і до того ж тільки позитивними оцінками щодо ролі та місця в аграрному секторі права приватної форми власності на землю, відзначається конструктивність в цілому аграрної політики білогвардійських урядів тощо. Проте, в цілому, порушена нами проблема правових засад земельних відносин в українському селі першої половини ХХ століття комплексно ще не вивчена і залишається у числі нереалізованих проєктів. Ця тема досить широка, її можна і варто вивчати за окремими історичними періодами, за регіональною ознакою тощо.

Джерельну базу дослідження правових засад земельних відносин в українському селі першої половини ХХ століття складають документи юридичного та соціально економічного походження. Вони опубліковані в збірниках документів, в статистичних щорічниках, зберігаються в архівах України. Її особливістю є те, що в межах всього досліджуваного періоду в результаті реформ, революцій, воєн державні структури видавали базові документи, що визначали основні цілі і завдання в області земельних відносин стосовно історичної ситуації. Найбільше документів стосуються узаконення шляхів набуття приватної чи суспільної форми власності на землю конкретними соціальними верствами.

В дореволюційний період (до 1917 р.) в Російській імперії на рівні губерній, повітів працювали статистичні органи. Їх співробітники вели, по суті, наукові дослідження щодо стану земельних відносин, зокрема, обігу земель серед окремих категорій селян. Побічно вони залучали інформацію про юридичний супровід в цих процесах. Відтворити еволюцію землеволодіння кінця ХІХ – початку ХХ ст. допомагають відомості за 1887 та 1905 роки, що містяться у збірнику «Статистика землевладення. Киевская губерния. СПб, 1905 – Вип. ХІІІ. У розміщених там порівняльних таблицях за 1905 і 1877 роки є відомості про величину приватного землеволодіння, общинного землекористування надільного землею, величину державного та церковного землеволодіння. До того ж, усі форми землеволодіння розміщені за основними категоріями тогочасного суспільства:

дворяни, духовенство, селяни з означенням кількості землі у кожного з них на 1905 і на 1877 роки.

Наступною групою документів є Укази, Закони, розпорядження, Статути, інструкції щодо початку і ходу аграрної реформи в Російській імперії з 1906 по 1916 рр. Відповідальним за її проведення був П.А. Столипін. В своїй сукупності вони регулювали діяльність державних органів, банківської системи, громадських структур. Назвемо лише деякі з них. Це Указ царя про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння та землекористування від 8 листопада 1906 р.; Закон від 14 червня 1910 р. про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння; Закон про землеустрій (1911р.); Інструкція про передачу частини удільних земель Селянському поземельному банку (1906 р.); Статистика землеволодіння 1905 р.³⁰.

З літа 1917 року земельними проблемами почав опікуватися Тимчасовий революційний уряд, про що свідчать прийняті Постанова Тимчасового уряду про заведення земельних комітетів від 3 червня 1917 р.; Загальний план діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів по підготовці земельної реформи 1917 р.

Цінними є документи доби Української революції 1917 – 1920 рр., зокрема, I, II, III і IV Універсали УНР, Закон УНР «Про землю» від 18 січня 1918 р., Закони, що визначали завдання в земельних відносинах уряду П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, Директорії УНР та органів радянської влади. Це перелік лише самих важливих документів, реалізація яких на практиці призводила до глибинних правових змін у земельних відносинах, посилювала або ж послаблювала не тільки соціальну напругу в суспільстві, спонукаючи десятки тисяч селян братися за зброю, але й були в чималій мірі визначальними в міцності чи слабості конкретного державного формування.

З утвердженням радянської влади набирав обертів процес юридичного оформлення нових основ земельних відносин. 27 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв закон про трудове землекористування.

³⁰ Корновенко С. В., Герасименко О.В. Вказана праця. Стр 92-94; Економічні основи аграрної революції в Україні. – К. 1973.; Свод данных по 50 губерниях Европейской России. Москва, 1907 г.; Статистический справочник по Югу России. Полтава, 1910.; Статистический ежегодник Харьковских земств 1907 г., Харьков, 1908.; Статистический справочник по Полтавской губернии за 1915 г. Полтаваю - 1915 г.

В ньому було визначено найважливіші правові напрями, що мали забезпечувати сталість селянського землекористування³¹. З часом основні статті Закону про трудове землекористування увійшли до Земельного Кодексу УСРР, прийнятого 29 листопада 1922 р. Кодекс визначав норми права в умовах Непу і регулював земельні відносини у доколгоспному селі. В основу земельних відносин було покладено уже діючий принцип націоналізації землі, яка відтепер мала передаватися в індивідуальне користування селян.³² Опубліковані в Харкові у 1923 році

У 1927 році було видано (зі змінами до Земельного кодексу УСРР 1922р.) п'яте видання Земельного кодексу. У ньому більше уваги приділено тлумаченню таких юридичних норм, як землекористування, права землекористувачів земельної ділянки, порядку набуття та позбавлення землекористувачів земельної ділянки. У ньому також містяться норми про трудове землекористування, трудову оренду, про порядок перерозподілу громадського землекористування, про трудове землеробське господарство (двір), про порядок землекористування тощо.

Початок колективізації (усуспільнення земель та спільної (колективної) праці на них селян) робив неминучою докорінну зміну в правових засадах земельних відносинах. Цей курс спонукав органи влади до прийняття низки нових законодавчих актів, спрямованих на закріплення колгоспного ладу, ліквідації заможних одноосібних (куркульських) господарств, тобто передачі їхніх земель до колгоспів, надання усуспільненим землям юридично-правової основи. У них також визначалися засоби та темпи проведення колективізації. До них відноситься Закон СРСР «Загальні початки землекористування та землеустрою» від 15 грудня 1928 р.; Закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації, по боротьбі з куркулями» від 1 лютого 1930 р. За цим Законом «куркулів» позбавляли права на володіння землею, а їхні землі мали бути приєднані до земель утворених колгоспів. Постанова ЦК ВКП(б)У «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. та

³¹ Збірник Указонень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР 1921–1926 рр. Харків, 1927.

³² Земельний кодекс УСРР. – Харків, 1923. – 36 с.

постанова ВУЦВК та РНК УСРР 1930 р. «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації» та постанова Наркомзему УСРР від 5 березня 1930 р. «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації» були спрямовані на обмеження та повну ліквідацію одноосібного (подвірного) господарювання селян на землі.

1 березня 1930 р. Колгоспцентр Союзу РСР прийняв текст Статуту сільгоспартілі, який був схвалений усіма вищими органами державної влади. В ньому визначені цілі і завдання сільгоспартілі. Згідно з положень його II розділу «Про землю» встановлювалась величина присадибних земельних ділянок, порядок надання членам колгоспу земель і умови позбавлення колгоспників земельних ділянок.

Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про створення сталого землеволодіння колгоспів» від 3 вересня 1932 р. заборонено переділи землі між колгоспами, встановлено порядок зміни меж існуючих колгоспів в зв'язку з їхнім укрупненням чи розкрупненням. Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» та інші вводили право покарання органами влади тих, хто допускав найменші порушення існуючого земельного законодавства.

Восени 1935 р. напередодні II Всесоюзного з'їзду колгоспників Політбюро ЦК ВКП(б) обговорило питання про прийняття колгоспних статутів. В ході обговорення продовжувались дискусії щодо величини присадибних земельних ділянок колгоспників з явною тенденцією, щодо їх зменшення. В тому ж році на II Всеукраїнському з'їзді колгоспників-ударників прийнятий новий Статут сільгоспартілі. Згідно цього Статуту колгоспники отримували у користування земельні ділянки під городи, сади. Це мала бути земельна ділянка від 0,4 до 0,5 га. Після цього видана постанова РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на безстрокове (довічне) користування землею». Конституція СРСР 1936 р. закріпила непорушність націоналізації землі як основи земельного устрою, сталість колгоспного землекористування, його безстроковість і безоплатність. 8–9 травня 1938 р. у сільгоспвідділі ЦК ВКП(б)

відбулась нарада аграрників, на якій обговорювались питання «Про присадибні земельні ділянки». 15 травня відбулась ще одна нарада з цього питання. Дискусії йшли знову ж таки довкола допустимої величини присадибних ділянок колгоспників.

Досить оригінальним юридичним документом, що регулював діяльність колгоспів, зокрема, у земельних відносинах є «Довідник голови колгоспу», що був опублікований у 1941 р. В ньому в стислій формі викладені основні положення правових документів, що були прийняті на рівні ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, починаючи з квітня 1920-го року. Перш за все, мова йде про обов'язки голів колгоспів, про правила розпорядження виділеною їм землею, дотримання цілісності земельних масивів, недопущення «розбазарювання» колгоспних земель, турбота про підвищення їх врожайності тощо. В ньому також міститься зразок оформлення Земельної шнурової книги колгоспу, в яку належало заносити інформацію про присадибні ділянки робітників і службовців, сільських вчителів, агрономів та інших осіб, що проживають в сільській місцевості. Отже можемо стверджувати, – що це була інструкція голові колгоспу, яка базувалась на основі уже прийнятих конкретних юридичних документів³³.

В українській історіографії склалась традиція вважати постанови з'їздів ВКП(б), конференцій такими документами, що мали юридичну силу, оскільки правляча ВКП(б) перебрала на себе управління державою і перетворилась в державну партію. Спільні постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР і відповідно ЦК КП(б)У і РНК УСРР якби повинні були надати їм більшої легітимності.

Значний масив історичних джерел, щодо стану земельних відносин, їх реформування в досліджуваній нами період міститься в збірниках документів і матеріалів. Нам вдалося знайти практично забутий в українській історіографії збірник документів та матеріалів, в якому містяться досить цінні відомості щодо історії колгоспного права. В ньому в хронологічній послідовності розміщені документи від появи перших колгоспів ще у 1918 р. Уже тоді постала потреба запровадження нормативного права. Розвиток земельного законодавства відбувався під час роботи з'їздів нових організаційно-

³³ Справочник председателя колхоза. Москва, 1941. 750 с.

господарських структур. Їх рішення ставали обов'язковими до виконання. В цьому ж збірнику є перший законодавчий акт, присвячений питанню колгоспного будівництва. Це була прийнята ЦВК і РНК СРСР 16 березня 1927р. постанова «Про колективні господарства». В розвиток цієї постанови ЦВК СРСР 15 грудня 1928 р. розробив закон «Про загальні початки землеволодіння і землекористування»³⁴. Аналіз найважливіших нормативно-правових документів маємо намір здійснити у відповідних розділах нашої монографії. Зауважимо лише, що це має дати можливість прослідкувати в плині часу мотиви, які спонукали владу до запровадження колгоспного ладу на селі, зазначеного курсу щодо темпів, методів з цього приводу як на вершинні влади так і на місцях. Жорсткий, безкомпромисний характер багатьох документів цього збірника відобразив дух тієї епохи, боротьби нового з традиціями в земельних відносинах. І як це було з давніх часів, при розгляді питання про землю, хто нею має володіти, компромісів з боку учасників тієї історичної драми документально не зафіксовано, по крайній мірі, на рівні нормативно-правових актів, що опубліковані в цьому збірнику документів.

Значний масив історичних джерел щодо правового стану земельних відносин на селі першої половини ХХ століття міститься в збірниках документів, що опубліковані в Україні. У 1996 р. науковці Академії наук України підготували видання «Збірник документів і матеріалів «Українська Центральна Рада» у 2-х томах/відповідальний редактор В. А. Смолій. – К. 1996-97 рр». В ньому розміщені матеріали засідань Малої Ради, протоколи Ради Народних Міністрів, матеріали розширених сесій УЦР. Документи засвідчують суперечливий процес відновлення української державності у ХХ ст. На долю УНР випало завдання щодо вирішення аграрного питання.

Останнім часом науковці Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького опублікували два збірники документів, матеріали яких розширюють наші знання про правові засади земельних відносин. Цінність названих збірників документів полягає в тому, що в них в хронологічній послідовності розміщені

³⁴ История колхозного права. Сборник документов и материалов СССР и РСФСР 1917–1958 гг. Т.1. Москва, 1959.

найважливіші, і, головне, ще мало відомі документи. Автори підійшли до їх відбору неупереджено. У збірнику поєднано широкий за походженням і характером спектр матеріалів, що органічно поєднує співвідношення офіційних документів і наукових розробок, та коментарів до них³⁵.

Великий масив юридичних документів, і перш за все тих, що були обов'язковими для виконання державними органами по вертикалі, зосередженні у фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і органів державного управління України (далі – ЦДАВО України). У фонді 1060 «Генеральний Секретаріат земельних справ» та у фонді 1061 «Міністерство земельних справ Української держави, 1918 р.», містяться документи щодо вироблення у 1917–1918 рр. українськими урядами, політичними партіями аграрної політики. Підтвердженням цього є розміщені там копії Тимчасового земельного закону, обговорення основ земельної реформи в період функціонування режиму А. Денікіна.

У 27 фонді ЦДАВО України «Наркомзем УСРР» містяться документи від його утворення до початку 1930-х років. В цей період його існування відповідні відділи видавали спеціальні постанови щодо ліквідації поміщицького землеволодіння і приватної форми власності на землю, про розподіл на початку 1920-го року органами радянської влади конфіскованих земель між селянами за трудовими нормами, утвердження нової системи землекористування.

Юридичні документи, що стосуються змін в земельних відносинах років Непу засвідчують про спроби повернення в правове поле, по крайній мірі, щодо дозволу селянам на оренду землі. В цьому ж фонді міститься чимало документів щодо прискорення ліквідації одноосібного господарювання на землі українських селян на завершальному етапі Непу. З визначених функціональних напрямів роботи Наркомзему УСРР є протоколи засідань відповідних комісій, плани роботи та ґрунтовні звіти про їх діяльність в губерніях та повітах. Особливо корисними для з'ясування генезису вироблення правових норм на рівні Наркомзему стали документи про хід усупільнення землі на селі, які засвідчують, що такий процес по

³⁵ Селянство Черкащини в добу Української революції 1917–1921рр. Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 2017.; Аграрне законодавство періоду Української революції. Збірник документів і матеріалів (1917-1921рр.). Черкаси, 2019.

відношенню до одноосібних господарств був диктаторським. Чимало документів засвідчують про класовий підхід при розподілі земель за типами господарювання: комуни, колгоспи, радгоспи, товариства по спільному обробітку землі, висілки тощо.

У Справі 649 знайдено документи про здійснення в середині 1920-х років, в умовах Непу внутрішньої колонізації південних областей України селянами Київщини, Чернігівщини. Зокрема, є документальні відомості про масштаби селянського переселенського руху, визначення норм щодо наділення їх землею на нових місцях проживання. Ми не знайшли документів, які б свідчили про примусовість щодо селян в ході переселенської кампанії.

Уже в ті роки радянська влада відчувала себе господарем всієї землі, а тому поступово, але з кожним роком в усе більших масштабах шляхом адміністрування буде здійснюватись політика передачі земель до рук нових користувачів. Серед них будуть промислові підприємства (реалізація плану індустріалізації), державні установи, військові підрозділи, культурно-освітні та медичні установи. Великий масив ухвал Губернського земельного відділу Наркомзему УСРР про передачу земель (відчуження у сільських громад) містам є у (Справах 3, 214, 791 та інші). Зауважимо, що землі їм передавалися безоплатно і в силу їх цільового призначення втрачені для використання у сільському господарстві.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Фонд 1 по темі нашого дослідження, особливо за 1920 – 1930-і рр., зберігається незначна частка документів та матеріалів, Вони відображають в основному хід обговорення земельного питання на пленумах і конференціях ЦК Компартії України.

У Державному архіві Черкаської області (далі ДАЧО) (Фонд 915, Оп-1, Оп. 1) ми почерпнули цінну інформацію про основні напрями розподілу землі між селянами у повітах та селах весною та осінню 1917 року, а також про реалізацію на місцях основних положень III Універсалу УНР, бачення тогочасними волосними та повітовими земельними комітетами шляхів реалізації положень III Універсалу про скасування приватної форми власності на землю і у зв'язку з цим задокументовані перші кроки у цьому напрямі. З погляду юридичних

норм селяни та земельні комітети встановлювали свій «революційний порядок» у становленні нових земельних відносин.

Інформація, що міститься у центральних та регіональних партійних виданнях різних політико-ідеологічних напрямів початку ХХ ст. і особливо 1917 – 1920-х рр., цінна тим, що з неї можна почерпнути факти про участь селян у різного роду громадських і державних зібраннях, їх спробу долучитися до вироблення правових документів. Радянська влада хотіла демонструвати залучення широкого кола селян до обговорення цих проблем і тим самим легітимізувати становлення нових земельних відносин. До газетних матеріалів ми ставимось критично, а при розгляді конкретних питань залуцаємо додаткові джерела.

Таким чином, дослідження опублікованих і не опублікованих документів і матеріалів дозволяє висвітлити правові засади земельних відносин в українському селі. Більшість опрацьованих нами документів є базовими, вони визначали характер земельних відносин на тривалу перспективу, особливо ті із них, що давали старт реформам у земельних відносинах в першій половині ХХ століття.

Особливістю накопичення документальної бази початку ХХ століття (дореволюційного) було те, що до її пошуку і опрацювання часто долучилися не тільки фахівці, але й громадські діячі, чиновники земств тощо.

Документам радянської доби притаманні такі риси, як заполітизованість. Це пов'язано з тим, що правляча партія перебрала на себе функції управління всіма сторонами економічного і суспільно-політичного життя. Ця реальність підкріплювалась тим, що безпосередньо на з'їздах, пленумах, нарадах приймали резолюції, постанови, які виконували в тих конкретно-історичних умовах роль нормативно-правових документів.

РОЗДІЛ I

Правові засади земельних відносин в українському селі на початку ХХ ст. (1900-1917 рр.)

На початку ХХ століття Російська імперія була великою аграрною державою. У її складі перебувало 9 українських губерній. Станом на 1901 рік в них проживало приблизно 24 млн. селян, у 1914 році близько 27 млн. У 1905 році загальна кількість земель, що оброблялась, була близько 39,2 млн. десятин. Організаційно-господарськими структурами на землі були крупнотоварні поміщицькі маєтки, общини, подвірні (одноосібні) господарства. Подвірне землеволодіння домінувало на Поділлі – 94,6%, Волині – 77,9%, Київщині – 83,9%, Полтавщині – 84,1%. Общинне землеволодіння, за різними оцінками, було від 52% до 66%. Зокрема, у Харківській губернії – 53,5%, Катеринославській – 94,4%, Чернігівській – 51,5%, Київській – 16,7%, Полтавській – 15,4%³⁶.

Історично склалось так, що за регіональною ознакою розташування населення в українських губерніях було нерівномірним. Найбільша щільність була на Правобережній та Лівобережній Україні, менш заселеним був Південь України. Відповідно не могло бути рівномірного розподілу земель сільсько-господарського призначення на душу населення. Найменша їх кількість приходилась в селянських господарствах Подільської і Волинської губернії. Земельний запас на одну людину у 1912 р. в Київській і Подільській губерніях був на рівні 1,01 дес., Полтавській – 1,34 дес., Катеринославській та Харківській – 1,85 дес., Таврійській – 2,88 дес.

В Російській імперії на державному рівні було закріплено приватну форму власності на землю. Землевласниками були дворяни, поміщики, монастирі, церква. Частина земель були казенними, в Селянському поземельному банку. Єдиним, хто їх землі обробляв були селяни. Цей обов'язок на них був покладений ще з часів реформи 1861 року. Правовими підставами для власників землі щодо

³⁶ Маркова С.В. Власність на землю як фактор громадянського суспільства (на прикладі українського суспільства початку ХХ століття). // Український селянин. 2004. Вип.14. С.118.; Статистика землевладення 1905 г. Вып. XIII. Киевская губерния. Санкт-Петербург, 1905.; Власюк І. М. Особливості реалізації Столипінської аграрної реформи на Правобережній Україні // Український селянин. 2001. Вип.2. С.10.

запровадження такого порядку було наділення селянам за викуп частки земель, що до цього були у власності дворян, поміщиків і казни. Загалом, у розпорядженні селян було 59,5% всієї землі, 19% селян вважалися безземельними³⁷.

На початку ХХ століття в українському селі існували три основні проблеми: малоземелля і безземелля, викупні платні, за надільні землі: висока орендна плата за тимчасове користування землею. При цьому слід врахувати, що протягом 1861–1900 рр. населення в українських губерніях зросло майже у два рази, вільних земель залишалось все менше. Земельний голод в українському селі, особливо, на Правобережжі, ставав жорстокою реальністю. Все більше зростало розшарування селян на заможних і бідних. Із майже 4 млн. селянських дворів лише 5% були заможними (мали 9–10 дес. землі), 44% дворів мали не більше 5 дес. землі. Прибутковими були селянські господарства, які володіли від 6 до 9 дес. землі. Одночасно з цим 32,5 тис. поміщиків на основі приватної власності володіли на 1,16% більше ніж усі селяни України разом взяті, в середньому по 400 дес. на одного поміщика. До найбільш крупних земельних магнатів належали Бобринські, Потоцькі, Браницькі, Терещенки, Харитоненки та інші³⁸.

Схожою була ситуація і у Східній Галичині, на Буковині і у Закарпатті. Там 85% всього українського населення було зайнято у сільському господарстві. 40% усіх земель належало польським, румунським, мадярським, австрійським та українським поміщикам, зокрема, родинам Потоцьких, Сапег, Козебродських та інших у Східній Галичині, графу Шернборну в Закарпатті. Серед українців великими землевласниками були В. Федорович і М. Василько. 80% галицьких селян володіли землями до 5га. На Буковині таких було 85%, а у Закарпатті – 73%. Більше 10 га у Східній Галичині мали 5% селян, на Буковині – 5% і у Закарпатті – 10%.

На початку ХХ століття в українських губерніях і на землях Західної України існувала чітка тенденція до кількісного зменшення феодальної форми земельної власності (дворянське і надільне

³⁷ Иванов Л.М. Распространение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907гг. «Исторические записки». Москва, 1957. С.185, 191.; Порш М. Статистика землевлеводіння в 1905р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 до 1905 рр., Київ, 1907. С.35.

³⁸ Агрономический журнал. Изд. Харьковския общества сельських хозяйств. Вып. 5 Харьков, 1915. С. 119.

землеволодіння) на користь капіталістичної, що підтверджується як поступовим розпадом дворянського землеволодіння, так і тенденцією до збільшення селянського землеволодіння, участі у купівлі землі міщан, купців тощо. Залишалась практично без змін лише одна складова земельних відносин: дрібному селянству протистояли великі поміщицькі землеволодіння, правовими засадами яких були набуті їх попередниками документи на володіння конкретними земельними площами. Нестача землі в більшості селянських господарств ставала хронічним явищем. У поміщицьких маєтках кількість землі, навіть після передачі її частини селянам, залишалась досить великою. Селяни це бачили і в них була одна мрія – змусити поміщиків ще раз поділитися своєю землею з ними. Причому цей новий переділ з погляду селян мав відбутися на безоплатній основі, за зрівняльним принципом. Вирішити цю проблему в тогочасних умовах у правовий спосіб було неможливо. Право приватної власності взагалі і приватної власності на землю на державному рівні було оголошено священним і недоторканим. Економічний інтерес більшості селян увійшов в непримиренне протиріччя з існуючими правовими нормами в державі.

Досить складним і суперечливим був шлях українського селянина до формування його правової свідомості. Сталося так, що паралельно співіснували два розуміння правопорядку, по крайній мірі, його усвідомлення з боку землевласників (вони ж влада) і селян, які повинні були виконувати нормативно-правові акти щодо землі, в основному, права користування нею. Дотримання правопорядку, який реалізовувала державна влада, повинно було формувати у селян відповідну правосвідомість, тобто «сукупність поглядів, ідей, що засвідчують відносини людей до права, законності»³⁹.

Селянська правосвідомість в українських губерніях на початку ХХ століття формувалась якби самопливом, в умовах того способу виробничих відносин, який був заведений в даній місцевості «з діда-прадіда». При цьому селянин повинен був жити у двох вимірах: одноосібне (подвірне) господарювання на землі і користування общинними угіддями. Зрозуміло, що суперечливість в зв'язку з такими об'єктивними обставинами була неминучою. Подолання її

³⁹ Большая советская энциклопедия. Москва. Т.20. С. 1443.

відбувалось на рівні сільських старост, селянського волосного сходу, повітового суду.

Справедливість приговорів (рішень) названих структур часто, з погляду селян, була несправедливою, не враховувала їх інтересів взагалі або ж частково. Це призвело до формування у свідомості селян правового нігілізму, тобто зневіри до права, судових органів взагалі. Зауважимо, що для цього були підстави. Сваюля заможних домогосподарів на сільських сходах часто проявлялась в тому, що селянина-позивача до сходу, попросту примушували виконувати «волю миру», тим самим грубо порушували морально-етичні традиції. В кінцевому рахунку у значної частини українського селянства формувалось відторгнення будь-якої влади над ними, особливо зовнішньої. Однак, їм все важче і важче вдавалось відстоювати принципи звичаєвого права. Ворожнеча до тих, хто володів великими земельними площами, готовність селян до протиправних дій задля задоволення своїх законних інтересів наростали.

Роль амортизатора в цій ситуації на початку ХХ століття мали відігравати декілька суто економічних факторів. Першим із них був – купівля і продаж землі. Передбачалось, що купцями землі будуть селяни, а продаватимуть – поміщики. Другим фактором мало стати поширення орендних відносин. Третім фактором мало стати переселення селян у віддалені райони Російської імперії. Усі означені фактори повинні були реалізовуватись у правовому полі з чітким визначенням того що є правомірним.

Щодо купівлі, продажу землі то можемо констатувати, що цей процес набрав обертів. Напруга щодо набуття землі тими, хто найбільше того потребував на початку ХХ століття дещо спадала оскільки поміщики з огляду на високу ціну на землю, стали більше її продавати, а менше купувати. Все відбувалось в межах правового поля. Однак, слід мати на увазі, що процес продажу землі поміщиками не був однаковим у всіх українських губерніях. Найбільше землі продали поміщики Півдня України. Більшість її стала власністю заможних селян. Вони в такий спосіб купили близько 4,5 млн. дес⁴⁰.

⁴⁰ Панченко П.П., Шмарук В.А. Аграрна історія України. С.41.

На Правобережжі України поміщики продали більше 6 млн. дес. землі, яку придбали понад 2 млн. селян. Ця обставина докорінно змінила структуру землеволодіння: а) поміщицьке землеволодіння скоротилося на $\frac{1}{4}$, б) селяни збільшили свої землі. Процес купівлі гальмувався досить високими цінами на землю. На кінець XIX століття середня ціна 1-ї дес. землі куштувала 26,5 крб., а у 1906 р. – 200 крб.⁴¹. З погляду загальнодержавних інтересів це був найбільш правовий спосіб щодо переходу власності на землю з одних рук до інших (від поміщиків до селян). Однак далеко не всі селяни мали досить коштів, щоб купити додаткові десятини землі. І це був об'єктивний фактор, що гальмував розширення ринку землі.

Другим, цілком законним шляхом можливого збільшення землі у селян була оренда землі. Оренда землі – це форма землекористування, за якою власник землі надає земельну ділянку іншій особі (орендареві) для використання її на певний термін за винагороду (орендну плату). Юридичним документом в орендних відносинах виступав укладений договір, який мав бути оформлений у нотаріуса. Оренда земель бачилась як засіб для короткострокового (на 3–5 років) пом'якшення земельної проблеми у певної кількості селянських дворів. Але і в цій справі, яка була цілком в правовому полі, були певні гальмівні процеси. Запити на орендну землю з боку селян зростали, відповідно зростала і її ціна. Отож, цей суто правовий спосіб вирішення земельної проблеми, зіткнувся з тим, що у селян не вистачало коштів для оформлення орендних відносин. На початку XX століття вартість орендної плати у Київській губернії становила 16,36 крб. (орендарями були 10,1% селян), Чернігівській губернії, відповідно, – 10,08 крб. (15,4%), Полтавській губернії – 9,34 крб. (9,2%), Харківській губернії – 9,0 крб. (8,7%), Херсонській губернії – 8,87 крб. (57,3%), Таврійській губернії – 8,65 крб. (29%), Катеринославській губернії – 7,77 крб. (6,4% селян). Всього в українських губерніях орендарями були 21,3% селян⁴².

Однією із складових можливої докорінної зміни земельних відносин було переселення селян на нові місця постійного

⁴¹ Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. С. 200.

⁴² Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве на Украине в конце XIX столетия. // Вопросы истории сельского хозяйства в революционном движении России. Сборник статей. Москва, 1961. С. 315.

проживання, що були визначені спеціальними державними комісіями в районах Далекого Сходу, Північного Кавказу і Середньої Азії. Ще у 1903 р. було розпорядження царя скасувати норми закону 1889 р. згідно яких селянам, що виявили бажання переїхати в інші місця, забороняли продавати свої землі. У березні 1906 р. було прийнято інструкцію «Про порядок застосування закону від 6 червня 1904 р.». Указ 9 листопада 1906 р. був таким, що мав ввести в дію інструкцію, а саме, відтепер селяни у випадку переселення мали право продавати закріплену у приватну власність землю. В доповнення до цих нормативно-правових актів уряд, у доволі стислі терміни, розробив ряд організаційних заходів з метою прискорення процесу переселення селян.

Ми розглядаємо переселенську політику російської влади з погляду того, як це впливало на зміни в земельних відносинах. При цьому виходимо із того, що цей напрям аграрної реформи проявлявся опосередковано, тобто первинним в цьому відношенні було переселення, а вторинним – набуття земель переселенців новими власниками. Виходило так, що одні (переселенці) якби втрачали землі хоч і тимчасово до прибуття на нові місця проживання, а інші – одразу ж добавляли (викупували) собі певну кількість землі.

Переселенський рух селян – це справа надто клопітка, з багатьма невідомими для селян факторами. Це був процес який передбачав вирішення (продажу) землі за місцем проживання, накопичення певних коштів для облаштування свого господарства на новому місці. Разом з тим, без участі держави, її допомоги здолати ці проблеми було неможливо. Виходить, що держава, будучи зацікавленою в позбавленні «земельного голоду» в українських губерніях повинна була в правовий спосіб надати переселенцям всю необхідну допомогу. Формально, на папері, так і було. На ділі, часто переселенці у вирішенні своїх проблем залишались наодинці. Отже, і цей третій фактор правового вирішення земельної проблеми, залишався недостатньо реалізованим.

Дослідники, особливо сучасної доби, намагаються з'ясувати скільки ж земель продали переселенці перед своїм від'їздом. На нашу думку, то був перманентний процес, який тривав упродовж усіх років аграрної реформи. З'ясувати достеменно кількість проданих земель

практично неможливо. До того ж, слід мати на увазі, що переселенці часто залишали свої землі найближчим родичам. В кожному окремому випадку розрахунки за залишену землю між ними могли бути різного характеру і не обов'язково у грошовому вимірі.

Ми не раз наголошуємо на тому, що загальна тенденція в процесі переселенського руху вела до зміни у земельних відносинах, земельні ділянки переходили у власність від одних до інших осіб. Це призводило до хоч і незначного, але все-таки збільшення землі у селян, що не долучались до переселенського руху, до покращення їхнього майнового становища. Продаж-купівля землі в цьому сенсі відігравала роль прискорювача диференціації серед селян і була ще одним із наслідків того, що земельні відносини із консервативного, малорухомого стану, з початку ХХ століття перетворюється в динамічний процес з далекосяжними наслідками.

Четвертий фактор, який міг хоча б частково і на незначний період часу, призвести до вирішення проблеми повинна була стати конфіскація поміщицьких земель на користь селян. З огляду на те, що йдеться про ліквідацію приватної власності, це уже ставало протиправним. Хоча сам механізм цього процесу мав би реалізуватись за певними правилами. І ще. Хіба селяни були проти приватної власності взагалі? Ні, вони повинні були стати новими власниками землі, а для цього знову ж таки слід було б прийняти відповідні правові норми.

Бачення влади і на цьому етапі щодо вирішення земельної проблеми не співпадало з баченням селян. Вони вважали, що ті, хто мав забагато землі, повинні були передати лишки їм, селянам. Селяни готові були стати власниками поміщицьких земель, але на безоплатній основі. Оскільки такої готовності у великих землевласників не було, то селяни вважали, що задля встановлення справедливості, вони мають право її відібрати, змінити власника землі. Зміна власників землі мала відбутися у революційний спосіб. Отже, цей шлях вирішення земельної проблеми, з погляду селян був цілком справедливим, а з погляду великих землевласників, злочин, який мав каратися за існуючими законами

Питання про необхідність корекції існуючих земельних відносин, піднімалися в політичних колах Російської імперії ще у 90-ті роки

XIX століття. До цього владу спонукали гальмівні впливи общини на процес в землеробстві, розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, селянські протестні рухи. Назрівала потреба комплексного підходу до вирішення земельного питання. Це мала бути аграрна реформа. Вона могла суттєво вплинути на долі переважної більшості селян, від неї залежала могутність держави, її економіка, стабільність тощо.

Юридичне забезпечення аграрної реформи було започатковано царем Російської імперії Миколою II. У 1901 р. цар санкціонував роботу одразу кількох урядових нарад (комісій), завданням яких було розробити проект нового селянського законодавства. Тоді ж розпочали свою роботу «Комітети Центру» В. Кокольцева та Особлива нарада В. Оболенського. Стержневим елементом роботи урядових комісій було: зліквідувати общинне землеволодіння і перевести селян до відособленого землеволодіння. Ці надскладні соціально-економічні і морально-етичні процеси мали відбуватися еволюційним шляхом. При цьому передбачалось суттєво підвищити з погляду влади роль сільського старости, як представника влади на селі. За ним зберігалось право членства у волоському сході і правлінні. Уже на тому «перехідному» етапі підготовки реформи, передбачалось запровадження права селян на вільний вихід із общини. Зовсім новою була юридична норма щодо надбання такими селянами права на приватизацію землі⁴³.

1902 рік став переломним в поведінці селян. Селяни в Полтавській, Харківській губерніях в ході повстань стали вимагати не тільки повернення відрізків (землі, які у них забрали поміщики ще по реформі 1861р.), але й ліквідації поміщицького землеволодіння, здійснення «чорного переділу». Самочинні дії селян в цьому напрямі засвідчували їх протиправність, до того ж з ознаками анархізму. Селянство переходило від боротьби за спірні (необроблювані) землі до відбирання всієї поміщицької землі, відбувалися погроми поміщицьких маєтків, чого до цього часу не було. В повстаннях брали участь понад 38 тис. селян⁴⁴.

⁴³ Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом. Самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX століть). Черкаси, 2018. С. 170.

⁴⁴ Ковальова Н. Зазвана праця. С. 113.

Страх обійняв владу. Ставало вочевидь, що треба ставати на шлях змін земельних відносин у правовому полі. У 1903 році російська влада скасувала інститут кругової поруки на селі, що була одним із залишків кріпосного права. Ця інституція забезпечувала до цього часу збір від селян викупних платежів і інших фіскальних зборів. Тоді ж було полегшено вихід селян із общин. У 1904 році було скасовано право волосних судів наносити селянам тілесні покарання.

В Указі від 12 грудня 1904р. царем Миколою II викладено основні положення щодо удосконалення державного порядку. Імператор під впливом селянських бунтів засвідчив готовність до змін, навіть якщо вони зумовлять зміни у законодавстві. Пріоритетним визначалась правова інтеграція селян до загальноімперського правового поля. Насамперед законодавство про селян мало стати частиною загальнодержавного, узгоджуватися з ним. Влада мала всіляко сприяти тому, щоб селяни без перешкод і ускладнень послуговувалися всіма правами, наданими їм державою, щоб селяни реально послуговувалися своїм правовим статусом «рівноправних, вільних сільських мешканців»⁴⁵.

Про неординарність нової ситуації на селі свідчить те, що проектами реформи опікувався особисто голова уряду С. Вітте. Під його керівництвом діяла «Особлива нарада з потреб сільсько-господарської промисловості». Пропозиції для неї готували губернські і повітові комітети.

Попри ось такі запобіжні і до того ж досить конкретні заходи з боку влади щодо надання селянам певних прав у 1905 році в Російській імперії розпочалася народно-демократична революція. Кожна революція, і, ті хто в ній бере участь, ставлять перед собою конкретні, досить радикальні цілі. Їх досягнення здійснюється (якщо революція перемогла) за «революційним правом». В нашому випадку воно уявлялось селянам як встановлення справедливості в земельних відносинах, рівного розподілу земель, знову ж таки по справедливості. При тому усі ці процеси, а саме, додаткове отримання землі з погляду селян мало відбуватися на безоплатній основі. Вершителем цих змін, на принципову на той час думку в селянському

⁴⁵ Законодательство эпохи буржуазно-демократической революции. Отв. ред. О. И. Чистяков. Москва, 1994. С. 41.

середовищі, мав стати цар. Економічним підґрунтям революції 1905 – 1907 рр. була аграрна проблема.

Урядовий Сенат, Міністерство земельних справ і голова уряду С. Вітте, П. Столипін вимушені були стати на шлях більш глибоких, ніж то було до цього часу, новацій реформування всього аграрного сектору економіки. Маніфест 17 жовтня 1905 р. «Про удосконалення державного порядку» чимало селян сприйняли як даровану їм свободу захоплювати поміщицькі землі. Це був курс на революційне насилля, кінцевою метою якого була ліквідація поміщицького землеволодіння⁴⁶.

Революційний рух селян восени 1905 р. (самовільне захоплення частини поміщицьких земель і розподіл їх між собою) набрав обертів, що змусило владу стати на шлях нових поступок щодо комплексного вирішення аграрної проблеми. І першим напрямом в цьому відношенні було форсування законодавчого процесу. Власне, аграрна реформа розпочалася з опублікування 3 листопада 1905 р. (на тлі найвищого піднесення революційного руху) Маніфесту «Про покращення благополуччя і полегшення становища селянського населення». Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їх стягнення. Селянський банк зобов'язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селянам надавалось право отримувати кредити на придбання землі. Ці кроки з боку влади мали значні наслідки економічного, політичного та правового характеру. З приводу правових наслідків, то відзначимо, що держава створювала умови для прирівняння общинних земель до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із общини, для інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили з общини, відповідно до статей 12 і 106 «Положення про викуп 1861 р.» могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалось правове підґрунття для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а загалом – у приватне.

Селянське середовище на час революції було розшароване на декілька груп: заможне, збідніле (з невеликим земельним наділом в

⁴⁶ Ковальов названа праця стр. 77

полі) і безземельне (без наділу в полі). Відповідно не було і не могло бути спільної, єдиної для всіх селян позиції щодо поміщицьких земель, правил їх розподілу тощо. Заможні селяни виступали проти погромів поміщицьких маєтків, інколи вдавались навіть до самосудів над бунтарями. Наприклад, у селі Вихвостів Городнянського повіту Чернігівської губернії 31 жовтня і 2 листопада 1905 р. за рішенням сільського сходу було вбито 15 місцевих «кримінальників». Участь у розправі над ними, як встановило слідство, брали й бідні селяни. Цю інформацію ми почерпнули у Н. Ковальнової, а вона посилається на працю Й. Дроздова, яка вийшла ще у 1925 році. Інформацію про трагедію в Селі ви хвостів можна знайти у багатьох дослідженнях радянської доби. Справа лише в тому, що в них ця подія подається з так званих «класових позицій», тобто стверджується теза, що то був чи не найяскравіший прояв ненависті до бідного селянства з боку куркулів. Таке твердження ставало можливим тому, що не брався до уваги висновок слідчих органів про причетність до протиправних дій і бідного селянства. Селянські сходи інколи виносили приговори на виселення бунтарів до Сибіру⁴⁷.

Наприкінці 1905 р. уряд, очолюваний С. Вітте, розробив проект «Основного положення для зміни законодавства про селян». Ним передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами, зокрема, на засадах індивідуальної селянської власності, тобто становлення правової «персони» селянина; землі, що тривалий час не переділялися в общині, могли бути закріпленні за селянином як індивідуальна власність і він мав право отримувати дозвіл на її продаж.

Однак, на ту пору виявилось неможливим ввести в правове поле «індивідуальну власність». Не до кінця було зрозуміло, це власність сім'ї, господаря, на якому записана земля, чи ще щось інше. Сім'я – це особливий господарсько-юридичний союз, не є юридичною особою: все майно, зокрема, і земля є спільними. Домогосподар мав бути лише розпорядником спільного майна⁴⁸.

⁴⁷ Ковальова Н. Вказана праця с. 127

⁴⁸ С. В. Корновенко, О. В. Герасименко, Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902-1917рр. Монографія. Черкаси, 2017. С. 73-76.

У січні 1906 року відбувся з'їзд предводителів дворянства за участю царя, членів уряду і депутатів Держдуми. Мабуть, під враженням від проекту «Основних положень» С. Вітте і ще більше під враженням революції, вони зобо'язали уряд ввести в дію проект «Основних положень». Також Рада Міністрів приступила до обговорення принципів та основних положень аграрної реформи і розпочала її, як і передбачалось, з питання правопорядку на селі (бунти добряче їх налякали), заспокоєння селян (курс на розселення) і визначалось де-юре, що відчуження поміщицьких земель може бути тільки за винагороду. Надільні общинні землі визнавались власністю селян. Останнє мало засвідчити утвердження у селян правосвідомості, тобто неможливість зазіхання на чуже право власності. Однак селянська ідея полягала в тому, що все-таки треба у поміщиків землю відчужувати. Доволі складно і суперечливо формувались правові засади земельних відносин в I і II Держдумі⁴⁹. В першій Держдумі із 38 засідань на 16 обговорювалось земельне питання. Депутати приступили до складання проекту земельної реформи. Кадети виступали за відчуження частини поміщицьких земель за викуп. Трудівники – за конфіскацію всієї орної землі та наділення всіх селян землею згідно з трудовою нормою без викупу. В цілому, у депутатів (переважно в кадетів і трудівників) було два варіанти бачення вирішення аграрного питання: шляхом конституційного законодавства, або шляхом революційного насилля. Ці позиції були викладені 25 травня 1906 р. в їх проекті 104-х і окремо в «Проекті 33-х». Накази від селян були ще одним елементом законотворчості. В одному із них депутат від Полтавської губернії виклав вимоги селян так: «Право, земля і воля». Тиск на владу в Думі призвів до думки – широкомасштабній аграрній реформі бути.

В плані підготовчих заходів до проведення широкомасштабної аграрної реформи урядом готувалась відповідна документальна база, яка була покладена в основу аграрної реформи. Можна виділити два напрями формування правових норм реформи:

1) Законопроекти про зміну характеру землеволодіння та землекористування;

⁴⁹ О. П. Реєнт Українці в Держдумі Російської імперії. // Проблеми історії України XIV – початок XX століть. Збірник статей. Вип. XVI. С. 318-335.

2) Законопроекти про державну підтримку переселення на добровільних засадах сільських жителів до неосвоєних чи малозаселених регіонів Російської імперії.

До першого блоку законодавчих актів слід віднести: царський указ від 4 березня 1906 р. «Про організацію землеустрою та утворення Комітету по землевпорядкувальних справах губернських і повітових землевпорядних комісій», а також указ від 27 серпня 1906 р. «Про передачу вільних казенних і лісових ділянок селянському поземельному банку для продажу їх селянам».

15 квітня 1906 р. на засіданні уряду схвалена програма аграрної реформи у Російській імперії. Поміж інших напрямів передбачено реформувати правові аспекти життєдіяльності селянства і найважливішими із них – питання земельних відносин. Виходячи із цього передбачалось змінити юридичний статус надільного землеволодіння. Сімейне право мало поступитися індивідуальному, общинне – надільному. Скасовувались правова окремішність селян. Запроваджувалася судова система, яка мала бути заснована на принципах рівності усіх станів перед судом. 5 жовтня 1906 р. спеціальним указом селяни були зрівняні в правах з іншими станами щодо вступу на державну службу, до навчальних закладів, були розширені повноваження волосних і сільських сходів. Це стало можливим завдяки досить радикальним (часто протиправним) діям селян, які вони вели ще з 1902 р.

Можемо констатувати, що уряд С. Вітте упродовж 1904 – 1907рр. здійснив серйозні напрацювання щодо започаткування аграрної реформи. Підтвердженням цьому є підготовлені спеціальними комісіями фундаментальні юридичні документи, зокрема, Маніфести, Укази, Декларація. Усі вони проходили детальне обговорення в уряді, Сенаті. До їх обговорення долучався цар Микола II. На 1906 рік влада зробила чимало для зрівняння селян у правах з іншими верствами імперії. Було дозволено добровільно вибрати місце для свого проживання, надано право на добровільний вихід із громади, отримувати паспорт без згоди громади. Можемо констатувати, що це був курс влади на збільшення індивідуальних свобод селянина. Земельне питання, зміна форм землеволодіння, зокрема, все ще залишалося не визначеним.

9 листопада 1906 р. набрав чинності перший з аграрних указів «Про доповнення деяких постанов чинного законодавства щодо селянського землеволодіння і землекористування». Згідно цього Указу розпочинався процес скасування викупних платежів, накладених на селян за отриману (по реформі 1861 р.) надільну землю. Скасовувався закон 1893 р. про непорушність селянської общини. Общини, в яких за останні 24 роки не здійснювався перерозподіл землі, їх селян оголошували власниками землі відразу. Домовласники ставали приватними власниками землі. У такий спосіб скасовували приватно-подвірну власність, яка мала найбільше поширення в українських губерніях. Цей Указ вступив в дію одразу ж як Закон, набув юридичної сили, лише 14 червня 1910 р. За цим Законом в індивідуальну земельну власність перейшли від 48 до 51,7% селян в Правобережній Україні, від 34,4% до 42%, в Степовій та від 19,8 до 16,5% – Лівобережній Україні. Хутірських господарств у Наддніпрянщині протягом 1906 – 1913рр. – було створено 223 тис⁵⁰.

Щодо купівлі земельних наділів, то цей Закон обмежував їх до 6 наділів землі, що припадали на одну особу чоловічої статі. Задля запобігання спекуляції землею в Указі заборонялося продавати землю не селянам та іноземцям. Селянин отримував право вимагати відведення землі для земельної ділянки із земельного громадського фонду в особисту власність. Ця можливість могла бути реалізована більшістю голосів сільського сходу. Виконавцем його приговору було визначено сільського старосту. Контроль за виконанням старостою такого приговору покладался на волосного старшину. Волосний суд отримував право виносити вирок щодо земельної власності селян, а волосне правління видавати витяги, які підтверджували відповідні приговори сільського сходу. Сільська громада ставала суб'єктом правовідносин, а сільський схід міг виносити рішення щодо виходу із громади землеволодіннь окремих селян. Оскільки юридичний стан власників хуторів ще був не зовсім оформлений то їм дозволялось залишатися в складі сільської громади. Цим Указом царя були також суттєво скореговані земельні відносини, і, найперше, щодо розмежування общинного і подвірного землеволодіння. Стержневим елементом цього Указу було надати селянам можливість закріпити

⁵⁰ Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. та інші. Навчальний посібник. Київ, 2012. С. 20.

(привласнити) за собою землю. Із 17 пунктів I-го розділу Указу – 10 були такими, що визначали права за якими селяни могли привласнювати землю. II-й розділ Указу визначав порядок реалізації селянами цих нових прав⁵¹.

Модератором аграрної реформи з середини 1907 р. став новий голова уряду П. Столипін. Він планував здійснити основні зміни в цій сфері за 15 – 20 років. Перш за все, він передбачав зліквідувати общинне землеволодіння, яке, на його думку, було пережитком правовідносин раннього середньовіччя. На його думку, взявшись за ось цю основну ланку, можна буде вирішити і інші проблеми, зокрема, малоземелля селянських господарств тощо.

Ліквідація общинного землеволодіння відкривала дорогу до набуття права приватної власності на землю вчорашніми общинниками. Вони ж повинні були отримати право об'єднувати свої, уже приватні землі, у відруб і навіть право на створення хутора. До цих нових можливостей, селяни мали стати рівноправними учасниками земельного ринку, а також зайняти гідне місце в орендних стосунках. Додатковим елементом, який мав прискорювати руйнацію общинного землеволодіння, мала стати переселенська політика влади. Ставилися завдання надати селянам право на добровільне переселення у віддаленні райони імперії.

До цього нового курсу правовідносин щодо реформування земельних відносин слід додати і те, що общинне землеволодіння на початку ХХ століття якби само собою зникало. Частина селян виходили з общини. Можливо, це було тому, що в українських губерніях община існувала у вигляді подвірного землекористування, при формальному праві общини на землю, хоча без її дозволу селянин все-таки не мав права вільно розпоряджатися своїм наділом (продати, подарувати тощо). Означена вище система заходів влади щодо ліквідації общинного землеволодіння лише де-юре зафіксувала цю реальність.

П. Столипін дбав про перспективу модернізації земельних відносин і домігся того, що держава на законодавчому рівні гарантувала селянам закріплення за ними права власності на землю і у пореформений період: Відтепер надільна земля не могла продаватися

⁵¹ Корнавенко С.В., Герасименко О.В. Вказагна праця .- С.87

за борги, вона не може передаватися у спадок по іншому, крім звичаю, крім того обмежувалась можливість скуповувати наділи більше шести⁵².

Аграрна реформа та законодавчі акти, що приймалися в ті роки давали селянинові право вибору. В нього з'явилась альтернатива: або землеволодіння в общині, або вийти з неї. І це мало вести не до взаємної боротьби між селянами, а до їх добробуту. Мета уряду, – уважав П. Столипін, – цілком конкретна. Уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селян багатими. Стосовно українських губерній мова йшла про що найменше 27 млн. селян із 30 від загальної кількості населення. Цього було можливо досягти лише за умови втілення в ході аграрної реформи нових правовідносин. За великим рахунком мова йшла про перетворення всієї країни у правову державу. Значимість аграрної реформи для держави підтверджується і тим, що з більшістю запропонованих ініціатив в Думі виступав голова Уряду П. Столипін. Він виходив із того, що на уряді, який він очолював лежить вся відповідальність за хід і наслідки реформи⁵³.

Селяни, згідно нових нормативно-правових актів, отримували право приватизувати придбані земельні ділянки, а саме ті земельні ділянки, що знаходилися до цього часу в общинних володіннях, але за умови, що вони були в свій час передані цим господарям у постійне (не засноване на оренді) користування. Селяни, які виходили в такий спосіб з общини, мали право надання у їх особисту власність замість декількох наділів (а це було надзвичайно поширене явище) земельну ділянку – польовий відруб, який до цього часу знаходився на території общини. Отримавши таке право, селянин мав право на своєму відрубі заснувати хутір. Принципово новим у творенні такої нормативно-правової бази було те, що хутір мав перебувати за межами общини. І ще. Селянин міг вийти на хутір тільки після закріплення земельної ділянки у приватну власність. Законопроект передбачав і те, що селянин-хуторянин зберігав за собою право користуватися громадськими неподільними угіддями (ліси, пасовища, дороги тощо) у попередньому порядку⁵⁴.

⁵² Економічні передумови аграрної революції в Україні. К. 1973

⁵³ Економічні передумови аграрної революції в Україні. К. 1973

⁵⁴ Корновенко С. В. , Герасименко О.В. Вказана праця.-С.89

В сукупності усі нововведення у земельних відносинах мали ліквідувати, багатосмузжя і черезсмузжя і, створивши єдиний земельний наділ в полі, облаштувати на ньому своє господарство. Це і був шлях до появи нових господарів. Цей процес відбувався добровільно і був вигідний для окремих селянських господарів. До 75% одноосібників планували тепер мати землю на одній ділянці, тоді як до цього часу мали майже стільки ж становили чересмузжні і багатосмузжні⁵⁵.

В історичній літературі мають місце різні твердження щодо того як і в який спосіб селяни виходили з общини. Одні стверджують, що то був примусовий вихід, що общинне землеволодіння руйнувалось без урахування інтересів селян. Інші стверджують, що общинне землеволодіння уступало місце заснуванню одноосібних господарств з утвердженням в них власності на землю суто добровільно⁵⁶. Ми вважаємо, що кожне нове явище в економічних стосунках не могло відбуватися однозначно, тобто або примусово, або добровільно. Справа в тім, що общинники на цю пору уже перебували на різних щаблях за своїми економічними можливостями. Це і буде визначати їх ставлення до права виходу із общини. Воно буде різним, не буде співпадати з баченням майбутнього общини, а саме, це буде призводити до конфліктів. Отже, це був об'єктивний процес і не варто в цьому питанні ставати на позицію однієї чи другої сторони. Щодо самого інституту общини, то, як засвідчують численні документи, вона (сільський схід) в багатьох випадках керувались традиційним правом, не були готові до реалізації запропонованих урядом нових законів щодо земельних відносин. Ця об'єктивна реальність була в основі конфліктів між общинною і окремими общинниками. Їх вирішенням, як правило, займались повітові органи. При цьому вони, зазвичай, ставали на сторону общинників, які заявили про своє бажання вийти з общини.

20 лютого 1907 р. розпочала роботу II Державна дума. Хоча революція уже пішла на спад, земельне питання залишилось для думців чи не основним в ході їх роботи. Депутати від поміщиків

⁵⁵ Шмарук В. Г., Суліменко О. Г. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці XIX – на початку XX століть. // Український селянин. Вип. I. 2001. С. 46.

⁵⁶ Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. С. 95.

вимагали закріплення правової норми, що передбачала недоторканість права на землю, також обмежити можливість общини втручатися у ці процеси. 10 травня 1907 р. в Думі виступив П. Столипін. Аналіз його промови свідчить про те, що він не допускав проведення націоналізації землі, часткового її вилучення у поміщиків, а також вважав обов'язком державних структур запобігти будь-якому насиллю у вирішенні земельної проблеми.

З початком аграрної реформи були суттєво розширені права і обов'язки Селянського банку, а його іпотека збільшилась на 9 млн. дес. казенних і удільних земель. Селянський банк скупив 5,87% поміщицьких маєтків⁵⁷. Вони були призначені для продажу малоземельним селянам. Однак, селяни хотіли і вели боротьбу у роки революції проти подальшого збереження поміщицького землеволодіння, за здійснення перерозподілу поміщицьких земель між собою на безоплатній основі за зрівняльним принципом. Законних прав для реалізації таких далекосяжних і революційних по своїй суті вимог, не було. Тільки шалений тиск на владу, використання усіх можливих засобів боротьби, ідеологічне і політичне бачення перспективи мали цю проблему вивести на бажаний для селян результат. Щодо останньої умови, то слід сказати, що селянство України на тому і на наступних етапах боротьби не змогло висунути із свого середовища лідерів інтелектуалів. Цю роботу за селян намагалися виконати представники інших соціальних станів. Вони ж оформили і зробили доступним для розуміння селянами політичне гасло: «Землю тим, хто її обробляє».

Селяни вважали, що конфісковані у поміщиків землі по праву мають передаватися у їхнє володіння і в такий спосіб (до речі дуже спрощено) будуть вирішені усі і на завжди економічні проблеми. Вони самочинно, без наявності Закону, приступили до змін у земельних відносинах. На сільських сходах приймали рішення про розподіл між собою поміщицьких (необроблюваних) земель. Це було, по суті, творення народного права. Деяких поміщиків проганяли з їхніх маєтків і, щоб вони не змогли повернутися, палили будівлі. Повітові управи зі свого боку виносили приговори про спалення хат

⁵⁷ Ковальова Н. Названа праця. С.128.; Терещенко В. Д. Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906-1911 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Тернопіль. 2008 р.

селян, а жандарми арештовували «бунтарів». Окремо констатуємо, що за таких обставин обидві сторони вчиняли протиправні дії, однак намагалися обґрунтувати їх доцільність.

Першим реальним результатом боротьби селян за зміну земельних відносин було те, що влада змушена була повернутися обличчям до селян. Ми уже згадували про ліберальні, по своїй суті, законодавчі акти 1902 – 1906 рр., про розробку С. Вітте нової аграрної політики. З липня 1906 р. посаду прем'єр-міністра посів П.А. Столипін. Він та його уряд продовжили курс на реформування аграрного сектору. При цьому вони, звичайно ж, повинні були спиратись на напрацьовану правову базу і при потребі (а вона була) вносити корективи в уже сформований курс. Однак, визначальним і незмінним в цьому курсі була переконаність П. Столипіна в потребі творення правових засад для виділення окремих селян з общини, заснування поза нею свого приватного господарства – хутора. Він вважав неприпустимим спроби селянського насилля і свавілля. Зі свого боку на владі лежало моральне зобов'язання забезпечити селянам законний вихід із їх вкрай гіркого становища. І ще. П.А. Столипін був переконаний в тому, що поки селянин знаходяться в лещатах общини, ніякий писаний закон не дасть йому блага громадянської свободи⁵⁸.

Окремо слід сказати про роль сільських сходів у продукуванні правових норм в земельних відносинах. Ця традиція перейшла до ХХ століття з попередніх часів. На цих, по суті, адміністративно-правових структурах найнижчого рівня часто вирішувались наболілі проблеми в земельних відносинах. В роки Столипінської аграрної реформи на сходах повітових і волосних наполегливо селянам роз'яснювали зміст указів та законів влади про аграрну реформу. Прибічники аграрної реформи, бажаючи вийти із общини, як правило, задавали тон обговоренню нормативно-правових документів, схвалювали їх і намагалися заручитися підтримкою більшості селян. Не завжди цього вдавалося досягти. Чимало селян, аби не допустити розвалу общини, інколи, вдавалися до зриву роботи селянського сходу і в такий спосіб не допускали прийняття будь-якого рішення. Це відбувалося тому, що вони боялися втратити в разі виходу

⁵⁸ Корнавенко С.В., Герасименко О.В. Вказана праця. - С.90

окремих дворів з общини, кращі землі. На їх сторону інколи ставали представники місцевої виконавчої влади (старости). Вони інколи не приймали заяв від одноосібників щодо їхнього бажання вийти із общини⁵⁹.

Виконавцем приговорів сільських сходів щодо землеоблаштування в селах був землемір. Інститут землемірів серйозно впливав на реалізацію приписів сільських сходів, волосних і повітових управ. Землеміри, з одного боку, були наділені правом кінцевого розмежування земель між селянськими дворами, надання їм юридичного статусу, а з іншого боку, саме цей процес уже в ті роки, багато в чому був корумпованим, тобто порушувались права окремих селян. Общинники, (ті що не бажали виходити із общини) бачили в землемірах своїх ворогів, намагались всіляко перешкоджати їх роботі, а інколи навіть брали участь у їх побитті. На наш погляд, зміни в земельних відносинах, які буквально пробивались в усі шпаринки сільського соціуму, були для них малозрозумілими, на думку багатьох – недоречними. Нові тенденції в земельних відносинах лякали своєю непередбачуваністю архаїчне село. Зміни, що уже відбулися, як то утворення хутора чи відрубку, за таких обставин ще зовсім не давало гарантії спокійного життя новим господарям. Селяни часто вдавалися до протиправних спроб з метою повернути землі хуторян у свої володіння. Селяни все ще вважали, що тільки вони мають право на ті землі, що в ході реформи переходили до нових господарів. Підставою для такої їх позиції була переконливість в тому, що ті землі їхні від «діда-прадіда». Це була, по суті, спроба реанімації традиційного права, яке в роки реформи зазнавало серйозних видозмін.

Аграрна реформа в аграрній країні, якою на ту пору була Російська імперія, і, українські губернії зокрема, то була справа надто відповідальна, вона не могла бути відпущена на самоплив. Умовно усі найважливіші процеси, що відбувались упродовж аграрної реформи у 1906 – 1917 рр. можна означити за трьома факторами. Першим із них було забезпечення юридичного супроводу аграрної реформи. Його реалізацію здійснювали вищі органи державної влади: Держдума, Сенат, уряд і відповідно їх керівники. Не був в стороні цього процесу і цар Микола II. Оскільки в розпорядженні дослідників є усі

⁵⁹ Корновенко С.В., Герасименко О.В. названа праця... С.111.

нормативно-правові акти, які вони готували, то є можливість прослідкувати весь комплекс дій з їх боку. Цікавими є і публікації щодо ходу обговорення правових актів на засіданнях Держдуми, Сенату, уряду. Ми маємо можливість прослідкувати зіткнення різних поглядів на конкретну законодавчу ініціативу.

Сучасний історик, як і багато істориків попередніх часів, не може не зауважити, що законотворення здійснювали державні структури, керівники і практично весь їх апарат, які, зазвичай, мали безпосереднє відношення до землі. У їх приватній власності знаходились (переважно на основі спадкового права) великі земельні масиви. Втратити їх аж ніяк не входило в їхні плани. Однак, нове ХХ століття і усі процеси внутрішнього характеру (численні бунти), зовнішнього характеру – відставання Російської імперії у економічному розвитку від інших європейських країн, буквально штовхали увесь цей люд до запровадження змін в земельних відносинах. Пропоновані ними зміни (зауважимо в законний спосіб) не співпадали з інтересами більшості селян. Максимум на що володарі Російської імперії могли погодитися, це добровільне обмеження їхніх прав лише щодо кількості землі в їх володіннях. При цьому це обмеження, на їх думку, могло бути реалізоване тільки в такий спосіб, як викуп. Ця позиція на ту пору і, аж до жовтня 1917 року, була беззаперечною, як і беззаперечним було те, що приватна власність є священною і недоторканою.

Для того, щоб забезпечити функціонування цієї правової традиції, і надалі вони повинні були буквально тримати руку на пульсі, відчувати загрози, які були чи могли з'явитися і, відповідно, шляхом прийняття нормативно-правових актів убезпечити себе та свої земельні володіння на тривалу перспективу. Ось чому стеження ними за підготовкою, прийняттям законів і особливо їх реалізацією на практиці було постійною їхньою турботою.

Можемо констатувати, що формально юридичний супровід аграрної реформи здійснювався на високому кваліфікаційному рівні. Причиною цього було те, що з одного боку вкрай важливо було легалізувати усі нововведення в земельних відносинах, а з іншого – по можливості максимально зберегти свою власність на землю. Вочевидь це було протиріччя, яке безболісно вирішити неможливо.

По суті, це було протиріччя між об'єктом земля і суб'єктом – дворянин, поміщик з одного боку і селяни з іншого.

Другим фактором, який змушував органи влади до конкретних правових дій і буквально призвів до «кипіння» сільського соціуму – це утвердження нових земельних відносин. Ми не ставили собі за мету робити аналіз активних протестних рухів, у зв'язку з цими діями влади, які розпочалися ще з 1902 року. Цей напрям ґрунтовно викладений в багатьох наукових працях і, зокрема, в монографії С.В. Корновенка та О. В. Герасименка «Селянин – бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр.» с. 103 – 115. Автори наведеної праці навіть відобразили цей процес у вигляді діаграми. Ми хочемо звернути увагу на одну з сторін цього надзвичайно складного, інколи драматичного процесу, а саме, на переконаності селян у правомірності спротиву. Вони карали поміщиків, за прийняття одноосібних або групових рішень (без сходу) в різний спосіб: від заволодіння чиеюсь землею, рухомим майном – до підпалів маєтків і навіть вбивства окремих поміщиків.

В радянській історіографії ці дії селян кваліфікувались як революційні. З погляду сьогодення є підстави стверджувати, що то були прояви крайнього радикалізму, який призвів до тероризму відносно крупних, і не тільки, землевласників. До певної міри усе це було закладено в головах частини селян через існуючий несправедливий розподіл земель і звідси, один крок до анархії і порушення діючих законів, застосування самосудів відносно інших людей.

На протилежному полюсі були поміщицькі маєтки. Вони, через надмірну кількість землі їх власників завжди були постійним подразником для общинників і одноосібників. Їх економічні інтереси не співпадали. Специфічним елементом в цій проблемі було те, що кількість поміщиків і наявних у них земель все таки мала тенденцію до скорочення, а кількість селян неухильно зростала, а значить зростала їх потреба у додаткових землях. Ми уже звертали увагу на те, що уряд намагався вирішити цю ситуацію у правовий спосіб. Залучення Селянського банку до кредитування селян, роз'яснювальна робота серед поміщиків, щодо добровільного продажу частки своїх земель селянам, створення умов для часткової переорієнтації їх

капіталів на потреби промисловості – все це, на думку органів влади мало мінімізувати протиріччя між поміщиками і селянами.

Насправді ж ставалося так, що селяни не могли сприйняти ту жорстоку реальність, в якій вони жили: поміщики володіли надвеликими земельними площами, а більшість селян – досить невеликими, до того ж багатосмужжям. Збільшити свої землі за рахунок поміщицьких – ось давня мрія українських селян. Досягти цього було б можливо, якби селяни мали досить грошей для купівлі землі. Однак, гірка реальність полягала в тому, що грошей на ці потреби не вистачало. Вихід із цієї ситуації селяни вбачали в тому, щоб відібрати хоча б частину землі у поміщиків. Такий підхід до вирішення земельного питання неминуче мав призвести до посягання на право приватної власності і як наслідок неминуче зіткнення цих двох суб'єктів – поміщиків і селян «в двобої» за землю. Як засвідчує історія українського селянства, досягти селянами перемоги, попри те, що їх більшість, буде надзвичайно складно і часто трагічно для самих селян.

В цій глобальній проблемі до певної міри прихованою була надзвичайно складна і суперечлива, навіть до певної міри утаємничена історична перспектива. Селяни вели боротьбу взагалі-то не за ліквідацію права приватної власності на землю. Вони були тільки за полишення цього права щодо поміщиків. Землі, які мали перейти до селянських господарів, передбачалось перевести у приватну власність і вже питанням другим було як здійснити їх розподіл – чи то по дворах, чи то по їдцях. І зовсім недосяжним для селян було усвідомлення того, що успіх щодо переділу набутих ними земель буде мати практично одномоментний характер, землю доведеться ділити кожні щонайменше двадцять років, зі вступом дорослих селян у самостійне життя.

Отже, юридичний супровід земельних відносини, мав бути по суті перманентним явищем, важко було прогнозувати їх трансформацію, передбачити усі можливі, протиріччя. До певної міри позитивний вплив мало вчиняти юридичне забезпечення на кожному конкретному історичному етапі.

Третій фактор, який безпосередньо потребував правової корекції земельних відносин, це зміна в селянському соціумі місця і ролі

основних організаційно-господарських структур: поміщицькі маєтки, общини, одноосібні (подвірні) селянські господарства. Почнемо свій аналіз із зміни в поміщицькому землеволодінні. За роки реформи кількість землі у них суттєво зменшилась. Однак ситуація в цій організаційно-господарській структурі не набула критичності. Вони все ще були активними гравцями на продовольчому ринку, на їх боці були усі каральні органи держави, до певної міри зросла кількість їх симпатиків (за рахунок тих, селян, що суттєво збільшили свої земельні наділи). Мабуть, єдине що їх турбувало так це те, що вони не мали впевненості в завтрашньому дні і, перш за все, як далеко піде процес змін в земельних відносинах, чи вдасться його втримати у правовому полі.

Набагато складніше аналізувати місце і роль общини в умовах аграрної реформи. Серед істориків, особливо радянської доби, існувала думка про те, що вона була приречена на зникнення. Сучасні історики і, перш за все В. Лозовий не такі категоричні у своїх судженнях щодо долі общини. Дійсно, а чим тоді пояснити спроби селян її відродити у березні 1917 року. Нам видається, що до общини, її функцій в тогочасному суспільстві варто підходити, як до живих організмів. Вони в чомусь були схожими, наприклад, в підтримці традицій в земельних відносинах, а в чомусь, наприклад, в здійсненні поділів землі могли мати значні відмінності. Як би то не було для селян община була природнім, доступним для них механізмом з допомогою якого вони облаштовували своє життя. Община однозначно, особливо під час сходів, сприймалася селянами як виразник справедливості, правового захисту їх економічних інтересів⁶⁰.

Ще складніше для розуміння того, що відбувалось на селі було те, що в межах общини існували одноосібні господарства зі своїми земельними наділами. Дотичність їх до общини проявлялась лише в потребі використання пасовищ, водойм, доріг тощо. Вони ж повинні були виконувати певні повинності, як то: сплачувати податки, брати участь в громадських роботах, давати своїх синів в рекрути. Специфіка однодвірців полягала в тому, що їх число не могло бути

⁶⁰ В. Лозовий. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селян до влади в добу Центральної Ради. Кам'янець-Подільський, 2008.

значним, а тому при вирішенні на сходах важливих для них питань, їм доводилось різними, більш всього нечесними засобами досягати прийняття для себе необхідних рішень. Однак навіть такі дії не завжди давали бажаний результат.

В роки Столипінської аграрної реформи розпад общини ставав доконаним фактом, окремі селяни отримали законне право виходу із общини. Це було нове і для багатьох общинників незрозуміле явище. Морально-психологічна напруга на селі зростала. Реальна втрата общиною права на частку земель видавалася страшною подією. Вони вважали, що своїми (протиправними) діями зможуть зупинити цей небажаний процес і ось тут почалось. По-суті, відкривався «другий фронт» боротьби селян за землю. Це уже була боротьба у внутрішньому середовищі. Вона проявилась у формі руйнації межових знаків відрубів, старости не приймали заяв однодвірців на вихід із общини, селяни проганяли з сіл представників землевпорядних комісій, позбавляли претендентів на вихід із общини громадських пасовищ тощо.

Реформування земельних відносин для багатьох селян відбувалось боязно, їх участь у запровадженні нових земельних відносин посилювала розбрат в селянському середовищі. Від пасивних форм боротьби з односельцями общинники переходили до активних. Частішали випадки, коли вони застосовували силу для того щоб не допускати до роботи землемірів. Так, у селі Пакулі Чернігівського повіту у травні 1913 року селяни напали на помічників землемірів і побили їх. Окрім того вони забрали коней, на яких ті приїхали до села⁶¹. І таких випадків було багато. Селяни бачили у землемірах своїх ворогів. Вони призвичаїлись до своїх земельних наділів, вклали в них багато праці і зовсім не хотіли їх втрачати. Отже реалізація основних положень аграрного законодавства, а саме про виділення селянських земель у відруби входило в протиріччя з інтересами більшості селян.

Ще одним проявом порушення земельного законодавства з боку селян було самовільне захоплення земель, які уже були закріплені за хуторянами. На сходах вони приймали ухвали про незмінність землеволодінь, не допускали і думки про визнання за хуторянами

⁶¹ С. В. Корновенко, О. В. Герасименко. Вказана праця... С. 113.

права на виділені їм землі. Єдиним алібі для них було визнання спадкового права на землю і ніяких змін, хоч вони здійснювались на основі нормативно-правових актів, вони попросту не хотіли визнавати. До вкрай жорстоких методів слід віднести підпал хатів хуторян, заорювання їх земель, самовільна порубка лісів.

Постає питання, як бути з визначенням того чи запровадження нових організаційно-господарських форм на селі було насильницьким. Насилля з боку адміністративних органів, як правило повітового рівня, відбувалось тоді, коли селяни порушували закон, зокрема чинили опір державним службовцям, місцевій владі та селянам, які виявили бажання скористатися новими нормативно-правовими актами і змінити своє соціально-економічне становище. Там же і тоді, де такого спротиву з боку селян, порушення ними закону не було, зміна в земельних відносинах і зокрема, набуття окремими селянами права власності на землю, відбувалась без будь-яких прямих чи опосередкованих зіткнень.

29 травня 1911 р. прийнятий Указ «Про землеустрій». За ним сільські громади стали повними розпорядниками землі, отримали право делегувати своїх членів до складу повітової землевпорядної комісії і там відстоювати інтереси громади. Це, по суті означало, що самоврядування на селі перетворювалось із станом територіального на суто територіальне. Сільські громади отримали право самостійно розподіляти свої землі. Вони зрозуміли нові нормативні положення, як можливість відмови односельчанам в праві виходу на хутори з землею, що їм належить. В цьому ж ключі інколи діяли і сільські старости. На Херсонщині староста села Миловатка Куп'янського повіту К. Жуков не прийняв від селян заяв щодо виходу на відруб. Можемо припустити що сільські громади виступали проти індивідуальної земельної власності, тому що це загрожувало її існуванню⁶². По суті цим указом унормовувалися реальні зміни, що уже відбулися в становленні нових організаційно-господарських форм, а саме: хутори, відруби, висілки. Ним передбачалось також покращення планування земельних площ з наданням переваги їх укрупненню земельних площ новими суб'єктами господарювання⁶³.

⁶² Герасименко О. В. Названа праця... С. 148.

⁶³ Реєнт О. П., Сердюк О. П. Сільське господарство України і світовий продуктивний ринок (1861–1914рр.). Київ, 2011. С. 45–48.

(див. Додатки – с.17.) При цьому ці дії могли відтепер здійснюватися, як за згодою сторін, так і в примусовому порядку. Цим указом передбачалось навести лад в земельних долях окремих сіл, частини сіл, а також домогосподарствах. Кінцевим результатом цього процесу мали бути встановленні і відповідним чином оформлені межі названих суб'єктів господарювання. І ще. Відтепер кожен житель села міг вийти із общини і без згоди інших її членів і, навіть селянського сходу. По суті, землевпорядкувальні комісії отримували судові функції, їх рішення не могли бути оскаржені в судах. Законодавець передбачив це для того, щоб контролювати проведення в життя уже прийнятих реформаторських законів. Для підсилення такого курсу через два тижні, а саме 14 червня 1911р. Указ царя від 9 листопада 1906 року набрав чинності закону, який називався «Про зміни та доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння». Ось такий досить тривалий і суперечливий за своїм характером був шлях правового забезпечення селянської аграрної реформи.

Таке змістовне правове навантаження аграрної реформи, яке її визначив П. Столипін, і, що дуже важливо перебудова на її основі Росії, серйозно занепокоїло дворян, поміщиків. Вони вбачали в цих змінах загрозу своєму стану, стану великих землевласників. П. Столипіну з кожним роком ставало все важче здійснювати курс на реформування аграрного сектору економіки. Спротив був з боку поміщиків, дворян, вищих органів влади. Неоднозначною була ситуація і в селянському середовищі. Одні селяни, що уже вийшли із общини і закріпили за собою свої землі – в принципі були прибічниками нового курсу П. Столипіна. Інші – які в силу різних обставин не могли вписатися в нову систему земельних відносин, чинили спротив усім новаціям з боку влади.

1 вересня 1911 р. в Києві відбувся терористичний акт. Його жертвою став Голова уряду Російської імперії П. А. Столипін. Він же був головним натхненником і організатором широкомасштабної аграрної реформи. За 5 років, упродовж яких здійснювалася аграрна реформа, було досягнуто значних результатів і, перш за все, в трансформації земельних відносинах на нових правових засадах. Поміщицьке і дворянське землеволодіння суттєво скорочувалось, а селянське – зростало. Така ситуація лякала владу, тиск на неї і, перш

за все, на П. Столипіна з боку поміщиків наростав. Було вчинено декілька замахів на його життя, останній із яких виявився фатальним. Подальше реформування аграрного сектору було поставлено під загрозу. Важко було знайти ще одного такого ентузіаста, знавця своєї справи. А можливо і не шукали. Однак, по інерції у передвоєнні роки ще були зроблені деякі кроки щодо законодавчого регулювання земельних відносин.

Можемо констатувати, що на шляху аграрної реформи в другому десятиріччі ХХ століття постануть такі перепони, які спочатку загальмують її проведення, а потім – на офіційному державному рівні зупинять. Першою перепорою було вбивство П. Столипіна, другою – Перша світова війна, на завершальному етапі якої в Росії відбулася переможна антимоноархічна революція. Час з 1911 до початку 1917 року буде досить суперечливим з погляду оцінки процесів в земельних відносинах взагалі і щодо правового забезпечення, зокрема. Власне, це були роки коли повинні були в певній мірі виконуватись уже прийняті закони в сфері земельних відносин. Мабуть, воно так відбувалось, по крайній мірі, з боку селян.

Перед початком Першої світової війни населення українських губерній складало 32,6 млн. осіб, із них – 25 млн. селяни. Загальна площа земель сільськогосподарського призначення сягала понад 44 млн. дес. Із них надільні землі склали 21,1 млн, приватним власникам належало 20,6 млн. дес., у власності держави та церков перебувало 3.4 млн. дес. В 1907 – 1915 рр. закріпили землю в індивідуальну власність на Правобережжі 48% селян, на Півдні – 42%, на Лівобережжі – 16,5%. До 1916 року було утворено 440 тис. хуторів, або 14% дворів⁶⁴.

Загальна тенденція щодо руху земель була такою, що дворянське землеволодіння скорочувалось, а селянське зростало. Це і було джерелом конфліктів між поміщиками і селянами і, як це склалось на ділі – конфлікт в середині селянського середовища. Зауважимо, що конфлікт відбувався спершу на рівні розробки законодавчої бази, потім на рівні вироблення засобів реалізації нормативно-правових документів, і, на кінець на рівні результатів, введення в дію правових норм.

⁶⁴ Росія на рубежі століть: історичний портрет. Москва, 1991. С.102.

Сталося так, що не всі учасники цього процесу були задоволені його наслідками. Нам видається, що найсильнішим був конфлікт між прихильниками общинного землеволодіння і тими, хто виходив із нього. За вихід з існуючої системи землеволодіння були заможні селяни (ті, що мали понад 10 десятин землі). Проте були ті селяни, які побоювались, що хуторяни і відрубники заберуть кращі землі, а для них залишать землі мало придатні для обробітку. За період з 1912 – 1913 рр. у 75% відрубів було здійснено всупереч приговорам селянських сходів і бажанню громад⁶⁵.

З початком Першої світової війни російська влада заборонила «нарізати» наділи тим домогосподарям, які пішли на фронт. Це було зроблено на вимогу солдаток, чоловіки яких були на фронті. У них було передбачення, що їм наріжуть погані землі і в недостатній кількості⁶⁶.

Власне земельні відносини, їх стан і подальша розробка правової бази з цих пір відійшли на другий план. Війна, її хід та наслідки, ось що перебувало на першому місці в суспільній свідомості і органів влади, зокрема. Мобілізація на фронт значної кількості селян до певної міри розрядила конфліктні процеси на селі. Відтепер селяни протестували проти мобілізації на фронт, зростаючих податків, конфіскації у них коней, худоби тощо.

2 березня 1917 р. у Російській імперії перемогла антимоноархічна революція. В наслідок її перемоги в Росії постав Тимчасовий революційний уряд, який проголосив про наміри провести «велику земельну реформу». Її підготовку було доручено Міністерству землеробства. 3 березня 1917 р. Тимчасовий уряд скасував станові обмеження, зокрема, в місцевому самоврядуванні селян. Почався новий етап в цій справі. Община, яка так чинила опір аграрній реформі П. Столипіна, для здійснення нової аграрної політики виявилася зайвою, втратила свою легітимність.

12 березня 1917 р. Тимчасовий революційний уряд Росії видав указ про конфіскацію земель, що належали царській сім'ї, 16 березня 1917 р. були націоналізовані усі удільні і кабінетські землі. 17 березня 1917 р. було оголошено, що питання про долю поміщицьких земель будуть вирішувати Всеросійські Установчі збори, а делегати Першого

⁶⁵ Герасименко О.В. Названа праця... С. 114, 119, 152, 243.

⁶⁶ Історія селянства Української РСР. Т.1 С. 537–538.

Всеросійського з'їзду селянських депутатів рад у травні того ж року однозначно і рішуче виступили за здійснення в країні зрівняльного розподілу конфіскованих земель. 17 березня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив, а 19 березня 1917 р. опублікував звернення до населення, в якому закликав утриматися від самовільного захоплення землі до розробки земельного закону і його ухвалення Установчими зборами. 28 березня 1917 р. була утворена Особлива нарада з питання про примирні камери для запобігання непорозуміннь у земельних справах.

11 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав закон «Про охорону посівів», згідно з яким незасіяні поміщицькі землі передавалися у тимчасове підпорядкування місцевих продовольчих комітетів, які отримали право здавати їх в оренду селянам. Закон також гарантував власникам землі відшкодування збитків у випадку захопленнь землі селянами.

На початку червня 1917р. Тимчасовий уряд видав постанову «Про заведення земельних комітетів». Її поява означала про намір нової влади приступити до проведення нової земельної реформи, для того були потрібні нові земельні структури на селі. В ній було конкретно виписані функції головного та місцевих (губернських, повітових та волосних) земельних комітетів. Спочатку передбачалось збирання ними інформації з місць, щодо можливих основних напрямів реформи. Головний земельний комітет мав увібрати в себе представників усіх вищих органів влади, політичних і громадських організацій. Йому надавалось право скликати всеросійські та місцеві з'їзди, засновувати губернські та повітові комітети.

Губернські і повітові земельні комітети зобов'язувалися, з урахуванням пропозицій з місць готувати проект земельної реформи. Підпорядкованість земельних комітетів визначалась по вертикалі⁶⁷. Щодо термінів розробки тексту земельної реформи, то передбачалось її завершити до скликання Всеросійських Установчих зборів. Про це ми дізнаємось зі змісту Загального плану діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів з підготовки земельної реформи, який був опублікований тоді ж. Перший його пункт записаний так: вирішення земельного питання належить Установчим зборам. Обсяг робіт, який належало виконати земельним комітетам був досить великим, зокрема, намічено визначити реальну кількість

⁶⁷ Аграрне законодавство періоду Української революції (1917 – 1921рр.): Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 2019. С. 9–15.

землі в кожному повіті, число тих, хто її потребував, співставити кількість земель запасу і тих, які будуть відчужені тощо.

З правової позиції ці документи виписані бездоганно. Для їх реалізації на місцях не вистачало кваліфікованих кадрів, мав місце спротив на рівні повітів і волостей, зросла загальна соціальна напруга, що була пов'язана з «революційного нетерплячого селянства» у вирішенні земельного питання. На Другому Всеросійському з'їзді Ліги аграрних реформ, що відбувався в плані підготовчих робіт до земельної реформи, чимало уваги його делегати надали питанню розподілу земель. Делегат А.А. Рибніков, зокрема сказав: «Господарства при встановленні норм забезпечення малоземельних і безземельних, повинні забезпечити землею їх в першу чергу до повної норми»⁶⁸.

Маємо зауважити, що в цих правових документах Тимчасового уряду прослідковується теза: Земельне питання – одне з найважливіших для нової влади, вона готує правові документи для його реформування, а кінцевим правовим документом має бути закон Всеросійських Установчих зборів.

Оскільки селяни в значній своїй частині не хотіли чекати прийняття закону Установчими Зборами, а почали в протиправний спосіб ділити поміщицькі землі, інколи і з участю земельних комітетів, то Тимчасовий уряд звернувся до селян з відозвою, в якій в категоричній формі застерігав від таких дій.

У липні того ж року було скасовано подальшу дію положень Столипінської аграрної реформи, прийнято рішення про передачу Земельним комітетам незайнятих поміщицьких земель, але подальшого їх розподілу серед селян. Разом з тим, і на цьому етапі Тимчасовий уряд виступав проти самочинного відчуження селянами поміщицької землі, оскільки 80% її було закладено у банках, що могло привести до краху банківської системи. Були також здійснені репресивні заходи проти тих Земельних комітетів, які почали роздавати землю не чекаючи скликання Всеросійських Установчих зборів.

Після 25 жовтня 1917 року РНК РФСР оголосила Тимчасовий уряд і усі його структури поза законом, вони перестали функціонувати. Всеросійські Установчі збори були представницьким

⁶⁸ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 29.

органом, виборці делегували до них делегатів ще задовго до 25 жовтня 1917р.

Нова влада не ризикнула їх розпустити. 5 січня 1918р. вони розпочали свою роботу в Петрограді. На них було ухвалено закон «Про землю». До його підготовки було залучено Міністерство землеробства, Всеросійський з'їзд, Ліга аграрних реформаторів, губернські, повітові Земельні комітети. За своїм змістом він був дійсно революційним. В першому пункті заявлено про те, що в межах Російської республіки приватна власність на землю скасується назавжди⁶⁹. Далі зазначено, що всі землі в межах Російської республіки складають народну власність. Порядкування всією землею належить республіці в особі її центральних органів та органів місцевого самоврядування. Це був курс на націоналізацію землі. Усі громадяни отримували рівний доступ до користування землею. Далі в законі визначено, що «права земельні», що належить нині окремим особам, сходам чи інституціям, оскільки вони суперечать цьому законові, скасовуються».

Таким чином, після перемоги антимонархічної революції Тимчасовий уряд став на шлях проведення нової аграрної реформи, метою якої було здійснити перерозподіл землі на користь тих, хто на ній працював. (Столипінська аграрна реформа передбачала дещо іншу парадигму, а саме: створити міцного господаря на селі, який повинен мати землю у приватній власності). Для цього створювалась відповідна юридично-правова основа, завершенням якої мало стати прийняття Всеросійськими Установчими зборами відповідного закону.

⁶⁹ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 59.

РОЗДІЛ II

Регулювання земельних відносин органами влади і застосування «революційного права» українськими селянами у 1917-1920 рр.

4 березня 1917р. в Києві в кордонах новопосталої Російської республіки з'явився новий суб'єкт законотворчої діяльності – Українська Центральна Рада (далі УЦР). Це був громадсько-політичний представницький орган українського народу, якому ще належало досягти легітимізації на загально державному рівні і, власне, в українському соціумі. В першому періоді функціонування УЦР на території України (березень 1917–січень 1918 рр.) обставини будуть складатися так, що вона не змогла стати єдиним політичним представником українського народу. Поряд з нею будуть функціонувати Виконавчі комітети Тимчасового уряду Російської республіки, ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Перевага УЦР у цьому тріумвіраті була в тому, що вона увібрала в себе, залучила до активної законотворчої діяльності представників усіх верств населення, громадські, релігійні, національні організації.

Предмет нашого дослідження передбачає акцентувати увагу на земельних відносинах і їх правових засадах, зокрема. В цьому розділі ми будемо відслідковувати їх генезу, дотримуючись хронологічної послідовності в їх проявах з боку усіх державних структур цього періоду, зокрема, УНР, Української держави, Директорії УНР, радянської влади, органів влади А. Денікіна, П. Врангеля, II Речі Посполитої.

На 1917 рік в українських губерніях земельне питання було чи не найскладніше з усіх регіонів Росії. Багатоземельних господарств в українських губерніях налічувалось приблизно 500 тис. Їм протистояло 2,3 млн. дворів малоземельного селянства⁷⁰. До того ж виявилось, що руйнація общини, вихід міцних господарів на хутори, переселення селянських сімей в інші регіони мали короткотерміновий, і, за великим рахунком, не вирішували земельного питання. Особливо складним воно залишалось на Волині, Поділлі та Київщині.

⁷⁰ Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX століть). Київ, 1999. С. 72.

Після звістки про повалення влади царя селяни якби поспішали скористатися новою і, як їм здавалося, слушною ситуацією для вирішення проблеми землі на свій розсуд. Показовою в плані розуміння селянами її розв'язання є постанова Решетилівського волосного комітету Полтавської губернії. У ній зазначено, що усю землю треба безоплатно конфіскувати у поміщиків, скасувати приватну власність на землю і наділити її працюючим хліборобом у одноосібне та довічне володіння. Такої ж думки дотримувалась редакція газети «Земля і воля»⁷¹.

В основі тогочасного розуміння вирішення земельної проблеми було невизнання приватної власності поміщиків на землю. Місцеві громади та земельні комітети самі ухвалювали рішення про земельну оренду, відчуження землі у поміщиків. Кількість самочинних дій в цьому напрямі з боку селян зростала. Заклики органів Тимчасового уряду мало впливали на дотримання селянами правопорядку. Вони не хотіли чути закликів уряду і почали захоплювати поміщицькі землі. В листі Черкаського повітового комітету від 1 травня 1917р. наголошувалося на тому, що самовільне захоплення чужих земель недопустимо. Він закликав громади утримуватись від захоплення, не приймати приговорів, постанов, які б торкались відбирання земель⁷².

З серпня 1917р. довірений маєтку поміщика Лоснєвича надіслав телеграму Полтавському губернському комісарові про вжиття заходів у зв'язку з захопленням селянами землі у селі Жорнокліївка Золотонішського повіту такого змісту: «Жителі села Жорнокліївка Золотонішського повіту, не очікуючи рішення губернського земельного комітету, самовільно захопили землі в орендованому помісті Леонтовича. Прохання дати розпорядження про припинення самовільного захоплення землі. Лише в цьому збірнику документів подібних свідчень понад 10⁷³. Це було схоже не на аграрну реформу, яку розпочав Тимчасовий уряд, а на виразний кримінальний характер протиправних діянь з боку селян.

Задля введення ситуації в хоч якийсь правове поле, згідно постанови Тимчасового уряду, утворювали земельні комітети на рівні

⁷¹ Лозовий В.С. Названа праця... С. 17.; «Земля і воля» Орган Харківського комітету партії соціалістів-революціонерів. 1917. 23 березня.

⁷² Черкащина в добу Української революції 1917–1921. Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 2017. С. 18.

⁷³ Черкащина в добу Української революції... С. 33.

губернії, повіту, волості і в селах. В Україні земельні комітети почали виникати в другій половині травня – на початку червня 1917. Особливо активно створення повітових та волосних земельних комітетів відбувалося у Київській, Харківській, Катеринославській, Волинській, Подільській і Чернігівській губерніях. На осінь 1917 р. на території України було 9 губернських, 94 повітових та 1528 волосних земельних комітетів. Як правило, їх очолювали соціалісти-революціонери⁷⁴.

Повітові земельні комітети у ту пору, коли у становленні нових земельних відносин ще не було ясності і однозначності, часто діяли на свій розсуд, а вірніше за вимогами селян. Спільним з боку селян була вимога – негайно розпочати переділ поміщицьких земель. Однак чіткої уяви, як у земельних комітетів, так і у селян на вирішення цього питання на практиці не було. Заможні селяни вимагали поміщицьку землю ділити за кількістю робочої худоби в господарстві, селяни-бідняки вимагали розподілу землі за кількістю їдців в сім'ї. У цій ситуації земельні комітети мали виступати розпорядниками конфіскованих поміщицьких земель, вони намагались врахувати інтереси усіх селян. Черкаський повітовий земельний комітет у цьому плані діяв обережно. Він запропонував поміщику М.М. Мачена «уступити Комітету всю рільничу землю в кількості 300 дес., яка буде передана в оренду по одній десятині селянам-біднякам»⁷⁵.

5 липня 1917 р. в м. Гайсині Подільської губернії створений повітовий земельний комітет. За його участю в повіті було створено 19 волосних земельних комітетів. Найперше вони намагались реалізувати план обліку всіх земель, перешкодити самовільному захопленню поміщицьких земель і розподілу їх між селянськими дворами. На ту пору результативність їхньої роботи була невелика. Селяни дотримувались свого, революційного права, кому і скільки мало належати землі. Тоді ж в с. Зятківці вони захопили і розділили між 18 дворами 18 десятин церковної землі⁷⁶.

⁷⁴ Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Відповідальний редактор І.Ф. Курас. Київ, 1987. С. 213.

⁷⁵ ДАЧО. Ф. 915. Оп.1. Спр. 1. Арк. 9.

⁷⁶ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини в період української революції (1917–1921 рр.). Події. Особи. Роздуми. Книга І. Доба Української Центральної Ради (1 березня 1917–29 квітня 1918 р). Вінниця, 2018. С. 154.

Одночасно з рішеннями земельних питань повітовими земельними комітетами з приймалися рішення на сільських зборах (сходах). На одному із таких сходів у с. Сагунівка Черкаського повіту громада прийняла рішення – церковну землю розділити, тобто віддати в оренду⁷⁷.

Сільські сходи досить швидко перетворились з адміністративно-господарських структур (вибори старости, виключення з селянської общини окремих селян, розподіл податків тощо) в управлінські структури – здійснювали розподіл землі, делегували односельців до земельних комітетів різного рівня, на селянські з'їзди тощо. Усі ці питання вирішувались на мітингах селян. Це була, по суті, нова форма реалізації права громадян на прийняття потрібних їм рішень. Організаторами мітингів, як правило, були фронтовики. Часто рішення мітингів були досить абстрактними, наприклад, передати землю у всенародну власність, визнати право селян на безоплатне отримання землі, право на справедливую орендну, плату за землю тощо.

Ось в таких екстремальних протиправних умовах українські поміщики намагалися відстояти своє право власності на землю. Вони цього досягали, або намагалися досягти декількома шляхами. Найбільш завбачливі із них продавали свої землі і від'їжджали, як правило, за кордон. Інші – стали на шлях створення своїх корпоративних організацій типу Союзу землевласників. Ця колективна структура повинна була стати органом захисту їх прав на землю. Від імені цієї структури вони направляли листи, телеграми до органів влади Тимчасового уряду з проханням захисту їх власності на землю. І лише незначна частина поміщиків погоджувалась на зменшення їхньої земельної власності аж до трудової норми. Були також випадки звернення поміщиків з позовами до суду на дії земельних комітетів за порушення ними існуючих земельних відносин⁷⁸.

УЦР в таких умовах повинна була зайняти чітку позицію, суть якої полягала в тому, щоб досягти порозуміння з українським селянством і не зіпсувати відносин з Тимчасовим революційним

⁷⁷ ДАЧО. Ф. 915. Оп. 1. Спр1. Арк.17.

⁷⁸ Ковальова Н. Названа праця... С. 158.

урядом. 5–8 травня в Києві з участю УЦР відбувся Перший український військовий з'їзд. Його делегати схвалили постанову «Про земельну справу». В ній, зокрема, заявлено про те, що «право власності на землю та підземні багатства повинно належати виключно народові, умови ж розділення цієї землі між працюючими на ній згодом і визначить Український Сейм на підставах справедливості та рівноправності всіх людей, що живуть на території України⁷⁹.

Як бачимо, делегати з'їзду уже на тому етапі чітко визначилися щодо стратегії в земельних відносинах. Попри всю радикальність їхнього курсу, вони не відкидали можливості вирішення земельного питання в правовий спосіб, тобто на Українському сеймі.

З 28 травня по 2 червня 1917 року в Києві відбувся Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. На ньому було 2500 делегатів. Основні принципи земельної реформи в Україні делегати з'їзду сформували в постанові «Про землю», тобто скасування приватної власності на землю і перехід її у загальнодержавну власність. Земля мала бути передана без викупу до Українського Земельного фонду, а він, в свою чергу, мав передати її Земельним комітетам, які мали її розділяти у користування за трудовою або споживчою нормою між селянами, що вели господарство власною працею. Общинні землі повинні періодично розподілятися за трудовим принципом. Щодо ролі Тимчасового уряду у вирішенні цього питання то ставилась вимога негайного створення Центрального Українського Комітету, який повинен об'єднати діяльність всіх Земельних Комітетів на території України. Усі земельні справи та непорозуміння однині мали вирішуватись в Українському Земельному Комітеті⁸⁰.

Після тривалих дискусій з'їзд прийняв підготовлений Перший Універсал Центральної Ради, оприлюднений на II Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві 10 червня 1917 р. Ось якою делегати військового і селянського з'їздів бачили програму аграрних перетворень: «Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде відібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це

⁷⁹ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 63.

⁸⁰ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 65–66.

закон на Всеросійських Установчих зборах, право порядкувати нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові)»⁸¹.

Наступні селянські з'їзди, і зокрема, з'їзд представників земельних комітетів, що відбувся 25 травня 1917 р., прийняв рішення приступити до підготовки проекту земельної реформи. Аграрна програма наповнювалась більш конкретними положеннями, хоча визначені на з'їздах шляхи вирішення земельного питання були дещо абстрактними і мало зрозумілими для селян. Надто великий вплив на роботу та прийняття рішень селянських з'їздів мали політичні партії. Разом з тим селянські з'їзди засвідчили готовність українського суспільства до глибоких економічних перетворень на правовій основі і, перш за все, у земельних відносинах. У цій важливій справі вони поклали великі надії на УЦР. У складі Генерального Секретаріату (утворений 15 червня 1917 р.) на чолі з В. Винниченком створювалося Генеральне секретарство земельних справ, яке очолив соціал-демократ Б. Мартос. Одразу ж зауважмо, що керівні органи УЦР не були самостійними у прийнятті та виконанні прийнятих рішень. Тимчасовий уряд продовжував контролювати усі дії Генерального Секретаріату, зокрема, і щодо земельних відносин. Декларація Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. є свідченням того, що пошук правових засад реформування земельних відносин був на часі. Земельні комітети згідно цього документу повинні були спрямовувати рух за землю у правове поле. В зв'язку з цим ставилось завдання Українським крайовим земельним комітетами підготувати до Установчих Зборів проект земельного закону⁸².

Боротьба селян за землю у 1917 році велася щонайменше за трьома напрямками:

– першим із них весною 1917 р. з погляду правопорушень був відносно мирний – пограбування посівів, лук, заборона власникам продажу землі, в деяких місцях вимагали перерозподілу орендних земель.

– другим напрямком у липні-серпні 1917 р. стало наростання радикалізму: захоплення поміщицьких маєтків, земель у Волинській, Подільській, Київській та інших губерніях.

⁸¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т 1. (4 березня–9 грудня 1917 р.). Київ, 1996. С. 101.

⁸² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Том 1. С. 159.

– восени 1917 р. головною формою селянського руху стала боротьба за ліквідацію великого приватноваласницького землеволодіння; селянські погроми охопили Правобережжя, а у жовтні – Лівобережжя та Південь України. Це уже була революція в земельних відносинах.

Причини наростання в українському селі напруги, збільшення протиправних дій довкола земельних відносин весною та восени 1917 р., поступового переростання еволюційних методів боротьби в революційні, полягали у невдоволенні селян зволіканням Тимчасового уряду з вирішенням земельного питання та психологічних потрясіннях, викликаних Першою світовою війною й революцією. Селянство уже було налаштоване на поділ землі в будь-який спосіб.

Реалізація Тимчасовим урядом завдань оголошеної аграрної реформи навіть на рівні законодавчих ініціатив в Україні була досить проблематичною, оскільки у різних регіонах домінували різні форми землеволодіння. На Волині, Поділлі, в Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях переважаючим було подвірне (родинно-трудове) землекористування; в Харківській, Катеринославській, на Півдні України – общинна форма землекористування. Додатковими складнощами у вирішенні земельного питання на нових правових засадах було те, що усі українські селяни, в усіх регіонах хотіли бути власниками землі, однак у такій кількості скільки може обробити одна сім'я. По суті, селяни не розрізняли таких правових понять, як «власність», «володіння», «користування». Головне для них було мати хоч якусь кількість землі.

До того ж варто врахувати і те, що мала місце специфіка соціально-економічної диференціації на селі, що ускладнювала консолідацію громади довкола запровадження нових правових норм. Були різні підходи до вирішення земельної проблеми: у багатих (вони мали землю у приватній власності) і, у бідних (вони не мали землі у приватній власності). Український незаможний селянин був проти власності на землю у інших (заможних селян, поміщиків), але хотів сам володіти землею. Ось ця парадоксальна ситуація буде спостерігатися на всіх етапах Української революції, знайти

консенсус у її вирішенні не зможе жоден з українських урядів і УНР, зокрема.

На захист інтересів селянства в земельних питаннях і в 1917 р. окремих випадках виступила община. Відомо, що Столипінська аграрна реформа, а потім і Тимчасовий уряд серйозно послабили її роль і соціальні функції. Револьюційні події 1917 р. консолідували селян в окремих місцях і сприяли відновленню і зміцненню общинних зв'язків. Відбувався ренесанс цієї суспільної інституції, яка виявилась необхідною у процесі отримання землі на нових правових засадах і вона допомагала селянам у цій справі, а також у застосуванні колективної відповідальності інколи (безвідповідальності) за пограбовані маєтки і самочинно розділені землі поміщиків. Отже, вплив общини на селянське життя у 1917 р. і наступні роки революції проявився у забезпеченні своїм громадянам мінімальних умов виживання, сприяння їх боротьбі за землю, захисту від надмірного втручання представників влади⁸³.

Весною та влітку 1917 р. гостро постала проблема дотримання і регуляції правових норм в орендних відносинах на селі. Орендування землі селянами до цього часу було однією із головних проблем (поряд з малоземельними і безземельними). Суть її полягала в тому, що оплата селянами орендованих земель постійно зростала. Після Лютневої революції селяни стали вимагати навести лад в цій проблемі, реалізовували своє право на оренду поміщицької землі на новій правовій основі, а саме встановлення чітких розмірів орендної землі, в оренду в першу чергу надавати землю малоземельним і безземельним. Справа в тім, що на цю пору орендна плата практикувалась в двох вимірах: реальна і та, що встановлювали земельні комітети. Реальна орендна плата 1 дес. землі в Херсонській губернії у 1917 р. була 22 крб., а Земельний комітет встановив 3–5 крб. Такі реалії вели до протиправних дій з боку селян, затяжних конфліктів з поміщиками⁸⁴.

Серед українських революційних партій (УПСР, УПСФ) не було єдиного погляду відносно того, як на практиці вирішити земельне питання. Вони погоджувались з тим, щоб передати відібрані у

⁸³ Ковальова Н.А. Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917-1921 рр. в Україні. // Український селянин. 2003. Вип. 2. С. 108.

⁸⁴ Ковальова Н. А. Названа праця... С. 200.

поміщиків землі земельним комітетам, але не могли знайти способів відносно узаконення подвірного землеволодіння. Його ж ділити неможливо. Ще однією проблемою, яка постала влітку 1917 р. у практичній площині було вироблення курсу надбання селянами землі. УПСФ вважала, що селяни мають купити землю, а УПСР – викупити у поміщиків землю мала держава.

Для УЦР, в якій були представлені вищезазначені партії, земельне питання виявилось чи не найскладнішим. Справа не тільки у правовій новизні цієї проблеми, але й у тому, що УЦР, аж до проголошення 7 листопада 1917 року Української Народної Республіки (далі – УНР), залишалась громадсько-політичною організацією. Застосування нею нових правових засад було вкрай проблематичним. Хоча певна робота у цьому напрямі велася. В УЦР досить швидко були сформовані необхідні структури для проведення в життя нових правових засад у земельних відносинах – Секретарство земельних справ, відповідні комісії. За роботу взялися знані фахівці – аграрники Б. Мартос, М. Ковалевський, К. Мацієвич та інші. Комісії, організовані ними, досить прискіпливо і довго обговорювали різні проекти земельної реформи, напрацьовували правові шляхи для її реалізації. Ускладнювало цю роботу УЦР те, що усі законопроекти мав затверджувати Тимчасовий уряд, перестороги селян-землевласників щодо збереження у них земель і, мабуть найбільше – конкретні дії селян (протиправні) по захопленню поміщицьких земель.

Все це разом взяте вимагало прискорити підготовку відповідного закону. УЦР намагалася переконати заможних селян, що у ході аграрної реформи придбана ними земля не буде перерозподілятися. Щодо поміщицьких земель, то думка була така: вони підлягали розподілу після рішень Установчих зборів. Цей план УЦР не задовольняв малоземельних і безземельних селян. Селянська «нетерплячка» щодо поділу поміщицьких земель проявилася уже влітку і набирала обертів осінню 1917 р. Спроба УЦР шляхом роз'яснення зупинити такі дії селян не давала бажаного результату. Сталося швидше навпаки. Селяни, які не мали у власності землі, почали розподіляти порівну, включаючи і землі тих селян, що мали землю у приватній власності. Це, по суті, був другий фронт протиправних дій, який швидко набрав ознак громадянської війни.

Ось в таких умовах Генеральний секретаріат земельних справ у липні 1917 р. приступив до підготовки плану земельної реформи в Україні. Однак у серпні 1917 р. його ж рішенням подальша робота по розробці реформи була передана на місця. Це було, по суті, зволікання з ґрунтовною розробкою правових засад аграрної реформи. 5 жовтня 1917 р. Мала Рада, повернувшись до розгляду питання про земельну реформу, доручила цю справу Секретаріату земельних справ. Практичне керівництво цим процесом покладалося на Український земельний комітет, проект статуту якого було затверджено на цьому ж засіданні⁸⁵.

26 жовтня 1917 р. в Петрограді на II Всеросійському з'їзді рад робітничих, солдатських і селянських депутатів прийнятий Декрет «Про землю» і селянський наказ «Про землю». Згідно Декрету відмінялась поміщицька власність на землю без будь якого викупу (тобто конфіскація). Кінцеве рішення земельного питання мало відбутися на Установчих Зборах. Земля рядових селян не конфісковувалась. Отримані в такий спосіб землі передбачалося обробляти спільно. Це і був курс на соціалістичну революцію в селянському господарстві.

У делегатів з'їзду від селянського середовища були дещо інші уяви про вирішення земельного питання. Вони були викладені в численних наказах до цього з'їзду. Спільним для всіх Наказів була вимога скасування приватної власності на землю. Землеволодіння повинно бути зрівняльним, тобто землю розділити між селянами по трудовій або споживчій нормі. Форми користування землею можуть бути: подвірна, хутірська, общинна, оренда за згодою селян. Передбачалось також створення земельного фонду із відчужених у поміщиків, церков, монастирів земель. Всю цю розпорядницьку роботу мали виконувати місцеві комітети селянських депутатів⁸⁶.

Ці обидва правові акти II Всеросійського з'їзду рад опубліковані одночасно і мали засвідчити врахування делегатами з'їзду селянського волевиявлення. В сукупності норми, що містилися в них, мали ввести в правове поле революційні зміни в земельних відносинах.

⁸⁵ ЦДАВО України. Ф.115 . Оп.1. Спр. 13. Арк. 106.

⁸⁶ История колхозного права. Сборник документов. Т. I. 1917–1936 гг. Москва, 1959. С. 17–18.

Жовтневе повстання в Петрограді 1917 р. не обмежилось простим переходом політичної влади з одних рук в інші, як це було в лютому цього ж року. Воно несло в собі глибинні соціальні зрушення. Жовтнева революція не реформувала, а започаткувала знищення старих державних інституцій, а разом з ними юридичні і моральні закони і норми, що регулювали стосунки суспільства, зокрема, і право приватної власності на землю.

УЦР не визнала легітимності РНК РСФСР. Відповідно не визнавала вона рішень II Всеросійського з'їзду рад. В'яло біжуча розробка УЦР та її спеціалізованих структур процесів правових засад земельних реформи упродовж весни-літа 1917 р. ставили під загрозу її авторитет. Історичний процес в земельних відносинах після прийнятого на II Всеросійському з'їзді рад Декрету «Про землю» почав розвиватися не так як передбачали до цього і намагались реалізувати Тимчасовий уряд і УЦР.

30 жовтня 1917 р. Мала Рада УНР ухвалила рішення про розробку законопроекту про передачу землі у розпорядження земельних комітетів. Через 5 днів відповідний законопроект був підготовлений і оголошений на засіданні VII сесії УЦР. Можемо припустити, що на таку оперативність з розробкою цього законопроекту до певної міри вплинули події 25 жовтня 1917 р. у Петрограді і найперше прийнятий там Декрет про землю. У запропонованому на сесії законопроекті ще не йшлося про скасування приватної власності на землю. Ця норма з'явиться через два тижні.

7 листопада 1917 р. УЦР ухвалила Третій Універсал, який став поворотним пунктом у державотворенні та у справі аграрних трансформацій. У ньому було записано про скасування приватної власності на «поміщицькі та інші землі нетрудових сільських господарств, а також на удільні, монастирські та церковні землі в разі перевищення 50 дес.». Землі названих суб'єктів господарювання мали перейти у власність трудового народу, щоправда лише як заборона їх відчужувати. У цьому ж документі земля оголошувалась добром всього народу УНР⁸⁷.

⁸⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 400.; ЦДАВО України. Ф. 1061. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 3.

Третій Універсал легалізував і одночасно санкціонував переділ поміщицької землі. Поява в Універсалі такої законодавчої норми була можлива в основному через наполягання представників партії есерів.

В усі губернські земельні комітети було надіслано Універсал УЦР. Земельні комітети розпочали роз'яснення селянам, працівникам земельних комітетів суть основних положень Універсалу з земельного питання і інструкції від 14 грудня 1917 р.. Саме так поступив Київський губернський земельний комітет, який спеціальним розпорядженням вимагав від волосних земельних управ «взяти на облік землі, ліси і подати інформацію про стан справ в повітовий земельний комітет»⁸⁸.

Звенигородський повітовий з'їзд прийняв революційне рішення розділити поміщицькі землі між малоземельними і безземельними селянами безкоштовно за нормою на сім'ю від 3-6 душ – 3 дес., 6-8 душ – 3,5 дес. і 9-12 душ – 4 дес. землі⁸⁹. Дахнівський земельний комітет звернувся з проханням до Черкаського повітового земельного комітету передати 950 дес. земель нетрудових господарств селянам Дахнівської волості⁹⁰. Селяни Дахнівської волості оперативно провели облік земель поміщика Бразоля і встановили, що він володіє 100 дес. ріллі і 100 дес. луків. Поміщик Штафинський володів 250 дес. луків. Всього вони нарахували і взяли на облік 750 дес. землі, яку мешканці волості мають бажання набути у свою власність⁹¹. В селі Зятківці Гайсинського повіту Подільської губернії в січні 1918 р. на селянському сході прийняли рішення про передачу всієї землі в загальний фонд, що належить трудовому народу. Таке ж рішення прийняли в с. Гнатівка⁹².

Слід зауважити, що повітові і волосні земельні комітети практично не контролювали дії селянських сходів аж до ухвали Подільського губземкомітету, від 14 лютого 1918р. В ній було чітко виписані основні норми щодо регулювання земельних відносин, а саме: імплементувати норми Тимчасового земельного закону УЦР, мінімальна кількість землі мала бути на рівні 3-х дес., всі землі слід передати селянам без викупу. З погляду організації виконання цього

⁸⁸ ДАЧО. Ф. 1. Оп.1. Спр. 1. Арк. 37.

⁸⁹ ДАЧО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 75.

⁹⁰ ДАЧО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁹¹ ДАЧО. Ф.1. Оп.1. Спр. 1. Арк. 41.

⁹² ЦДАВО України. Ф. 1263. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 5.

рішення передбачалось в кожному селі утворити земельний комітет, до якого слід обирати 5 членів з числа сільської громади. Їх завдання полягало в тому, щоб справедливо розділити землю між селянами. Постанова сільського комітету має бути обов'язкова для виконання⁹³.

Трудова норма землі в кожному селі мала визначатися окремо. Розподіл землі, як правило, розпочинався з інвентаризації земельних ресурсів, потім на селянському сході вирішували питання про позбавлення власників землі їх права на землю і, на кінець, вирішували як ділити конфісковану землю: за їдцями, чи за дворами. Одночасно з цими правовими діями на селі відбувались численні порушення. Селяни самочинно відбирали у колишніх поміщиків землю і, навіть ті, що мали їм належати згідно трудової норми. В с. Куня у Є. Ярошинської відібрали присадибну земельну ділянку. По суті, це був час «експропріаторів»⁹⁴. До кінця лютого 1918р. в Україні було конфіковано біля 60% поміщицьких маєтків⁹⁵.

Експропріація – примусове відчуження майна у кого-небудь⁹⁶. В умовах революції це позбавлення поміщиків землі, яка до цього часу належала їм.

Однак, мали місце і випадки повернення у приватну власність земель, що до цього належали поміщикам. Так, в с. Боркуни поміщиці Морозовій повернули у приватну власність хутір, садибу і польову землю, бо це було в межах трудової норми. Це судове рішення було прийняте згідно правових норм Третього Універсалу, Тимчасового земельного закону УЦР, рішення Генерального Секретаріату земельних справ, а також циркулярів губернського, повітових земельних комітетів. З іншого боку, безліч наказів, інструкцій земельних органів, які вони направляли в повітові, волосні, земельні комітети, створювали хаос. В існуючих на ту пору нормативних документах селяни не могли розібратися. Сталося так, що найбільше вони довіряли селянським земельним комітетам. Саме вони виступали весною 1917–восени 1918 рр. регуляторами нових земельних відносин.

⁹³ Рекрут В. Названа праця... С. 180.

⁹⁴ Рекрут В. Названа праця... С. 191.

⁹⁵ Ковальова Н. Названа праця... С. 219.

⁹⁶ Бабин С. П. Сюта Г.Н. Словник іншомовних слів. - Харків, 2012. – С. 265.

Із вищезазначеного випливає, що на місцях були самі різні підходи до вирішення там земельного питання: негайна конфіскація поміщицьких земель, передача в оренду селянам, передача у розпорядження земельних комітетів і навіть бажання набути у власність, тобто купити поміщицькі землі. Місцеві земельні комітети пішли далі рекомендацій УЦР.

Напрацювання УЦР щодо нових підходів у земельних відносинах призвели до політичної кризи в УЦР. Керівництво Секретарства земельних справ пішло у відставку. Протестні дії щодо обмеження земельної власності 50-ма десятинами буквально зірвало усі політичні і державні кола, незадоволення були і з боку великих землевласників, фінансових кіл, цукро заводчиків, Союзу землевласників. В. Винниченку довелося пояснювати, що відповідне положення Універсалу слід розглядати лише «як погляд УЦР» на дане питання, а кінцеве рішення буде за Українськими Установчими зборами.

Зважаючи на важливість земельного питання для долі Української революції, уряд УНР продовжував його обговорювати усі наступні дні. Загальна думка була однозначною: у ситуації, що склалась, варто відтермінувати процес скасування в УНР приватної власності на землю. Така позиція може бути зрозумілою з огляду на неоднорідність політичних сил, представлених в УЦР. Провідні діячі УЦР, зокрема, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Туган-Барановський та інші у своїх виступах на засіданнях УЦР, в опублікованих працях сформувавши своє бачення вирішення аграрної проблеми в Україні. В. Винниченко відстоював принцип соціалізації землі, М. Грушевський – ідею передачі землі у приватну власність селянам. Принципова позиція голови УЦР М. С. Грушевського і на цей час була у тому, що вся земля повинна бути в руках тих, хто її обробляє. Земельні угіддя треба викупити, а не безкоштовно забирати у власників⁹⁷. А.М. Туган-Барановський – стояв на позиції розвитку сільгоспкооперації на селі.

Проте сильний тиск землевласників з одного боку, самочинні дії селянства по захопленню поміщицьких земель з другого боку ускладнювали вибір політичного курсу у визначені соціальної опори, на інтереси якої спрямовувалась би її земельна політика. Як покаже

⁹⁷ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. С. 119.

найближчий час така невизначеність буде дорого коштувати УЦР і Українській революції зокрема.

«Чорний переділ» з боку селян змусив УЦР пришвидшити розробку аграрного законодавства. 7 листопада перша сесія Українського Крайового земельного комітету вирішувала організаційні питання щодо роботи місцевих земельних комітетів. 10 листопада уряд УНР прийняв рішення про передачу у розпорядження земельних комітетів маєтків іноземних підданих, (відшкодування їм збитків передбачалось здійснити дещо пізніше). 14 листопада 1917 р. опубліковано Відозву Земельного секретаріату, в якій роз'яснювався зміст основних положень III Універсалу, а саме: скасування права власності на нетрудові землі, тобто ті, де є найменше робочої сили. До 50 дес. касації права власності на землю не буде (трудова власність)⁹⁸. Слід зауважити, що поміщицьким господарство вважалось те, яке мало 50 дес. землі.

15 листопада 1917 р. уряд створив комісію на чолі з Б. Мартосом для подальшої розробки аграрної реформи. В принципі це мав бути Земельний закон. Після напружених дискусій 14 грудня 1917 р. проект Земельного закону був представлений на обговорення VIII сесії УЦР. Основні його положення були такими:

- скасування без викупу приватної власності на землю;
- заборона продажу і передачі землі в оренду;
- розпоряджатися землею могли лише земельні комітети;
- зрівняльному розподілу не підлягали землі, що належали сільськогосподарським школам та дослідним установам;
- трудова норма наділу зменшувалася з 50 до 40 дес.⁹⁹.

Зауважимо, що із основних положень цього документу, як і після появи попередніх аграрних документів розпочалися гострі дискусії і найбільше з приводу норми трудового наділу у 40 дес., яку більшість вважала зависокою і наполягала на здійсненні повної соціалізації землі. У кінцевому рахунку в УЦР зійшлися на тому, що необхідно підготувати новий земельний законопроект. Секретарство земельних справ очолив есер О. Зарудний, Б. Матрос пішов у відставку.

⁹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 444–445.

⁹⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 23.

В кінці 1917 – початку 1918 рр. в УЦР виникли нові організаційно-господарські форми щодо розпорядження конфіскованими у поміщиків земель. Це були нові колективні господарства (колгоспи), сільгоспартілі, товариства по спільному обробітку землі, комунам. Хоча за назвами вони були різні, проте по суті, а саме: спільна робота на надбаних землях, вони були однаковими. Різниця була між ними у формах і можливостях оплати праці селян. Нам видається, що об'єднувалися вони для спільної праці тільки тому, що не мав кожен із членів товариства достатньої кількості знарядь праці і особливо робочої худоби.

Військово-політична ситуація в УНР розвивалась у такий спосіб, що УЦР на початку 1918 р. буде вимушена готуватись до від'їзду з Києва. 18 січня 1918 уряд В. Голубовича у терміновому порядку, без обговорення, прийняв Тимчасовий Земельний закон (опублікований у Житомирі), основною ідеєю якого було скасування права приватної власності на всі землі, верховне порядкування ними до скликання Українських Установчих зборів надавалося УЦР, а на місцях – земельним комітетам. Отримання земельного наділу та користування ним мало бути безкоштовним. Землекористування могло бути у двох формах індивідуальним так і сільськими громадами та добровільними товариствами. Землекористування з дозволу громади могло бути спадковим. Велике землеволодіння мало бути урізаним і за рахунок цього мало відбутись наділення землею малоземельних і безземельних селян. Поза зрівняльним розподілом залишалися землі, що містили природні багатства, дослідницької справи, для будівництва залізниць та інших промислових потреб. Принцип зрівняльності у земельних відносинах мав корегуватися за допомогою податкової політики¹⁰⁰.

Усі вищезначені норми Закону про землю у своїй більшості задовольняли інтереси селянства. Проте були і такі норми, з якими воно, по крайній мірі якась частина, не могла погодитись. Мова йде про скасування приватної власності на подвірні, індивідуальні та куплені землі. Це було більше подібним на популізм, бо на практиці ці завдання виконати було неможливо. Втрачати такі землі селяни аж ніяк не хотіли. М. Шаповал, один з провідних діячів УПСР і УЦР, у

¹⁰⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 128.

положеннях земельного закону побачив риси націоналізації землі, а концепцію соціалізації, на його думку, нагадувало лише скасування приватної власності¹⁰¹.

Земельний закон УЦР від 18 січня 1918 р. підтвердив положення Третього Універсалу про ліквідацію на території УНР приватної власності на землю. Земельні комітети аж до скликання Установчих зборів мали керувати цим процесом. Земля мала передаватися селянам безкоштовно у користування. Зауважимо, що приватна власність скасовувалася на поміщицькі, церковні землі і це було зрозуміло з погляду революційної доби. Однак, Земельний закон УНР від 18 січня 1918 року не спрацював, не заспокоїв українських селян, не був реалізований. Заклики УНР до селян з вимогою повернути захоплені землі попереднім власникам сприймалися як відстоювання нею інтересів буржуазії. Оголошену УЦР експропріацію поміщицької землі селяни розуміли лише як перехідний етап на шляху до спадкового землеволодіння і до своєї приватної власності.

Таким чином, у 1917 – початку 1918 р. у настроях значної частини селянства було очікування аграрних перетворень і невпевненість, що уряд УНР зможе їх реалізувати. По суті, селяни уже на початковому етапі революції пішли далі УЦР. Вони навіть створили 15 квітня 1918 р. Всеукраїнський земельний комітет задля координації роботи місцевих земельних комітетів. Селом оволоділа аграрна лихоманка. Можливість, яка ставала реальністю, безкоштовно отримати землю, призводила до обмеження прав односельців, інколи вдавалися при вирішенні земельних проблем до зброї.

На початку березня 1918 р. УЦР повернулася до Києва. Народне Міністерство земельних справ в уряді В. Голубовича очолив соціаліст-революціонер М. Ковалевський. Він розумів, що Земельний закон від 18 січня потребував деяких уточнень, зокрема, щодо долі тих селянських господарств, що мали 12–15 дес. землі. Наступною проблемою було те, на який час передавати селянам землю у користування. Була думка, що з огляду на непевну ситуацію варто цей термін обмежити одним роком. Невизначеність з таких засадничих правових питань означала, що вивершена концепція земельної реформи Центральною Радою так і не була розроблена. До того ж, на

¹⁰¹ Шаповал М. Революційний соціалізм в Україні. Київ, Відень, 1921. С. 141–144.

весну 1918 р. стало зрозуміло, що зрівняльний принцип, який застосовувався при розподілі поміщицьких земель і вважався необхідним та справедливим з боку селян, явно ставав недоречним у з'ясуванні земельних відносин між заможними і малоземельними селянами України. На весну 1918 р. село наче потонуло в анархії перерозподілу. Заможні селяни виступали також проти соціалізації як основного методу вирішення земельного питання. У деяких випадках, як це мало місце у Лубнах, заможні селяни пішли ще далі – вони поставили питання про відновлення приватної власності на землю, встановлення гарантованого її мінімуму, яка залишається за господарством, передачу решти землі малоземельним¹⁰².

У березні-квітні 1918 р. УЦР підготувала рішення, згідно якого мав бути виконаний Закон про землю від 18 січня того ж року. Однак саме у цей час селяни уже розгромили до 50% маєтків у прифронтових повітах Подільської та Волинської губерній, а заможні селяни були категорично проти соціалізації і виступали за збереження приватної власності на землю.

Обставини склались так, що УЦР не реалізувала аграрну програму. Обтяжуючим для УЦР елементом у земельному питанні була позиція німецької влади, яка виступала проти соціалізації землі в Україні, видала указ про відновлення власності поміщиків на землю. Додамо ще, що і українське селянство, про що мова йшла раніше, тепер уже було не за соціалізацію землі, а за те, щоб бути вільним господарем на своїй землі.

Таким чином, аграрна політика УЦР пройшла складний шлях від розробки у самих загальних рисах весною-влітку 1917 р. законодавчої бази аграрної реформи, до підготовки Земельного закону осінню 1917 – взимку 1918 р. Годі було сподіватися на те, що затверджений закон міг бути досконалим. Аналіз рішень, виступів діячів на засіданнях УЦР наводить на думку, що вони якби не помітили кардинальної зміни до нововведення у земельних відносинах самих селян. Вони також за рік революції пройшли шлях від вимоги ліквідації поміщицького землеволодіння та перерозподілу їх земель між собою – до усвідомлення простої істини – а чому ми не можемо бути

¹⁰² Коріненко П. С. Трансформація земельних відносин в українському селі (IX –початок XXI ст.). Порівняльний аналіз. Тернопіль, 2005. С. 218–219.

власниками вивільненої землі? За таких обставин завершити аграрну реформу так як це було розроблено у документах УЦР, стало неможливо.

З встановленням влади гетьмана П. Скоропадського усі закони УНР ліквідувалися, зокрема, і Тимчасовий земельний закон. Спротиву з боку селян не було, бо той закон, за великим рахунком, нікого не влаштовував, Землі не вистачало ні за споживчою, ні за трудовою нормою. Все це вело до правопорушень земельного законодавства. Розподілити землю по справедливості не змогли.

Українська держава на чолі з П. Скоропадським у значній мірі постала тому, що потрібно було покласти край подальшому проведенню соціалізації землі, прихильників якої залишалося все менше і менше. Це зовсім не означало, що корекція правових засад у земельних відносин не потрібна. Навпаки. Тільки потрібно було врахувати усі, або принаймні більшість суперечностей, які з'явилися у підходах до їх реформування попереднього періоду. До них можна віднести такі:

1) правові норми довкола максимальної норми землекористування в кожному із регіонів України;

2) з'ясувати принципи підходу до визначення контингенту населення, серед якого мала розподілятися земля;

3) визначити засоби розподілу земельного фонду¹⁰³.

П. Скоропадський, звернувшись з «Грамотою до всього українського народу», заклав фундамент аграрної реформи, розпочав новий (старий) курс у земельних відносинах Української держави з підготовки законодавчої бази. Основними його засадами були:

- реставрація приватної власності на землю;
- свобода укладання договорів купівлі-продажу землі;
- велика земельна власність має бути скасована;
- відчуження у великих землевласників за викуп частини земель, які мали передаватися малоземельним селянам;
- поміщики мали передати понаднормову землю у Державний банк для утворення державного земельного фонду;

¹⁰³ Голос Києва. 1918. 16 травня. С. 1.

– хлібороби повинні отримати право на володіння землею у межах 25 дес. за викуп при посередництві держави шляхом переділу земель великих земельних маєтків. Названі заходи будуть оформлені в спеціальних нормативно-правових документах. Проблемність ситуації полягала у тому, що за попередній революційний час у селян утвердилася думка, що земля уже їхня і вона має належати їм безкоштовно.

24 травня 1918 р. уряд обговорював законопроект міністра земельних справ В.Г. Колокольцева «Тимчасовий закон про порядок набування і позбування земель на території Української Держави» 14 червня опублікований «Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями», яким вводились обмеження на земельні володіння у рамках 25 десятин, (щоб не допустити появи нових латифундистів). З іншого боку, задля недопущення колективного господарювання, купівля землі могла бути здійснена однією особою, або ж товариством, яке мало її розділяти між собою. Передбачалась ліквідація великих маєтків, які у примусовому порядку мала викупити держава. 15 липня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив Статут губернських та повітових земельних комітетів. Це був досить розлогий правовий документ, яким визначались права і обов'язки названих комісій, зокрема, здійснювати землеустрій на селі, управління маєтками в разі відчуження їх у власників, їм надавалось право судових позовів тощо¹⁰⁴.

5 серпня 1918р. за поданням Міністра земельних справ В. Колокольцева, директора земельного департаменту видано Обіжник, в якому роз'яснювалися деякі положення щодо діяльності земельних комітетів, зокрема, відновлення порядку (припинення самозахоплення селянами поміщицьких земель) в селах. Міністерство земельних справ буде надавати земельним комітетам в разі потреби додаткові положення, інструкції, а усі справи щодо землеустрою передбачалось здійснювати тільки на основі заяв зацікавлених осіб. В їх обов'язки входило слідкуватиме за дотриманням законів тощо¹⁰⁵.

Проект загальних підстав земельної реформи передбачав також досягти збільшення землеволодінь за рахунок Державного земельного

¹⁰⁴ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 97–98, 105, 108–109, 113–117.

¹⁰⁵ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 127–132.

банку, державних і колишніх удільних земель. Відчуженню підлягали в першу чергу землі, які здавалися в оренду селянам, спілкам, товариствам. Не підлягали відчуженню садиби, сади, городи, виноградники, а також «всі володіння, котрі не перевищували норм в межах для різних місцевостей від 150-200 десятин»¹⁰⁶.

Як бачимо, П. Скоропадський та його уряд були послідовними у реалізації розробленої ними аграрної програми, по крайній мірі, на законодавчому її забезпеченні. Чого не можна сказати про поміщиків.

Вони були проти широкої аграрної реформи, допускали лише поверхневі зміни в їхньому землеволодінні. У принципі позиції уряду і поміщиків можна було б узгодити, якби не було селянського фактору. Селяни уже не хотіли бачити поміщиків як таких і, щоб вони не повернулися, розпочали збройну боротьбу, яку підтримали політичні діячі УНР (окрім М. Грушевського).

П. Скоропадський не міг з цією реальністю не рахуватися. Трансформації у земельних відносинах на нових правових засадах ставали неминучими, бажано би їх зреалізувати якомога швидше. Отже, як і у добу УЦР, ситуація якби повторювалася. Влада розуміла, що курс реформ потребував тривалого часу, але його не вистачало, селянська боротьба за землю наростала. Це змушувало владу йти на компроміс задля негайного наділення селян землею. До речі, саме у такому курсі уряду були переконані і представники німецької окупаційної влади. Проте склалося так, що виконати це виявилось неможливим. З літа 1918 р. військове питання у діяльності уряду П. Скоропадського висувалося на перший план.

Можемо стверджувати, що запропонована урядом земельна реформа мала бути компромісом. Проблема була у тому, що ніхто не хотів уступати. Навіть за 10 днів до падіння Української Держави 5 листопада 1918 року на з'їзді хліборобів вирішення земельного питання його учасниками бачилось дещо спрощено. Вони пропонували зайнятись правовим врегулюванням орендних відносин, вважали неприпустимим з боку влади здійснювати примусове відчуження землі, а Банк мав зосереджувати в своїй іпотеці тільки казенні землі¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 134–135.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. Ф. 106. Оп.3. Спр.6. Арк. 34–34 зв.

Можна припустити, що не могли селяни на тому етапі зрозуміти, а тим більше підтримати постанови уряду П. Скоропадського про створення «Земельного військового фонду», з якого передбачалось наділяти землею офіцерів-українців колишньої Російської армії¹⁰⁸.

На ділі сталося так, що ні поміщики, ні селяни не були задоволені запропонованим П. Скоропадським реформаторським курсом. Поміщики хотіли отримати все і одразу. Вони так і не змогли перебудуватися до нових умов, брутально поводитись з селянами, не бажали прощатися хоч з якоюсь часткою своїх земель. Вихід з цієї ситуації П. Скоропадський бачив у тому, щоб у примусовому порядку примусити селян обробляти панські землі. Залучив німецькі війська для врегулювання земельних відносин, а це уже був не правовий спосіб.

Селяни у своїй значній частині не погодилися з такими діями влади і почали втікати у ліси, де організовувались у повстанські загони. У ході збройної боротьби тільки у Єлисаветградському повіті було вбито 150 поміщиків. Гетьман навіть за таких обставин не зупинив реалізацію основних земельних законів. Він уважав, що земельне питання має бути вирішене на основі порядку, закону, співвідповідальності усіх зацікавлених сторін. Саме тому він пропонує, щоб держава приступила до викупу землі у поміщиків, а селяни повернули поміщикам самочинно захоплені землі. Певні надії гетьман покладав на Державний земельний банк, як кредитора. За короткий час банк купив у поміщиків 150 тис. дес. землі, а у перспективі мав довести цю величину до 10 млн. дес. землі¹⁰⁹. У разі виконання цього завдання 400 тис. селянських дворів додатково отримали б нові землі. При цьому 4 100 тис. селянських дворів відповідно залишались би у стані невирішеності своїх земельних проблем.

Пропонована П. Скоропадським реформа земельних відносин носила половинчастий характер і ніхто нею не був задоволений, що і робило неможливим її виконання. Додатковим ускладнюючим елементом для Гетьмана була позиція німецької влади. Німеччина у конфлікті між селянами і поміщиками однозначно стала на сторону

¹⁰⁸ ЦДАВО України. Ф.106. Оп.3. Спр. 13. Арк. 5–7.

¹⁰⁹ Голос Києва. 1918. 23 лютого. 28 серпня.

поміщиків. Перебування німецького війська на українських землях породжувало багатопланову залежність гетьманського уряду від політичних і економічних інтересів Четверного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Українській державі, проте не могли допустити кардинальних правових змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. За таких умов гетьману не було дозволено ліквідувати велике землеволодіння¹¹⁰. Така позиція німецької окупаційної влади цілком влаштувала українських поміщиків. Уряд П. Скоропадського вони підтримували суто із прагматичних інтересів задля збереження свого великого землеволодіння.

Аграрна реформа в Україні протягом 1917–1918 рр., за винятком стихійного захоплення селянами поміщицьких земель, залишалася «декретованою», законодавчі акти ще не були реалізовані у 1918 році, відновилось поміщицьке землеволодіння. Це сталося тому, що УЦР, попри напрацьовані правові засади, без згоди з боку Тимчасового уряду ніяк не могла це питання вирішувати. Гетьман П. Скоропадський де-юре підтвердив право поміщиків на земельну власність і оголосив її недоторканою. Його залежність у вирішенні аграрної проблеми в Українській Державі від німецької влади була, мабуть, ще більшою, ніж УЦР від Тимчасового уряду.

14 грудня 1918 р. Українська Держава припинила своє існування так і не наблизившись до вирішення проблеми земельних відносин. Переможне антигетьманське повстання, широка підтримка його селянськими масами в черговий раз поставила на порядок денний розв'язання найпекучішої проблеми для України – аграрної. У той час, при досить низькому рівні національної свідомості широкого селянського загалу, коли ідея української державності не була домінуючою у селі, а на передній план ставилося вирішення соціальних завдань, здійснення аграрної реформи і наділення по справедливості селян землею могло значно збільшити соціальну базу

¹¹⁰ Пиріг Р. Я. Земельна реформа П. Скоропадського. Німецький вплив // Український селянин. Вип. 11. С. 15.

підтримки української державності, забезпечити перемогу національної революції.

Ще 21 листопада 1918 р. до перемоги гетьманського війська Директорія видала «Наказ селянам №1», яким передбачалося заборона купівлі та продажу землі, а селян закликали до порядку та спокою. 15 грудня 1918 р. в Києві опубліковане «Розпорядження Директорії УНР», яким оголошувався курс на аграрну реформу: розпорядником землі визнавався уряд Директорії; приватні землі, окрім трудових і дрібних селянських господарств, мали перейти у користування безземельних і малоземельних селян¹¹¹.

З другої половини грудня 1918 р. почався процес відновлення УНР. Верховним органом у ній була Директорія на чолі з С. Петлюрою. Щоб краще усвідомити процеси, які відбувалися у сфері правових земельних відносин у період Директорії УНР, необхідно проаналізувати програмні положення і політику українських партій, що мали вплив на цей процес. Найбільш відомою серед селянства українською партією була УПСР. Більшість її членів, перебуваючи під впливом російських есерів, виступали за вирішення земельного питання на принципах соціалізації землі. Натомість українські соціал-демократи схилилися до націоналізації земельної власності. Соціалісти-федералісти відкидали радикалізм УПСР та УСДРП і підтримували «трудове сільське господарство» на засадах приватної власності¹¹².

Основні політичні противники Директорії – більшовики у своїй програмі висунули вимогу націоналізації землі. Потрібно зазначити, що пропаганда більшовиків була помітним чинником, який впливав на політику Директорії, оскільки вона знаходила певний ґрунт у настроях селян. Лідери УНР бачили цю небезпеку і вважали, що для нейтралізації більшовизму потрібно негайно провести земельну реформу для того, щоб привернути селянство на свій бік.

26 грудня 1918 р. опубліковано Декларацію Директорії УНР. В ній зазначено, що Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управляти державою від першого джерела революційного права-

¹¹¹ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп.1. Спр. 1. Арк. 3.

¹¹² Ковальова Н.А. Вказана праця.

трудового народу, – Директорія передасть свої права тому ж селянському трудовому народові. Було також заявлено про відновлення всіх прав, які мали селяни за доби УЦР. Визнавалась непорушність прав селян на земельну власність, а всі дрібні селянські господарства залишались у користуванні попередніх їх власників¹¹³.

Постало завдання повернутися до реалізації законів УНР доби УЦР, хоча однозначно буде мати місце процес їх корегування. В справі земельних відносин «до повного їх вирішення (тобто виконання) земельної реформи» Директорія УНР оголосила, частина земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з гетьманом. Верховне порядкування всією землею належить Директорії УНР. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для проведення реформи організовано земельні управління¹¹⁴. Викладенні в Декларації правові засади земельних відносин мали слугувати для селянської спільноти орієнтиром для конкретних дій в цій площині. Наступним документом Директорії УНР було Оповіщення, в якому першим пунктом зазначено, що за дорученням усіх політичних подій Директорії треба відібрати землю у поміщиків і передати її трудящим безземельним і малоземельним»¹¹⁵.

Наступні дві постанови Директорії УНР узаконювали розпуск земельних комітетів усіх рівнів і одночасно заборонялось змінювати право власності на землю шляхом купівлі-продажу¹¹⁶. Задля надання ходу земельній реформі більшої чіткості були опубліковані інструкції, якими передбачалось взяти на облік всі землі, домогосподарства, кількість людей, які мали одержувати землю. Передбачалось також складання плану робіт земельних управ усіх рівнів по реалізації змін в земельних відносинах.

Під тиском вимог селянства, а також за браком часу, за основу для вироблення Земельного закону уряд Директорії взяв відповідний закон УЦР і у дещо зміненому вигляді 8 січня 1919 р. ухвалив представлений «Закон про землю в УНР», який з провідних партій

¹¹³ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ, 1999. С. 636.

¹¹⁴ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 188.

¹¹⁵ Там же. С. 194.

¹¹⁶ Там же. С. 195.

підтримали УПСР та УСДРП, а УПСФ, згідно з аграрними пунктами своєї програми виступила проти. Цим законом передбачалось: скасування приватної власності на землю в УНР; отримання мінімального розміру земельної ділянки (5–6 га), яку можна було отримати у процесі перерозподілу і визначити максимальний розмір землі, який залишався у колишніх власників, передбачалось запровадження зрівняльного землекористування на безкоштовній основі. Це було не що інше, як націоналізація землі конфіскаційним шляхом. Держава ставала єдиним власником землі. Типовими селянськими господарствами мали бути дрібні, у розпорядженні яких могло бути 5–6 десятин землі на правах користувачів, але місцеві земельні управи у кожному повіті повинні були самі визначати кількість землі на селянський двір. Допускалась оренда землі, але не менше, як на 10 років. Не виключалась можливість створення добровільних кооперативних хліборобських спілок¹¹⁷.

Однак, як показав подальший досвід, рівень свідомості та організованості селян не дозволив втілити в життя і ці правові норми закону. Типовою була ситуація на Лубенському селянському з'їзді, де, за твердженням членів комісій по технічному проведенню земельної реформи, «об'єктивного рішення годі чекати, мінімальну норму беруть прямо з вітру, ні з чим не рахуючись». За земельним законом, строки користування землею могли встановлюватися сільськими громадами та товариствами. Допускався перехід наділів у спадкове користування, але на ділі це повинен був відрегулювати окремий закон. Звичайно ж, селянство у переважній більшості на своїх сходах та з'їздах ухвалювало постанови про спадкове землекористування і висловлювалося проти періодичних переділів землі. За трудовими селянськими господарствами залишилось у користуванні не більше 15 дес. землі. Нагадаємо, що закон УНР (доби УНР) залишав на кожен двір до 40 дес. землі.

Згодом цей закон затвердив Трудовий конгрес, на якому В. Винниченко підкреслив, що «Земельний закон Директорії скерований виключно на те, щоб забезпечити землею трудове селянство»¹¹⁸.

¹¹⁷ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 216, 223.

¹¹⁸ Нагаєвський І. Історія Української держави. Київ, 1993. С. 139.

У земельному законодавстві Директорії було зроблено велику помилку щодо земель підданих чужоземних держав, які не зараховувалися у державний фонд УНР. Польські поміщики, яким в Україні належала значна кількість землі, щоб зберегти своє добро, оголошували себе підданими інших країн, що викликало обурення селянства і дало підстави для більшовицької агітації. Неоднозначно була сприйнята норма закону про те, щоб залишити необхідну кількість землі у розпорядженні земельних управ задля забезпечення розвитку цукроварень та гуралень. У бурякосіючих регіонах, де у результаті цієї норми закону великі площі землі усувалися від розподілу, це привело до різко негативної реакції з боку селян.

Щодо земель «культурних» господарств (тут малися на увазі поміщицькі господарства), в яких вирощувалися високопродуктивні породи тварин, були насінневі станції та ін., то вони, разом з реманентом передавалися неподільними у користування селянських трудових хліборобських спілок. Цим пунктом закону колективні господарства (хліборобські спілки) створювалися згідно з державним розпорядженням (земельним законом), а не за ініціативою самих селян. Таким чином, якщо у селі була висококультурна панська економія, то вона автоматично передавалася селянській спільці, незважаючи на те, бажали її створити селяни чи хотіли вести своє господарство індивідуально-трудовим способом. Отже, Закон про землю Директорії УНР фактично нав'язував селянам колективне господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення¹¹⁹.

Директорія приступила до здійснення аграрної реформи у досить складній військовій обстановці. Загроза з боку радянських військ була очевидною. Саме тому було прийняте неординарне рішення. Для заохочення добровольців до українського війська 18 січня 1919 р. була прийнята ухвала «Про додаткове наділення землею козаків УНРА», згідно якої передбачалось наділити 1–2 десятинами землі (тих, що прийдуть до республіканської армії до 10 березня 1919 р.). Однак і це, по суті, вимушене рішення Директорії, не всі селяни правильно зрозуміли, бо дехто вважав, що це порушить принцип рівності при розподілі землі.

¹¹⁹ Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР. // Український історичний журнал. 1997. №2. С. 73.

Загалом, земельне законодавство Директорії було спрямоване на руйнування існуючої системи земельних відносин на селі, що постала у добу гетьмана П. Скоропадського, і мало на меті забезпечити умови для розвитку сільського господарства на основі індивідуального селянського землекористування та утворення високопродуктивних спільних селянських господарств. Ставлення селянства до аграрного законодавства Директорії залежало від наявності у даному регіоні земельних ділянок, які за законом не надходили до державного фонду, а мало бути використані для розподілу серед безземельних селян.

Таким чином, Закон про землю Директорії УНР не був ґрунтовно продуманий і економічно виважений. Будучи, швидше за все політичним документом, він мав на меті якомога швидше залучити широкий загал селянства на бік Директорії УНР. Але помилки і прорахунки, допущені у законі, викликали незадоволення частини селянства, і він не зміг виконати роль, яка йому відводилася, у правовому полі забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії УНР і побудови української держави.

У тих надскладних умовах Директорії було досить складно забезпечити інформацію селян про цілі нормативних документів, вони часто не мали уяви про те, що відбувається і чого варто очікувати. Не завжди були узгоджені позиції щодо впорядкування земельних відносин і з повітовими комісарами, які часто порушували видані у земельній справі закони та інструкції¹²⁰.

Який же принцип аграрних перетворень було закладено у земельний закон Директорії УНР? І тогочасні політики, і дослідники у подальшому по-різному оцінювали його. Одні вважали, що це націоналізація, інші - що соціалізація. І справді, закон давав підстави для двоякого трактування, бо вказував, що землею, котра є всенародною власністю, порядкує верховна влада УНР (тобто держава), а це може трактуватися як націоналізація. Але держава, будучи розпорядником землі, не брала на себе функції роботодавця, не наймала селян для праці на ній. Держава через земельні управи передавала землю у приватнотрудове користування окремим

¹²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1062. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 1.

господарствам або товариствам. До того ж земля господарств могла переходити у спадщину. Це не що інше як соціалізація.

Отже, у Земельний закон Директорії закладено два принципи земельних відносин і відповідно два етапи її проведення. Спочатку держава конфісковувала у поміщиків землю і ставала її фактичним власником (націоналізація), а потім мала передавати землю у приватнотрудове користування (соціалізація). На наш погляд, це відбиває як теоретичну невизначеність партії есерів, так і боротьбу між УСДРП та УПСР за проведення тієї чи іншої політичної лінії в аграрному питанні. Ця боротьба у тих надскладних військово-політичних умовах завершилася компромісом. Селянство, звичайно ж, було далеке від теоретичних суперечок політичних партій. Воно хотіло якнайшвидшої і, з його погляду, справедливої нарізки землі: «Головне, щоб дістати конкретний трудовий чи, принаймні, мінімальний наділ у користування»¹²¹.

Для правового забезпечення аграрної реформи влада УНР видала низку інших законів та постанов, які мали на меті пришвидшити хід перетворень на селі, 16 січня 1919 р. Міністерство земельних справ затвердило план проведення земельної реформи, за яким передбачалося:

1. До початку весняного посіву, у найзагальнішій формі наділити землю кожному селу;

2. Знищити черезсмужжя та провести меліоративні роботи. У лютому 1919 р. було опубліковано «Інструкцію про порядок наділення трудящого народу УНР землею». Для реалізації цього завдання на місцях активізувалась робота по створенню повітових, волосних та сільських земельних управ. Перші кроки вищеназваних установ по проведенню земельної реформи проходили у складних умовах війни та анархії. За менш ніж піврічний період в УНР змінилося три уряди В. Чехівського, С. Остапенка та Б. Мартоса. Поступова втрата Директорією території УНР унеможливлювало проведення на втрачених територіях аграрної реформи, хоча Директорія ще продовжувала видавати відповідні декларації, зокрема, і у час перебування у Рівному. Не змогла Директорія як, власне, і селянство України, у ту пору подолати принципову суперечливість

¹²¹ Лозовий В. С. Аграрна політика Директорії УНР. // Український історичний журнал. 1997. № 2. С. 73.

щодо форм володіння землею. Селяни були проти приватної власності на землю у поміщиків, але вважали, що, як це було записано в резолюції селянського з'їзду, що відбувся у Проскуріві, що земля має належати тим, хто на ній працює, тобто селянам¹²². Хоча вони допускали на першому етапі реформи після ліквідації приватної власності поміщиків і отримання землі у своє користування, запровадження зрівняльного принципу розподілу отриманої землі. На другому етапі аграрної реформи (після ліквідації поміщицького землеволодіння) вони згодні були купувати землі, що мало додавати їм гарантій недоторканості земельної власності. Проте, ми не повинні упускати із виду того, що усі нормативно правові акти по здійсненню аграрної реформи намагалися вводити в дію в умовах бойових дій, зміни лінії фронтів. Ні земельні управи, ні сільські громади, ні землеміри не могли в правовому полі реалізовувати правові напрацювання уряду Директорії щодо проведення земельної реформи. Ще одним ускладнюючим елементом, який гальмував проведення аграрної реформи було те, що селяни на той час уже де-факто користувалися самочинно поділеною ними землею. І, як кажуть, ця проблема їх уже не надто пекла.

Уряд Директорії за час з березня 1919 до весни 1920 років декілька разів змінювали основні вектори аграрної реформи, приймали нові закони, які мали привести до реалізації того чи іншого вектору. В березні 1919 р. було прийняте рішення про відмову від безкоштовного наділення селян землею. Про це йшла мова в постанові «Про тимчасове користування землею. В червні того ж року було взято курс на відновлення зрівнювального ринку землі. В липні уже передбачалось передати землю селянам за оплату терміном на один рік. Весною 1920 р. засадничою правовою нормою мало бути відновлення права приватної власності на землю. Пересування лінії фронту, часті переїзди урядових структур, зводили нанівець втілювані в життя будь-які вектори.

Таким чином, у 1919 р. правове забезпечення реформування земельних відносин Директорією УНР вироблялася в умовах внутрішніх протиріч та зовнішніх загроз, які не було можливості

¹²² Голос села. Орган Проскурівської селянської спілки. 1919. 10 жовтня.

подолати, що і не дозволило реалізувати розроблену програму аграрних перетворень в УНР.

Практично одночасно з виробленням Директорією УНР політики реформ у земельних відносинах ті ж самі процеси відбувалися у Західній Україні, реалізатором яких виступила ЗУНР, а на Лівобережній Україні, реалізатором своєї аграрної політики виступила УСРР.

Західноукраїнські села в своїй більшості були зруйновані у результаті бойових дій, що відбувались на цій території в роки Першої світової війни. Тому з проголошенням ЗУНР наміру здійснити аграрну реформу та надати допомоги селу у його відбудові було актуальним завданням української влади. Розробкою аграрної реформи в ЗУНР займався Державний Секретаріат земельних справ. При ньому було створено окрему комісію, в яку увійшли фахівці з сільського господарства, юристи та деякі члени Української Національної Ради (далі: УНРади). Її очолив І. Макух. Аграрна політика УНР і ЗОУНР багато у чому була схожою і це зрозуміло, адже були схожими проблеми українських селян на початку ХХ ст.: поміщицьке землеволодіння, малоземелля і безземелля, надмірний податковий тиск, тощо.

Разом з тим у Західній Україні були і деякі відмінності подолати які не міг і Акт Злуки УНР і ЗУНР. В усіх районах Східної Галичини, на Буковині, в Закарпатті за національними ознаками мала місце нерівність українських селян у задоволенні своїх земельних потреб з селянами-поляками, мадярами і румунами, що проживали на території Західної України. До 1912 р. від парцеляції земель українці отримали 38 тис. га землі, поляки – 238 тис. га. До 80% селянських господарств мали менше 2 га землі, або взагалі були безземельними¹²³.

Ще однією особливістю було те, що чимало земель не оброблялося. Це було по причині відсутності інвентарю, робочої сили, посівного матеріалу, збудованих військових фортифікаційних споруд, що займали великі площі земель сільськогосподарського

¹²³ Історія українського селянства. Київ, 2006. Т. 1. С. 159-160.

призначення. Тому керівництвом ЗУНР було прийняте рішення: необроблювані землі передавати в оренду тим селянам, які мали можливість їх обробляти.

Розпад Австро-Угорської імперії і проголошення ЗУНР чимало українських селян зрозуміли як можливість початку самовільного розподілу поміщицьких земель по справедливості, хоча на відміну від Наддніпрянської України в ЗУНР цей процес не набув широкого поширення. Лише в деяких повітах (Богородчанському, Збараському, Косівському, Яворівському та інших) цей розподіл почався стихійно на селянських сходах. Наприклад, у Яворівському повіті на одне селянське господарство вирішили давати «по 15 моргів землі тим, хто служив у війську, а іншим селянам – тільки по 4».

Перша інформація щодо необхідності реформування земельних відносин опублікована через три місяці після проголошення ЗУНР. Йдеться про те, що 30 січня 1919 р. в Станіславові відбулась нарада правників Державного Секретаріату земельних справ під проводом секретаря Мартинця. На ньому розглядали можливі напрями аграрної реформи. До них належали: ЗОУНР буде напрацьовувати свої, окремі від УНР правові засади земельної реформи, яка буде базуватись на конкретних принципах, а саме, викуп чи конфіскація, приватна власність чи соціалізація. Тільки після обґрунтування цих фундаментальних засад могла йти мова про те у кого можна відібрати землю, між ким відібрану землю треба ділити і за яку ціну. На цій же нараді було чітко заявлено, що право власності на землю лише обмежується, а не ліквідується. Право спадку поширюється на найближчу рідню: дітей, онуків, батьків, братів і сестер. Були також пропозиції передати великі земельні маєтки «для колективного господарювання»¹²⁴.

В кінцевому рахунку зійшлися на тому, що необхідно приступити до розробки в ЗОУНР свого земельного закону. Безпосередню відповідальність за хід його підготовки було покладено на Державний секретаріат земельних справ. Його перший керівник С. Баран поділяв думку, що збільшення селянського землеволодіння за рахунок земель поміщиків і церкви має здійснюватися поступово і за оплату

¹²⁴ Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 175–176.

отриманих земель. Під час сесії УНРади у Станіславі 2–4 січня 1919 р. була створена земельна комісія Ради. До її складу увійшли представники УСДП, УНДП а також представники від селян, правників, церкви.

Перший проект аграрної реформи підготовлений земельною комісією Держсекретаріату 4 лютого 1919 року, передбачав викуп землі, збереження приватної власності на землю, передачу великих маєтків у державну власність. Сплата за землю мала здійснюватися шляхом індемнізації (кредитної сплати). Однак, цей проект не знайшов підтримки у членів УНРади і було утворено нову комісію, до якої надійшло декілька проектів аграрної реформи. Спільним для них було те, що приватна власність на землю оголошувалася недоторканою, заборонялося забирати землі у заможних селян.

З об'єднанням 22 січня 1919 р. ЗУНР і УНР окрім інших питань постала правова колізія: визнавати чи не визнавати Закон про землю УНР? Рішення уряду ЗОУНР було однозначним – не визнавати, бо він передбачав ліквідацію приватної власності на землю, на що ЗОУНР не могла погодитись. До того ж Закон про землю в УНР був прийнятий 8 січня 1919 р. ще до підписання Акту Злуки УНР і ЗУНР.

7 березня 1919 р. на черговій нараді земельної комісії УНРади було ухвалено «Основи земельної реформи». В нараді брали участь Державний секретар земельних справ Мартинець, бувший міністр земельних справ УНР М. Шаповал, С. Голубович та інші. Як бачимо, представництво було досить поважним, що засвідчувало про важливість проблеми реформування земельних відносин. Їм вдалось дійти згоди щодо основ земельної реформи. Передбачалось частку земель великих власників передати малоземельним і безземельним селянам і в першу чергу жовнірам та інвалідам УГА. Передбачалось передавати землі новим господарям тільки за викуп, який мала здійснювати держава. Там же йшлося про обмеження прав щодо розпорядження надільними землями, зокрема щодо їх продажу. Право на полишення наділу могло бути стосовно відносно поляків, які воювали з українцями і, насамкінець, усі ці дії мають бути реалізовані

лише після закінчення війни і повернення жовнірів з фронту і з полону¹²⁵.

Кінцевий варіант розробленого земельною комісією законопроекту носив компромісний характер. Його автори намагалися знайти спосіб поєднати суперечливі позиції. Зауважимо, що до підготовки аграрної реформи в ЗОУНР долучилися колишні державні діячі УНР Директорії, голова Ради Державного секретаріату С. Голубович, автор Закону про землю в УНР М. Шаповал. 14 квітня 1919 р. після ще одного обговорення Земельний закон для Західної області УНР був нарешті ухвалений УНРадою. Його положення передбачали:

1) вивласнення двірських обшарів, монастирських, церковних земель, також угідь, які власники не обробляли своїми силами та які перевищували певну норму;

2) утворення з вилучених угідь земельного фонду ЗОУНР, що призначався для наділення землею на правах власності безземельних та малоземельних громадян області;

3) першочергово земля мала надаватися військовослужбовцям, які втратили здоров'я у війнах, що вела УНР, за ними послідовно – вдови й сироти військовослужбовців, які загинули або померли під час таких воєн; вояки-інваліди світової війни, вдови та батьки військовослужбовців, які загинули на фронтах світової війни;

4) створення установ, які будуть відповідати за вивласнення, використання до розподілу й розподіл землі;

5) покарання за самовільне захоплення та розподіл земель, нищення лісів, будинків, інвентаря;

б) перехід у державну власність лісів;

7) виплату компенсації власникам і орендарям вивласнених згідно з цим законом земель;

8) право пожиттєвого використання земель, що відібрані у поміщиків скасовувалось;

9) право користування землею церковних осіб буде розроблено в окремому законі;

¹²⁵ Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Івано-Франківськ, 2003. Т. 2. С. 271–272.

10) не підлягали відшкодуванню відібрані землі бувшої Австрійської й Угорської держави і їх династій.

В цьому законі також були чітко розмежовані права і обов'язки, обласних і повітових земельних комісій. Обласні і повітові земельні комісії мали обиратися на три роки, а громадські - на один рік. У власність громад переходили пасовиська, а ліси не підлягали переділу між селянами. Усі землі в краї будуть взяті на облік обласною земельною комісією (у цьому випадку мова йде про область як вся ЗОУНР). Самовільне захоплення, розподіл відібраних у поміщиків земель підлягало під карний закон¹²⁶.

Виконання цього закону покладалося на Раду Державного секретаріату а також на земельну комісію у складі 12 осіб. Одна із норм закону передбачала примусовий викуп і перерозподіл поміщицьких земель. Це одразу ж викликало спротив з боку землевласників, які переважно були поляками, мадярами, румунами. Вони апелювали до керівників Антанти з проханням не допустити цього і звинувачували уряд ЗОУНР у надмірному радикалізмі.

Доба ЗОУНР як і УНР – це постійна збройна боротьба за своє існування. Основним у державі було військове питання. У зв'язку з цим постає питання: а чи була своєчасна аграрна реформа? Зрозуміло, що інтерес селян, і у першу чергу вояків УГА, до земельної проблеми був досить значним. Державне керівництво не могло цього фактору не враховувати. Тому-то і робились певні кроки, по крайній мірі в політико-правовій площині, щодо вирішення аграрного питання. До того ж аграрні реформи у ту пору проводились в Польщі, Румунії, Чехословаччині, Угорщині. Це була вимога революційної доби, національного державного будівництва, важливим завданням якого було реформування аграрного сектору економіки.

Підтвердженням того, що аграрне питання було чи не головним у боротьбі за взяття влади, її утримання протягом 1917 – 1920 рр. засвідчує і те, що навіть білогвардійські генерали і ті займались розробкою аграрної політики. Маємо на увазі уряд А. Денікіна, П. Врангеля.

¹²⁶ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 249–258.

23 березня 1919 р. опублікована Декларація з аграрного питання Особливої наради уряду. В ній зазначено, що остаточне вирішення земельного питання буде здійснено законодавчими установами, в яких російський народ має висловити свою волю з цього питання¹²⁷. Згідно з Декларацією передбачалось забезпечити земельні інтереси трудового (селянства) населення, створити і зміцнити дрібні і середні селянські господарства за рахунок державних і приватновласницьких земель, зберегти за власниками їх право на землю. Щодо розмірів земельних площ, то в кожному регіоні це мало бути вирішено окремо. Лишні землі, які з'являються повинні бути розподілені між малоземельними селянами. Селяни за втрачені землі повинні отримати викуп. Нові власники землі повинні отримати на неї право власності¹²⁸.

В доповнення до Декларації було опубліковано Положення про відновлення права власності на землю. Захоплені селянами землі в добу радянської влади повинні бути повернуті попереднім власникам. За невиконання цього рішення до конкретних осіб буде застосований закон воєнного часу аж до застосування зброї. Особи, які постраждали від захоплення їх земель, можуть звертатися до відповідних державних органів за отриманням компенсації. Було визначено порядок повернення захоплених земель юридичним власникам, особам, які володіли надільними землями, що уже перебували у приватній власності, а також хутірські земельні ділянки в межах встановлених норм, землі, що перебували в розпорядженні комуни, земельних комітетів радянської влади. Одним словом, усі землі, які до цього часу були захоплені, повертаються в місцеві органи землеробства і землеустрою, а ті в свою чергу передають їх в користування селянам на умовах оплати власникам землі частини врожаю за правилами даного регіону. Цей правовий документ передбачав також право купівлі і продажу землі їх власниками, але в межах певних норм¹²⁹.

На початку червня 1919 р. Комісія з питань землеустрою підготувала надто категоричні пропозиції щодо відновлення приватної власності на землю. Генерал А. Денікін відхилив їх, додав

¹²⁷ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 350.

¹²⁸ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 351.

¹²⁹ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 353–354.

такий висновок « Цей документ внесений для нової війни?» Ці зауваження А. Денікіна були враховані В. Г. Колокольцевим і його комісією. 12 червня 1919 р. опублікували законопроект «Про поступове відновлення прав колишніх землевласників». Однак і цей проект, який мав врегулювати правові засади землевласників також був відхилений А. Денікіним.

Новий, уже третій проект земельного положення склала Комісія під керівництвом В. Н. Челішева – А. Д. Білімівича. Він з'явився в листопаді 1919 р. Ось його основні положення: земля приватного власника може бути передана іншим особам за взаємною згодою і з участю банку або ж без його участі; надлишки земель землевласників передати в земельний фонд, який має право їх продавати; розміри площ, які не підлягають відчуженню, визначаються органами в справах землеробства; не належать до відчуження землі сільських товариств, надільні, належні до земств. Четвертий розділ земельних положень присвячений унормуванню права продажу земель, які підлягають відчуженню: власник міг продати землю Державному земельному банку, окремим особам, земельним товариствам. При цьому зазначено, що право купівлі таких земель переважно мало надаватися землеробським товариствам. Цей крок, в разі його реалізації, міг призвести до утворення сільськогосподарських ферм.

Укладачі цього юридичного документу подбали і про створення Державного земельного фонду. За відчужені землі на ці потреби також передбачена грошова компенсація. Державний земельний фонд отримував право продажу частини своїх земель, але знову ж таки переважно товариствам, спілкам тощо¹³⁰.

З юридичної позиції проект Земельного положення комісії В.Н. Челішова – А.Д. Білімівича написаний досить фахово. Його можна віднести до рівня Земельного Кодексу. Важливо, що автори намагались урівноважити інтереси земельних власників і тих, хто хотів набути власність на землю. При цьому засадничою правовою нормою залишалась вимога купівлі-продажу землі. Ніякий парозподіл земель без винагороди не допускався.

До досить проблемних положень цього документу і, як наслідок, політичного курсу А. Денікіна, слід віднести пропозицію про

¹³⁰ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 411.

збереження за землевласниками площі величиною від 150 до 400 дес., залежно від наявності землі в кожній конкретно взятій губернії. Хоча ця норма потім буде зменшена вдвічі, все рівно селянам для добавки землі залишалась досить невелика частка, вони і надалі залишались наодинці з земельною проблемою.

Предмет нашого дослідження не передбачає здійснення аналізу того наскільки порівно і повністю ці юридичні напрацювання були реалізовані на території українських губерній. Можемо лише зауважити, що для такої масштабної реформи земельних відносин, яка запропонована фахівцями Особливої наради потрібно було мати не одне десятиліття.

Правові засади земельних відносин уряду Півдня України (П. Врангеля) формувались дещо в іншій площині, ніж це було в уряді А. Денікіна. Саме перше що було зроблено так це здійснено аналіз стану земельних відносин на 1920 рік. З'ясувалось, що «відбувається руйнація крупних господарів й однозначно утруднюється створення дрібних господарств, що на думку керівників земельних відомств було наслідком політики радянської влади, яка заперечувала приватну власність на землю¹³¹. Розпочати облаштування земельних справ передбачалось зі створення Центральної земельної комісії, земельних управлінь на місцях. Їм ставилось в обов'язки в місячний термін підготувати проект земельної реформи і порядок її реалізації на місцях, долучивши до цієї справи повітові земельні комісії. Правовими засадами для роботи усіх земельних органів мали стати: збереження приватної власності на землю, але лише для тих, хто на ній працює; величина земельного наділу має бути різною в різних місцях (повітах, губерніях); надлишки землі (для цього району) розподіляються за плату між малоземельними; кожен власник має отримати Акт на право володіння кожною ділянкою; вводиться податок на землю (продовольчий).

В урядовому зверненні щодо земельного питання ставилась вимога: земля має належати трудящим, які на ній працюють¹³²! Усі рішення щодо земельних відносин місцевих органів мали затверджуватися урядом і земля передається в довічну спадкову

¹³¹ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 411.

¹³² Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 414.

власність кожного селянина; землі відчужуються тільки за викуп, що має гарантувати передачу її у руки господарів.

В добу П. Врангеля був оприлюднений документ, якого ще досі не було в упродовж всіх років Української революції. Маємо на увазі «Наказ про земле» від 25 травня 1920 р. В ньому у наказовій формі (як в армії) генерал П. Врангель вимагав ввести в сільгоспоборот усі придатні для землеробства площі; долучити (примусово) до обробітку землі якомога більшу кількість селян; розпорядниками землі на місцях мають бути волосні і повітові земельні комітети; вони повинні в першу чергу надавати землю бійцям армії П. Врангеля. Цей юридичний документ з'явився напередодні наступу військ на фронті і мав перш за все дати воякам надію на одержання землі в разі їх перемоги.

На основі «Наказу про землю» був розроблений «Новий земельний закон». В преамбулі закону міститься критика більшовиків за те, що вони обіцяють дати землю народу, але не дають йому права власності. Новий закон передбачав передачу землі окремим господарям і закріплював її у довічну, спадкову власність¹³³.

Щодо долі земель поміщиків, то законом їм передбачалось лишити достатню кількість землі і то в залежності від її наявності в кожному окремому випадку. За селянами залишалися ті землі, якими вони розпоряджались на час виходу Закону, незалежно від форми їх набуття: оренда, купівля, чи то радянська влада надала тощо. До того ж волосні і повітові земельні комітети мають цей процес оформити у вигляді конкретного документу, який отримає кожний селянин. Однак, землі, які передавались селянину мали бути ним викуплені¹³⁴.

Розпорядниками, тими хто мав унормувати нові земельні відносини, мали стати волосні і повітові земельні ради. Слід відзначити, що новий закон про землю генерала П. Врангеля до певної міри повторював чимало нормативних правил, відповідних законів і постанов генерала А. Денікіним. Спільним для них було визнання недосконалості приватної власності на землю і те, що землю можна придбати лише за гроші. Чимало положень законів вищеназваних правителів були до певної міри популістськими, в них

¹³³ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 421.

¹³⁴ Аграрне законодавство періоду Української революції. С. 425.

є чимало суперечливих норм одна одній. І ще. Достеменно можемо стверджувати, що до розробки законів про землю долучались фахівці-правники вищого ґатунку.

Історія розпорядилась так, що закони уряду А. Денікіна і П. Врангеля про земельні відносини не були реалізовані ні в часі, ні територіально. Відрізок часу був надто незначний для реалізації цих законів. Територія, на яку поширювалася влада А. Денікіна і особливо П. Врангеля, охоплювала лише незначну місцевість, в основному Південь України. Невідомо, якби мали запрацювати земельні закони Білого руху, наприклад, на Поділлі чи Волині, де земельна проблема була в рази складніша ніж на Півдні України.

Правові засади аграрної політики А. Денікіна і П. Врангеля суттєво відрізнялись від аграрної політики українських урядів і саме перше тим, що вона базувалася на принципі недоторканності приватної власності на землю, збереження, нехай і у дещо обмеженому вигляді, поміщицького землеволодіння. Це аксіома їхньої аграрної політики. Коли уряд А. Денікіна розпочав відновлення поміщицького землеволодіння, селяни так само протестували як і проти подібних дій П. Скоропадського у 1918 р. В Україні літом – восени 1919 р. мав місце широкий антиденікінський, а вірніше антипоміщицький партизансько-повстанський рух, в якому брали участь щонайменше 75 тис. осіб¹³⁵.

Разом з тим, лідери Білого руху усвідомлювали, що на 1919 рік українське селянство уже було настільки політично досвідченим і мало можливість, хоч і нетривалий час, користуватися відібраною у поміщиків землею, що воно не погодиться на відновлення поміщицького землеволодіння у повному обсязі. Саме тому у проектах нормативно правових засад урядів А. Денікіна і П. Врангеля щодо проведення аграрної реформи не ставилось за мету відновити поміщицьке землеволодіння у дореволюційних межах. Навпаки, воно регламентувалося і обмежувалося (Денікін пропонував його обмежити 500 дес.). «Лишки» поміщицьких земель мала викупити держава і продати селянам¹³⁶.

¹³⁵ Реєнт О.П. Названа праця... С. 34.

¹³⁶ Корноєнко В.С. Білогвардійський рух в Україні. Теорія та практика вирішення аграрного питання. // Український селянин. 2003. Вип. 2. С. 114.

Загалом, це був курс на утворення дрібних індивідуальних селянських господарств. Проблема була у тому, щоб реалізувати намічену програму потрібно було порозуміння між поміщиками і селянами, тобто поміщики повинні були проявити готовність розпрощатися з якоюсь часткою своєї землі (за викуп), а селяни повинні були погодитись на те, щоб її придбати (навіть з допомогою держави) і найскладніше – погодитися на збереження поміщицького землеволодіння. Після двох років революції ось ця остання позиція в тих умовах не могла бути реалізована. Можливо, земельні відносини селян і поміщиків на ту пору розвивались би дещо по іншому, якби виразниками інтересів поміщиків були не генерали царської армії, а, скажімо, цивільні особи. Українське селянство, і не тільки, на дух не сприймало царських генералів, знаючи їхнє привілейоване положення при царській владі, їхнє недоброзичливе ставлення до солдатів (а це були в основному селяни). Однозначно можна стверджувати, що довіри українських селян до генералів не було, а без цього морально-психологічного фактору реалізувати будь-які аграрні проекти ставало неможливо. Аграрна політика білогвардійських урядів не влаштовувала українських селян і вони не тільки відмовили їм у підтримці, але й стали на шлях збройної боротьби. Найзавзятішими борцями була селянська армія під керівництвом Н. Махна. Проблема білогвардійських урядів була в короткоплинності їхньої влади. Реформування земельних відносин за декілька місяців перебування при владі – то річ неможлива. До того ж, для них, військових, головним було військове питання, організація бойових операцій на фронті тощо.

27 січня (9 лютого) 1918 р. ВУЦВК затвердив «Основний закон про націоналізацію землі» розроблений III Всеукраїнським з'їздом рад, який визначив основи земельної політики радянської влади на 1918 рік. Це був курс на націоналізацію, ліквідацію приватної власності, перехід землі у розпорядження трудящих мас. Розподілені землі мали оброблятися селянами спільно. Земля мала перебувати лише у користуванні.

Радянські уряди на території України в період Української революції (а їх було три) правові засади земельних відносин

напрацьовували в специфічній формі – визначальним елементом їх було рішення партійних органів, які з часом уточнювались постановами органів радянської влади різних рівнів. Партійні і державні структури в Україні тієї доби (як і в наступні часи) за основу, найбільш оптимальну модель вирішення земельної проблеми вважали безумовне застосування правових норм на всій території Росії і перш за все Декрету про землю. Оскільки утвердження радянської влади на території України в часі відбувалось дещо пізніше, а її відновлення у 1919 і 1920 рр. відбувалось з допомогою російського війська, то така практика виявлялась для партійних і державних керівників досить прагматичною і цілком необхідною.

Стрижневим елементом правових засад регулювання земельних відносин була вимога ліквідації приватної власності на землю і її носіїв як класу; націоналізація усіх земель і насамкінець – розподіл землі, який мав завершити утвердження таких організаційно-господарських форм, які б призвели до спільної праці на ній селян. Ось ці три генеральні лінії будуть безперервно впливати на всі нормативно-правові документи, з незначним тимчасовим відступом в умовах якщо мало місце послаблення політичних і військових позицій радянської влади.

Другий Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся 19 березня 1918 р. прийняв «Тимчасове положення про соціалізацію землі в Україні». Це документ започаткував творення радянських правових засад в земельних відносинах, визнав за необхідне домагатись ліквідації приватної власності на землю і здійснення зрівняльного розподілу землі в українському селі. Як бачимо, тут повторені основні позиції Декрету про землю, і Селянського Наказу, що були прийняті на II Всеросійському з'їзді рад. Військова обстановка на весні 1918 р. складалась так, що приступити до реалізації визначеного з'їздом курсу в земельних відносинах було неможливо. Цей курс, однак, був підтверджений у Декларації радянського уряду УСРР від 25 січня 1919 р.¹³⁷.

На осінь 1918 р. військово-політична обстановка на території України склалась таким чином, що революція в Німеччині серйозно послабила владу П. Скоропадського. За таких умов Директорія УНР

¹³⁷ Радянське будівництво в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 рр.)... С. 41, 49.

оголосила про початок збройного повстання, мета якого була ліквідувати режим П. Скоропадського. Практично одночасно з бойовими діями Директорії УНР проти військ П. Скоропадського в прикордонній смузі з Росією постав Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який опублікував Маніфест-звернення до народу України. З нього ми дізнаємось, що головне завдання цього уряду було в тому, що оголошувалась ліквідація влади гетьмана П. Скоропадського, скасування усі його закони і закони УЦР. Це був сигнал до збройної боротьби за відновлення радянської влади на території України. Задля підтримки такого курсу в Маніфесті зазначено, що «всі землі поміщиків повинні бути негайно відібрані і безоплатно передані селянам»¹³⁸. Директорія характеризувалась як «куркульсько-офіцерська» диктатура, контрреволюційна за своєю суттю¹³⁹. Збройні сили Директорії здолали військо гетьмана П. Скоропадського. В середині грудня 1918р. в Києві було відновлено УНР. Про її земельну політику ми уже писали дещо раніше. В цьому сюжеті будемо аналізувати земельну політику радянської влади, акцентуючи увагу на творенні її правових засад. VIII з'їзд РКП (березень 1918 р.) прийняв нову програму партії. В ній констатувалось, що уже на території Росії скасоване право власності і відбувається перехід до великого соціалістичного землеробства. Основними організаційно-господарськими формами мають стати радянські господарства (радгоспи). Радянська влада має надавати підтримку товариствам обробітку землі, комунам як цілком добровільних спілок землеробів¹⁴⁰.

Ми зробили короткий аналіз партійних рішень з земельного питання і можемо пересвідчитись, що уже на тому етапі КП(б)У ставала державною, тобто приймала рішення суто господарського характеру. Водночас йшов процес створення спеціальних структур на рівні міністерств або відділів при уряді. Вони розробляли рекомендації і виступали організаторами їх реалізації на місцях. Вихід із непростой ситуації у земельних відносинах українського села ними був знайдений і, як тоді вони вважали, досить справедливий. Вводились такі категорії як споживча норма розподілу земель і

¹³⁸ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 264.

¹³⁹ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 270–271.

¹⁴⁰ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 290–291.

трудова норма наділення землею. Споживча норма – кількість землі, що була необхідна для прожиття однієї сім'ї. Оскільки сім'ї за своєю величиною були різні, то і кількість землі у них не могла бути однаковою. Трудова норма – наділення селянській сім'ї такої кількості землі, скільки вона могла обробити без залучення найманої робочої сили. Наприклад, у Київській губернії трудова норма на одного дорослого члена сім'ї вираховувалась у розмірі від 0,52 до 1,5 дес. землі¹⁴¹.

Найкоротшим і найлегшим шляхом до цієї мети у 1919 р. вважалась націоналізація (одержавлення) землі у конфіскаційний спосіб, що означало ліквідацію приватної власності на землю. Офіційне проголошення ліквідації поміщицького землеволодіння на території УСРР було проголошено у Харкові 4 березня 1919 р. на третьому з'їзді КП(б)У «Про земельну політику» Першим її пунктом була вимога скасування приватної власності на землю з подальшою передачею її у власність радянської держави, тобто це був курс на націоналізацію землі. На третьому Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся одразу ж після завершення роботи третього з'їзду КП(б)У, було прийнято «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землекористування». На з'їзді серед його делегатів селян і партійно-державних управлінців велися гострі дискусії щодо пошуку нових форм землекористування, налагодження сільгоспвиробництва. Селянські делегати відстоювали право селян на одноосібне господарювання на отриманій від влади у користування за зрівняльним принципом землі. Партійно-радянські представники переконували селян у доцільності організовуватись у товариства по спільному обробітку землі, комуни, артілі. Не виключалось після становлення такої структури наділення окремих сімей невеликими земельними ділянками (присадибними) для задоволення їхніх потреб. Вся ця парадигма будувалась на тому, що дрібне селянське господарство – це відживаючий землеустрій, адже селяни повинні на власному досвіді переконатись у їх недоцільності, а потреби раціонального використання техніки та людських ресурсів мали сприяти вирішенню досить складної продовольчої проблеми в державі та ліквідувати подальшу експлуатацію людини людиною.

¹⁴¹ Мірошниченко А. М. Названа праця... С. 103.

11 березня 1919 р. Наркомзем УСРР на вимогу рішення III-го з'їзду рад видав Інструкцію «Про розподіл земель у тимчасове зрівняльне користування», якою встановлювалася норма земельних наділів при розподілі конфіскованої землі: від 12 дес. на Лівобережжі до 30 дес. у степовій частині України. Одноосібникам радянська влада дозволила обробляти від 50 до 100 дес. землі¹⁴². Все це було більше схоже на популізм, а сам дозвіл щодо такої великої кількості землі був вимушеним задля засіву пустуючих земель з подальшим відбиранням вирощеного селянами врожаю. Наркомзем УСРР оголошував себе розпорядником конфіскованої поміщицької землі, зажадав виселення поміщиків з їх маєтків, але забороняв селянам самозахоплення земель і у той же час спонукав волосні і повітові земвідділи до передачі селянам у тимчасове зрівняльне користування земель та одночасно впровадження соціалістичного землеустрою. На них же покладалося і визначення норм землеволодіння у кожній окремо взятій місцевості.

До врегулювання правових засад земельних відносин держави і ВУЦВК 25 травня 1919 р. ВУЦВК прийняв, а фактично продублював відповідну постанову III з'їзду КП(б)У «Положення про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Це означало, що питання про зрівняльний розподіл земель між селянами відсувалося на задній план, а на найближчу перспективу ставало пріоритетним відбирання у селян тих земель, що були рівномірно розподілені. Однак така аграрна політика радянської влади не співпадала з позицією селян. На селянському з'їзді Одеського повіту в резолюції по земельному питанню була вимога негайного відбирання землі у поміщиків та її рівномірного розподілу серед селян. Обробіток землі, на їх думку мав відбуватися в одноосібних господарствах, а суспільні форми господарювання мали бути лише на добровільних умовах¹⁴³.

Введення в дію Положення про соціалістичний землеустрій передбачало форсоване усупільнення (відібраних) земель одноосібних землекористувачів, здійснення «стрибка» у землеробстві

¹⁴² Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917–1920. Т. 10. Київ, 1999. С. 201.

¹⁴³ Красная деревня. Орган Одесского комитета КП(б)У–1918. 31 мая.

до соціалізму. Індивідуальне господарювання на землі оголошувалося «тимчасовим і відмираючим».

Вражає те, як швидко і у досить значній кількості селянам були запропоновані нові форми господарювання на землі. Спільним для них було одне правило: ліквідувати одноосібні господарства селян і змусити їх віддати свої землі до колективних у будь-якому вигляді. Одноосібне господарювання мали заступити такі нові форми господарювання на землі, як комуни, колгоспи, радгоспи, товариства по спільному обробітку землі, сільськогосподарські артіль, супряги. Саме з ними пов'язувалися сподівання радянської влади на різке підвищення продуктивності сільського господарства, оскільки зрівняльний розподіл землі уже призвів до падіння його продуктивності. Паралельно з запровадженням колективних форм господарювання настійливо запроваджувалася державна форма: радянські господарства (радгоспи), що мали стати зразком для бідняків та середняків. Визначальним в усіх трансформаційних процесах щодо організації сільгоспвиробництва з боку радянської влади було: забезпечити і якомога швидший перехід селян від одноосібного господарювання – до колективного. Матеріальною основою для реалізації цього завдання мали стати конфісковані у поміщиків землі, сільськогосподарський реманент, будівлі тощо.

Аналіз перших документів з аграрної політики радянської влади дозволяє визначити основні напрями більшовицької аграрної політики, що реально розпочалася весною 1919 р. Першим із них був: конфіскація поміщицьких і заможних селянських господарств; другим – запровадження зрівняльного принципу перерозподілу земель між селянами за класовою ознакою. І третім напрямом було здійснення кодифікації земельного права з урахуванням перших двох напрямів. Одночасно у ході реалізації органами радянської влади аграрної реформи супутніми були такі кроки, які аж ніяким чином не могли влаштувати українських селян:

- Конфіскація і реквізиції у селянських господарствах продовольства;

- Примусова мобілізація сільської молоді до Робітничо-селянської Червоної армії;

- Руйнування земельних общин (там, де вони ще зберігалися);

З огляду на вищезначене, економічне і морально-психологічне становище українських селян ускладнювалось, у їх свідомості поселилася тривога і розпач, вони опинилися у такій круговерті подій, що швидко і, тим більше безпомилково, визначити свою політичну поведінку у ситуації, яка до того ж мінялася чи не щомісяця, було просто неможливо. До позитивних результатів революційних трансформацій вони відносили те, що радянська влада весною 1919 р. передбачала надати селянам безкоштовно майже 5 млн. дес. землі і це їх цілком влаштовувало. Але з січня 1919 р. радянський уряд запровадив хлібну монополію, а невдовзі перейшов до вилучення у селян «хлібних надлишків». На село прийшли продзагони, зокрема, і з Росії. Це і була одна із ліній політики «воєнного комунізму». Всього в Україні діяло 87 продзагонів з Росії, в яких налічувалося 28 тис. осіб¹⁴⁴.

Весною 1919 р. українські селяни виявили протест проти таких дій, аж до збройних повстань. Реакцією радянської влади було намагання силою придушити спротив українських селян. З цією метою в Україну було направлено 21 тис. радянських військ на чолі з головою «Надзвичайної комісії» Лацісом. Попри каральні дії органів влади і армії по відношенню до селян, повстання не вщухали. Це змусило радянську владу дещо відкоригувати курс в аграрній політиці. У травні було опубліковане звернення ЦВК УСРР «Усім селянам Української Соціалістичної Радянської Республіки». У зверненні було викладено радянську аграрну політику, наголошувалося на добровільності при створенні колективних господарств, говорилося про необхідність створення комбідів та органів сільської бідноти із залученням до роботи в них середняків та боротьби з куркулями¹⁴⁵.

Аграрна політика радянської влади у 1919 р. визначалась нею як «кавалерійська атака» на одноосібні селянські господарства. Справа у тому, що, згідно марксистської теорії з аграрного питання, капіталізм визнавався прогресивним явищем для селянського господарства. З огляду на те, що наступало малоземелля і навіть безземелля селян, то

¹⁴⁴ Ресент О. П. Аграрне питання за доби «воєнного комунізму». // Український селянин. 2002. Вип. 4. С. 32.

¹⁴⁵ Коріненко П. С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919–1920 рр. // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 188.

вважалось, що єдиним шляхом подолання цієї економічної і соціальної проблеми може бути тільки перехід до крупного сільсько-господарського виробництва на основі суспільної власності на землю. І воно бачилось тодішнім керівником не індивідуальними фермерськими господарствами, а колективними селянськими, які мали співпадати з таким же типом виробничих відносин у промисловості. Все це мало стати підґрунтям для існування диктатури пролетаріату у союзі з незаможним селянством.

Досить швидко земельні справи перейшли від Земельних комітетів до сільських, волосних рад. Був реалізований принцип дрібного землекористування. Складніше виявилось у зрівняльний спосіб розділити худобу і сільгоспінвентар.

Після III-го з'їзду Рад України темпи змін у землекористуванні у напрямі усупільнення земель були взяті досить високі. При цьому ніхто в органах влади не обраховував економічного ефекту від таких трансформацій. Складається враження, що визначальним з боку радянської влади у виборі нових форм землекористування було тільки одне – вони заперечували право на існування старої, традиційної форми землеволодіння в українському селі.

Заміна радянською владою землеволодіння на землекористування якби одразу ж поставила питання про форми виробничої діяльності на основі цієї нової ситуації. І вони, так само, як і зміна землеволодіння на землекористування відбувалися весною 1919 р. без будь-якого економічного обґрунтування. Замість того, щоб негайно розпочати розподіл земель, в українському селі почали масово створювати радгоспи, насильницьке запровадження комун, колгоспів. Нарком землеробства В. Мещеряков на III з'їзді Рад УСРР весною 1919 р. стверджував, що «комуни – це шлях до нового життя на селі»¹⁴⁶.

На місцях такі заяви зрозуміли як заклик атаки на одноосібні господарства селян. В Остерському повіті з'їзд рад прийняв резолюцію, в якій тамтешні керівники закликали вжити всіх заходів до проведення у життя ідеї колективного обробітку землі і для організації безземельних і малоземельних в комуни, артіль, радгоспи та кооперативи¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Київський комуніст. 1919. 11 березня.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 74. Арк. 92.

Одночасно з насадженням комун радянська влада запроваджувала зрівняльний принцип землекористування на селі. Цей напрям з боку селян вважався чи не найсправедливішим. Однак на літо 1919 р. військова обстановка в Україні була такою, що ця робота не була завершена і взагалі як організація комун, так і зрівняльний розподіл землі на той час між селянськими господарствами були швидкоплинними і малоефективними¹⁴⁸.

Аграрна політика радянської влади у 1919 рр. призвела до надзвичайного ускладнення соціальної і військово-політичної обстановки в Україні. У містах явно не вистачало продуктів харчування, ціни на які неухильно зростали. Влада перейшла від монополії на хліб до продрозкладки. Комісаріат продовольства отримав надзвичайні повноваження, міські робітники залучались до «хрестового походу» за хлібом в села. Ось це останнє і призвело не до зміцнення союзу робітників і селян, а до розколу між містом і селом, оскільки інтереси робітників і селян виявилися різними. Держава виставила надвеликі вимоги щодо кількості хліба, який належало заготовити. Селяни на це відповіли масовими збройними повстаннями. Влада назве ці повстання «куркульськими», а їх опір як «бандитизм».

Одним словом, село вступило у конфлікт з радянською владою і найперше це були вчорашні військовики, наймити. Ліквідація поміщицьких господарств, яка активно розпочалася уже весною 1919 р., призвела до втрати багатьма селянами роботи і відповідно засобів для проживання. Радянська влада соціальні проблеми на селі намагалась вирішувати у двох напрямках: виробничому – створення великих селянських господарств і у економічному – шляхом зрівняльного розподілу землі між селянами. Реальність виявилась такою, що ані перший, ані другий напрями не могли і не задовольняли селян в повній мірі і це сталося, на нашу думку, тому, що селянство за своїм соціальним становищем було неоднорідним. Відмінність інтересів заможних і бідних була такою разючою, що примирити їх було неможливо.

¹⁴⁸ Коріненко П.С. Пошук форм землекористування в Україні у 1919–1920рр. // Український селянин. 2005. Вип. 9. С. 187.

За цих обставин радянська влада вдавалась до насильства по відношенню до заможних селян. Куркулями стали називати тих, хто не підтримував радянську владу, тобто це був термін політичний. У них почали в конфіскаційний спосіб відбирати «лишки» землі. На селі посилилась анархія, що проявилось в розгромі поміщицьких садиб (майже 27%). Ось в таких умовах радянська влада продовжила політику розподілу землі. На Лівобережжі у результаті цього розподілу на один двір припадало до 12 дес. землі, на Півдні – до 30. У цьому ж році уже з весни був чітко окреслений курс на утворення великих сільськогосподарських структур: колгоспів, комун, радгоспів. Ці структури засновувались малоземельними і безземельними селянами та сільськогосподарським пролетаріатом на основі спільного користування конфіскованою у поміщиків та заможних селян землею і зрівняльною формою оплати праці селян. Це, на думку органів влади, повинно було унеможливити експлуатацію в процесі сільгоспвиробництва. Так почала формуватися суспільна форма власності на селі. На липень 1919 року в Україні було уже 1 256 радгоспів і колгоспів, в користуванні яких було 1 202 514 дес. землі (20%) колишніх поміщицьких земель¹⁴⁹.

Чималою проблемою у плані розподілу земель між селянськими дворами на тому етапі було вирішення долі земель, що належали цукровим заводам, а це майже 1,5 млн. дес. Рішення було таким, що вони у 1919 році залишалися поза розподілом на користь селян. У результаті з'ясується, що селяни України, особливо Правобережжя, де була велика кількість цукрових заводів, недоотримають належної прибавки до своїх наділів. До літа 1919 року радянська влада встигла розподілити серед селян до 5 млн. дес. землі, Терещенко Ю.І. стверджує, що комбіді довели до кінця ліквідацію поміщицького землеволодіння¹⁵⁰. Мабуть, він мав на увазі на території Росії, в Україні ці органи не були здатними на це ні у 1919, ні у 1920 роках.

Специфіка ситуації була у тому, що влада, запроваджуючи ось ці правові новації на селі, не запитала селян, а чого вони хочуть. Більшість селян України хотіли одноосібно працювати на своїй землі. Це протиріччя між владою і селянством призведе до небаченого до

¹⁴⁹ Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919). Харків, 1967. С. 170–171.

¹⁵⁰ Терещенко Ю.І. Вказана праця... С. 62, 65–66.

того загострення боротьби селян за свої інтереси. Ускладнюючими обставинами в цьому плані були мобілізації селян до армії, запровадження продрозкладки, трудової, гужової повинності, колгоспів, комун. Армія діяла в селах проти селян, насильство з боку влади досягло небачених масштабів. Саме ця обставина привела до селянської війни, яку очолив найвідоміший лідер Н. Махно – борець проти насильства радянської влади і проти білогвардійщини.

Селянське повстанство протягом 1917–1922 рр. пройшло декілька етапів. У 1917 р. це були в основному погроми. Їх учасниками були в основному заможні селяни. Потім почались самосуди, грабунки і село вдалось до створення загонів самозахисту (вільне козацтво). Тоді ж появляються «батьки» отамани (80% із них представники сільської інтелігенції). Селянські повстанські загони не мали сталого складу учасників. Вони боролись проти усіх влад, які обмежували їхні земельні права.

На завершальному етапі збройної боротьби проти армії А. Денікіна радянська влада здійснила корегування аграрної політики в Україні. Це питання на початку грудня 1919 року розглядалось на VIII конференції РКП(б). Корективи вносились не у саму суть земельних відносин, вони залишалися без змін. Було прийняте принципове рішення про те, що з ліквідацією поміщицького землеволодіння селяни мали набути їхні землі. Корективи вносились у систему організації сільськогосподарського виробництва: насильство по відношенню до українських селян у ході створення комун та колгоспів було визнано неприпустимим. Форми господарювання на землі мали бути такими як того хотіли селяни¹⁵¹.

Ці принципові положення було покладено в основу низки державних документів, виданих після відновлення радянської влади: 6 грудня 1919 року відбулась нарада ВУРВК з земельного питання. У прийнятій резолюції ставилась вимога перед місцевими ВРК створювати радгоспи тільки в обмежених випадках; землі для них виділяти тільки ті, що не були в оренді селян і, насамкінець, зверталась увага на першочергове задоволення потреб в землі малоземельних селян. На виконання цієї постанови відбувалися засідання колегій губземвідділів у губерніях, на яких учасникам нарад

¹⁵¹ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 302–310.

роздавались інструкції, щодо виконання на місцях названої резолюції. Постанови комітетів фактично дублювали рішення ВУРВК¹⁵². У січні 1920 р. були опубліковані підготовлені ВУЦВК «Основні напрями організації земельної справи на Україні». У цьому документі визначені правові норми щодо негайної ліквідації відновленого за часів Денікіна поміщицького землеволодіння, передбачалось досягти збільшення земельних наділів незаможного та середнього селянства. Для реалізації цих завдань було започатковано створення Комісій із перерозподілу землі¹⁵³. Г.І. Петровський, голова Всеукрревкому на з'їзді селян в Лебедині саме ці положення роз'яснював селянським делегатам, особливий наголос зробив на першочерговості забезпечення землею малоземельних та безземельних селян. І одночасно застерігав селян проти самозахоплень землі¹⁵⁴.

5 лютого 1920 р. Всеукрревком опублікував «Закон робітничо-селянського уряду про землю», який враховував рішення VIII конференції РКП(б), проголошував, що усі колишні поміщицькі, казенні, монастирські та удільні землі переходять у користування усіх українських трудящих і, у першу чергу, для задоволення потреб в землі безземельних і малоземельних селян. Закон визначав недоторканість земель трудових господарств¹⁵⁵. Тоді ж Всеукрревком затвердив «Інструкцію про попередній розподіл колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», яка супроводжувалась циркуляром, де зазначалося, що угіддя, луки, пасовиська треба надати селянам негайно¹⁵⁶.

Можна вважати, що Закон про землю став свого роду програмою утвердження нових земельних відносин, остаточної ліквідації поміщицького землеволодіння. Однак, він не усі сторони земельних відносин враховував, зокрема, в ньому не було визначено, які землі вважати нетрудовими, в який спосіб мали наділятися землею міста та інше. Саме тому Закон про землю в наступні місяці доповнювався новими інструкціями, розпорядженнями, положеннями ВУЦВК, Раднаркому та Наркомзему України, які оперативно направлялися на місця.

¹⁵² ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 149.; Ф. 27. Оп. 2. Спр.168. Арк. 23, 25.

¹⁵³ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр.423. Арк. 244.

¹⁵⁴ Селянин і робітник. Лебедин. 1920. 1 лютого.

¹⁵⁵ Радянське будівництво на Україні. 1919–1920 рр... С. 59.

¹⁵⁶ Лях Р. Д Вказана праця... С. 57.

Значною проблемою у здійсненні аграрної реформи на основі Закону про землю, особливо на місцях, було визначення споживчої та трудової норми наділення селянських господарств землею. Доволі часто виходили з цього затруднення шляхом встановлення орієнтовної норми, яка до того ж не була і не могла бути рівною величиною в усіх областях України. Так, в Запорізькій області вона була в межах 2,15 дес. на їдця, Полтавській – 0,5–1,5 дес., Харківській – 0,8–2,15 дес. У 1920 р. сільській бідноті було передано 1 млн. дес. землі¹⁵⁷. 4% колишніх поміщиків отримали землю за формулою на одного їдця. У їх користуванні (а не у власності) залишалось 2,5% дореволюційної кількості земель¹⁵⁸. Старі земельні відносини і їх попередній юридичний супровід були повністю зруйновані. Виникає питання: чи була дотримана справедливість при такому розподілі землі? Складно дати відповідь на це питання, адже треба враховувати ще й якість ґрунтів, їх віддаленість від села, компактність розташування та інше.

У березні того ж року відбулася четверта конференція КП(б)У. Земельне питання на ній хоч і обговорювалось і навіть було прийнято резолюцію, все-таки такого тиску на селян, особливо у плані запровадження комун та колгоспів в українському селі, не передбачалося. Навпаки, Е. Квірінг у своїй доповіді визнавав, що українські селяни виступають проти утворення колгоспів та комун, а значить і проти суспільної форми власності на землю¹⁵⁹. Власне, це підтверджують статистичні дані про кількість комун, артільей та товариств по спільному обробітку землі у 1920–1921 рр. в Одеській, Катеринославській і Харківській губерніях. В Одеській губернії було 3 комун, їх земельні площі склали 1 838 дес., артільей – 88 і 9 945 дес. землі, товариств по спільному обробітку землі було 2 і відповідно у них було 35 дес. землі. В Катеринославській губернії на 1921 рік комун не було, артільей – 2, товариств по спільному обробітку землі також не було. (немає даних про кількість землі в цих структурах). В Харківській губернії на 1921 рік комун було – 9, артільей – 124,

¹⁵⁷ Лях Р.Д Вказана праця... С. 65–69.

¹⁵⁸ Лях Р.Д Вказана праця... С. 44.

¹⁵⁹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. Київ, 2003. С. 333–334, 452.

товариств по спільному обробітку землі – 104 (немає даних про кількість землі в цих структурах)¹⁶⁰.

У результаті виконання Земельного закону від 5 лютого 1920 року здійснювався зрівняльний розподіл земель між селянами, вони отримали право лише на користування землею. Проте і у цій справі були певні проблеми. По-перше, неможливо було для кожної губернії визначити величину присадибної земельної ділянки і тієї, що мала бути наділена у полі. Друга проблема – це землі, що належали цукровим та винокурним заводам. Вона була особливо складною на Правобережній Україні, де було найбільше таких підприємств. Тільки в Подільській губернії 62 цукровим заводам належало 104 тис. дес. землі, 1500 дес. землі належало винокурним заводам. Для розподілу серед селян залишалось 3 252 581 дес. землі. Селянам було добавлено лише по 0,67 га на їдця Хоча в деяких повітах Подільської губернії ситуація з наділенням землею була значно кращою. Так, у Вінницькому повіті норма наділення землею становила 3 дес., у Браїлівському – 3 дес., у Гайсинському – 8 дес. на 1 їдця¹⁶¹.

У результаті розподілів земель землевпорядними комісіями розміри землекористування українських селян до кінця 1920 р. зросли на 60%. Мінімальний наділ становив від 0,5 до 3 дес. на їдця, середній наділ був 1–3 дес. та 3–21 дес. на селянське господарство До весни 1921 року у «куркулів» відібрано 8 млн. дес. землі, а незаможні селяни отримали 96% усіх сільгоспугідь¹⁶². У Балтському повіті Одеської губернії нетрудових «куркульських» земель у 1920 році було відібрано і передано у державний земельний фонд 175 дес., Вознесенському повіті – 421 дес., Ананієвському повіті – 480 дес. Однак, як засвідчують документи, ці «лишки» землі мали бути передані не селянам, а для потреб установ¹⁶³.

Отже, конфіскація поміщицьких земель продовжилась в Україні і у 1920 р., а у повному обсязі завершилася у 1921 р. Дослідники аграрної політики радянської влади 1920 року стверджують, що зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель призвів до

¹⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 6, 9, 90.

¹⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 1, 6, 9.

¹⁶² Сургай Г.І. Уроки минулого і сучасний аграрний курс... С. 33–34.

¹⁶³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 2. Спр. 188. Арк. 2.

погіршення обробітку ґрунтів, порушень сівозміни і в кінцевому рахунку до зменшення виробництва сільськогосподарської продукції.

Практично усі дослідники аграрної тематики чимало місця виділили для з'ясування становища малоземельних і безземельних селян в Україні. Проблема малоземельних і безземельних селян не залишилася поза увагою і у Законі про землю від 5 лютого 1920 р., як і в усіх попередніх, піднімали і ставали на їх захист усі політичні сили, державні структури України соціалістичного, і не тільки, спрямування. Вони, на наш погляд, дещо спрощено розуміли (або свідомо спекулювали) її суть. Справа у тому, що безземельними чи малоземельними могли бути селяни, які проживали у селах, а займалися неземлеробською працею, тобто отримували прибутки від занять різними ремеслами. Селяни-орендарі землі також належали до категорії малоземельних і безземельних. Були і такі селяни, які задовольнялися заробітками у наймах. Ми погоджуємося з аналізом становища безземельних і малоземельних селян, який зробив В. І. Дудка на прикладі Полтавської губернії доби Української революції. Він опрацював відповідний статистичний матеріал і виявив, що, наприклад, безземельні селяни Полтавщини мали посіви і то досить значні – до 7,5 дес.¹⁶⁴. Вважаємо, що дана методика обрахування землі орендарів безземельними селянами може бути застосована і відносно інших українських губерній і регіонів. Це дозволить з'ясувати реальну ситуацію у земельних відносинах цього сегменту українського селянства і покласти край ідеологічним спекуляціям довкола цієї проблеми.

Таким чином, втілення у життя підготовлених українськими урядами аграрних перетворень в силу короткотерміновості їх існування, надскладної і небезпечної військової обстановки практично не дозволяли здійснити у правовий спосіб так необхідні зміни в земельних відносинах. Однак, те, що вдавалося зробити, можна умовно розділити на два напрями. Процес розробки правових засад земельних відносин різними українськими урядами розпочинався із заснування земельного міністерства та підпорядкованих йому урядових структур, які безпосередньо займалися

¹⁶⁴ Дудка В. І. Безземельні селяни. Полтавська губернія напередодні революції 1917–1920 рр. // Український селянин. 2001. Вип. 3. С. 203.

відповідною підготовкою юридичних та економічних аспектів реформи та створенням мережі місцевої земельної адміністрації.

На ґрунті земельної реформи перетиналися інтереси різних верств сільського населення. Неврахування їх обумовлювало наростання опозиційних настроїв в середовищі фінансових кіл, великих землевласників, поглиблювало розкол між різними групами тогочасного суспільства, сприяло наростанню аграрного екстремізму в селянському середовищі. У ті роки якби паралельно відбувалися два процеси: спроба органів влади трансформувати земельні відносини еволюційним шляхом і самочинні дії селянських громад по захопленню і розподілу захоплених земель між членами громади – це уже вступав в дію «революційно-правовий» шлях, що видавався селянським громадам єдино справедливим.

У ході Української революції була спроба вирішення аграрного питання шляхом руйнації старого і створення на нових правових засадах нового, землеустрою були застосовані обмеження щодо селянської общини, утворювалися ради, хоч і тепер мали місце сільські сходи. Комбідри, колгоспи, комуни, комнезами – це ті нові селянські осередки, які пробували перебрати на себе функції общини. Однак, схоже, що у роки революції все-таки селянські громади були основними владними інститутами на селі, оскільки саме вони на селянських сходах розподіляли податки, вирішували земельні спори і т.п.

У 1920 р. УСРР встановила своє безроздільне право на володіння землею і це був позаекономічний примус, який став сутністю правових засад у земельних відносинах. Одночасно становлення нових правових засад в земельних відносинах супроводжувалося «розкуркуленням» заможних селян, тобто у них відбирали землю, яка їм належала «з діда–прадіда».

В той же час у 1920 р. радянська влада в аграрній політиці пішла на такі кроки, що засвідчують поступки селянам: завершено перерозподіл земель, обмежено кількість землі в радгоспах, повністю ліквідовано поміщицьке землеволодіння (абсолютна більшість поміщиків на той час уже емігрувала).

Якими ж були економічні і соціальні наслідки аграрної політики радянських урядів? Переділ землі дещо збільшив селянські

землеволодіння. Селяни отримали землю у користування і за зрівняльним принципом, але не надовго. Розподіл земель у кожному селі йшов за власними правилами. Селяни під час розподілу втратили орендовані ними землі. Відбулось подальше дрібнення селянських господарств: на 1917 р. їх було 3,5 млн., у 1920 р. – 4 млн. Правда, 52% селянських господарств стали середняцькими, хоч мало місце зменшення кількості худоби, коней. Радянська влада знищила поміщицьке землеволодіння, запровадила нові правовідносини в земельних справах, на їх основі утворилась додаткова кількість дрібних селянських господарств, практично припинились ринкові відносини. Село перейшло до натурообміну. Це означає, що були знищені зародки капіталізму (зрівняльний принцип розподілу землі) і одночасно відбувся крах фінансової системи, ринку. Село явно збідніло. Продуктивність праці ще більше знизилась. Влада упродовж 1919–1920-х рр. намагалась силою, примусом виправити ситуацію.

РОЗДІЛ ІІІ

Особливості формування правових засад земельних відносин в радянську добу та в роки німецької окупації (1921–1944 рр.)

На 1921 рік історія розпорядилася так, що після 6,5 років воєн (Першої світової, громадянської, воєнної інтервенції військ Англії і Франції, Австро-Німецької окупації, війни радянської Росії проти УНР, білогвардійських військових наступів на територію України, війни Другої Речі Посполитої проти ЗУНР і УСРР і бойових дій численних повстанських загонів під керівництвом своїх отаманів) наступила мирна доба. На території УСРР не було жодного іноземного військового контингенту, а опозиційні до радянської влади загани повстанців вже не могли вести по фронті збройну боротьбу.

Змінилась і політична обстановка. Боротьба за владу на території України, яка до цього супроводжувалась із застосуванням зброї, змінилась на боротьбу на рівні партій. Особливістю цієї боротьби було те, що існуючі на той повоєнний час в УСРР партії визнали соціалістичний напрям розвитку політичної системи і пропонували лише можливі варіанти цього шляху. Реально виникла перспектива утвердження багатопартійної політичної системи.

Усі попередні процеси, особливо у військовій складовій призвели до зменшення кількості українського населення, руїни економіки, український народ втомився. Реалії були такими, що навіть переможець (радянська влада) зрозумів, що потрібна суттєва корекція економічного і політичного курсу задля відбудови економіки, покращення матеріального рівня життя населення. Це і була передумова проголошення курсу на Нову економічну політику, (далі НЕП) в сільському господарстві перш за все. Без відновлення приватної власності на землю селянам будуть надані можливості користуватись досить великими земельними ресурсами, а лишки виробленої власною працею продукції вільно продавати на базарах.

На 1921 р. 24,9 млн. осіб проживали в селах, жителями міст було 4,5 млн. осіб¹⁶⁵. Чисельність середняцьких господарств на селі зросла

¹⁶⁵ Історія Української РСР. У 8 томах. Т. 6. Харків. С. 85.

у три рази, з 20 – 25% до 60-65%, а бідняцьких господарств зменшилась до 30% проти 65% у довоєнному 1913 році¹⁶⁶.

Здавалось би, що селяни отримавши землю у користування, ставали її господарями, у них повинен був проявитися підвищений інтерес до результатів своєї праці. Мабуть, так воно і було. Тільки у нових господарів постали проблеми щодо забезпечення посівним матеріалом, робочою худобою тощо. За таких обставин посівні площі в 1921 р. скоротилися з 20 до 16 млн. га, або на 20% у порівнянні з 1913 р. У Новосвітлицькій волості Луганської області селяни одержали 1 314 дес. землі, а засіяли тільки 95. У них не було достатньої кількості робочої худоби, посівного матеріалу¹⁶⁷.

У результаті неврожаю у 1921 р. збір зернових в Україні зменшився до 43 млн. пудів проти 231.6 млн. пудів у 1913 р. На Півдні України в 1921 р. розпочався голод, голодувало приблизно 4–7 млн. осіб, що становило 25% від усього населення України. Голод супроводжувався епідеміями холери, тифу та віспи. Економічні і соціальні проблеми в українському селі були наслідком не тільки воєн та військової інтервенції, але й економічної політики на селі, зокрема, яку з 1919 р. у насильницький спосіб намагалася здійснювати радянська влада. Та політика отримала назву «воєнного комунізму». Її наслідком було те, що вона підірвала матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці.

У 1921 р., після примусових мобілізацій у попередні роки селян на фронт, накладання надмірних повинностей та податків, конфіскацій, щорічних земельних перерозподілів радянська влада, з огляду на катастрофу, яка наближалася, вимушена була відмовитися від попередньої економічної політики примусу і репресій і, найперше, щодо селян, й розпочати перехід до Нової економічної політики. Зауважимо, що у влади не було готової концепції реформування господарства і тривалого часу для її розробки.

І все ж, хоч і може дещо схематично, Неп в аграрній політиці здійснювався щонайменше за такими основними напрямками: більшість націоналізованих земель було розподілено між тими, хто їх найбільше потребував; розподіл земель відбувався згідно того,

¹⁶⁶ Абразимова О.М., Корновенко С.В. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки Непу. Черкаси, 2017. С. 38.

¹⁶⁷ Лях Р.Д. Вказана праця. С. 71.

скільки у селянському господарстві було працівників і їдців; відбувалась передача у користування селянам усіх земельних угідь, які не використовувалися за призначенням; задля подолання аграрного перенаселення, особливо у Київській, Подільській губерніях, була розроблена програма розселення і переселення сотень тисяч селянських сімей у південні райони України; була спроба створення колгоспів-гігантів, які мали доказувати переваги крупнотоварного сільськогосподарського виробництва; селянам було дозволено орендувати землю. Українські селяни отримали право вибору форм землекористування.

Неп у земельних відносинах розпочався з того, що XI з'їзд РКП (б) (березень 1921) у резолюції «Про роботу на селі» рекомендував органам влади на місцях не обмежувати застосування оренди зайвими формальностями, усіма силами та засобами підтримати й заохотити допомогу найбільшому селянству. Зазначене знайшло своє відображення в декреті ВУЦВК та РНК УСРР «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею». Це був курс на відновлення орендних відносин в українському селі. З цього часу оренда селянами землі найбільш широко використовувалася на Півдні України. Справа в тому, що тієї кількості землі, що залишалася ще нерозподіленою і яка мала бути додана селянам, було явно недостатньо для одержання селянськими господарствами достатнього прибутку. Саме ця обставина спонукала селян брати землю в оренду.

Земельний орендний фонд на початку 1920-х років складався з двох частин: внутрішньої і зовнішньої селянської оренди. Внутрішня оренда – це оренда трудових наділів у селянському середовищі. Зовнішня селянська оренда землі – це оренда земель Фонду державних земель, цукроварень та ін. Внаслідок здійснення передачі селянам в оренду частини земель цукро заводів, фондів радгоспів, земельних товариств державний земельний фонд на осінь 1925 р. зменшився до 1 900 тис. га. На той же час селянство орендувало у держави 1 597 тис. дес. землі¹⁶⁸.

Селяни мали право брати землю в оренду на 1–2 роки (коротко-термінова) і на 3 – 6 років (довготермінова). Оренда набувала

¹⁶⁸ Отчет губсовещания с апреля 1922 г. по 1 октября 1922. Винница, 1923. С. 43.

чинності тільки після реєстрації її в місцевому органі радянської влади. Сталося так, що переважала короткотермінова оренда землі. В першу чергу в орендні відносини включалися землі, що не оброблялися. Оренда землі селянами призводила до подальшого зростання багатосмужжя і черезсмужжя. 55,7% земель, що здавалися в оренду були бідняцькими господарствами¹⁶⁹.

У роки Непу надано право вступати в орендні земельні відносини і промисловим підприємствам. У 1923 р. в Житомирській, Коростишівській, Шепетівській округах Цукротрест, Радгосптрест та інші орендували майже 38 тис. дес. землі¹⁷⁰. Ділянки на оренду формувалися із двох основних джерел: запасного земельного фонду та земель тих землекористувачів, що по тим чи іншим причинам припинили сільськогосподарську діяльність. Однак цей напрям не отримав суттєвого розвитку. Передача в оренду державних земель індивідуальним орендарям з року у рік скорочувалося. Паралельно, велась організаційно-господарська робота по створенню колгоспів, комун. На 1921 рік їх було 1077, у 1923 р. – 3105. Питома вага їх у селянському землекористуванні не перевищувала 2 – 3%.¹⁷¹.

Тоді ж нетерплячка у деяких керівників щодо утворення колгоспів була настільки недалекою, що у них виникла ідея аби пришвидшити цей процес, залучати до колгоспів робітників з міст. Це пояснювалося ними тим, що робітники швидше утвердять суспільні відносини на селі і привчать селян до колективної праці. На 1922 рік в Донбасі членами колгоспів були 18,3% робітників, Харківській області – 5,6%, Катеринославській – 6,9%. Делікатність цього нововведення полягала у тому, що робітників приймали до колгоспів без усупільнення їхніх земель, бо вони попросту їх не мали. Але цей процес само собою передбачав те, що землі селян на ту пору уже мали бути усупільненими¹⁷².

Усі ці новації у земельних відносинах вимагали додаткового правового узгодження щодо їх реалізації. Питання проведення землевпорядкування розглядалося на з'їздах рад в губерніях, на

¹⁶⁹ Падалка С. С., Кириченко І. Г., Вергунов В. А. Аграрна історія України. у 3-х частинах. Ч.1. від найдавніших часів до початку ХХ ст. Київ, 2019. С. 131.

¹⁷⁰ Колініченко В. В. Великий Жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні. // Вісник Харківського університету. 1972. №150. С. 30.

¹⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 4. Спр. 214. Арк. 452.

¹⁷² Лях Р. Д. Вказана праця. С. 94.

засіданнях виконкомів. Виконання прийнятих там рішень покладалося на земвідділи волосних і сільських рад. 2 березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад прийняв Закон «Про закріплення землекористуванням», який передбачав закріпити за селянськими господарствами землі у дев'ятирічне користування у тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарів, Закон регламентував також і, трудове землекористування одноосібних селянських господарств та заохочував колективні форми господарювання на селі¹⁷³.

Відносини влади з селянством відтепер мали базуватися на правових ринкових засадах. У цьому випадку правові норми, що з'явилися з початку Непу, слід розглядати як повернення до традиційних в умовах України одноосібних форм господарювання селянина на землі. Воно не тільки не було експропрійоване до кінця, як це передбачалося раніше, а в роки Непу розширювалося за рахунок збільшення земельних наділів, зокрема присадибних. 30 грудня 1921 р. скасовано постанову «Про перехід до соціалістичного землеустрою» і було надано право селянам виходити з Товариств по спільному обробітку землі з землею і самостійно вибирати форми господарювання на землі. По суті, це була денаціоналізація землі, відкривались можливості для конкуренції різних форм господарювання на землі.

Про пильну увагу радянської влади до земельних відносин на селі засвідчив опублікований 22 травня 1922 р. закон «Про трудове землекористування». Цей закон був оформлений у вигляді постанови ВУЦВК. В ньому було зазначено, що громада має право обрати будь-який спосіб землекористування. Далі давався перелік можливих варіантів землекористування: общинний, присадибний, товариський (спільне користування усіх членів товариства) і навіть змішаний. Селянам гарантувалось право виходу з товариств (навіть без згоди товариства). Усі положення цієї постанови за формою є демократичними, їх виконання повинно було заспокоїти селян¹⁷⁴. З листопада 1922 р., тобто через півроку після прийняття постанови ВУЦВК «Про трудове землекористування» VIII сесія ВУЦВК

¹⁷³ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 329.

¹⁷⁴ История колхозного права... С. 60.

затвердила Земельний кодекс УСРР. Ці нормативно-правові документи з'явилися що називається на часі. Справа у тому, що розподіл землі між селянськими дворами вступив у завершальну стадію. Для селян важливо було отримати правові підстави того, що вже відбулося, а також отримати гарантії, що це не один із чергових переділів землі, які були в попередні роки. Земельний кодекс УСРР у земельних відносинах зафіксував 5 базових позицій:

- а) ліквідація приватної форми власності на землю;
- б) земля оголошувалась всенародним багатством;
- в) створювався єдиний державний земельний фонд, з якого мали наділятися ділянки хліборобам, містам та підприємствам;
- г) допускалась оренда землі;
- д) користування землею могло бути тільки у складі земельної громади (комуни, товариства по спільному обробітку землі, артїлі, колгоспи, радгоспи – це також земельні громади). Земля в них могла бути общинною (зрівняльний розподіл) між дворами, дільничною (черезсмужжя, відруб, хутір, товариською (спільне господарювання).

Допускалась можливість змінити форму землекористування, але в бік товариства. Можна стверджувати, що Земельний кодекс 1922 року визначав земельний лад в УСРР в роки Непу, зафіксував право селян на закріплення отриманої землі в індивідуальне користування¹⁷⁵. Введення з Земельний кодекс, такої нової організаційно-господарської форм як земельні громади було зумовлено рядом причин. Необхідно було слідкувати за раціональним використанням земель, регулювати нові земельні відносини. Земельні громади були, по суті, передвісниками колективізації, хоча земля ще залишалась у одноосібників. Вищим юридичним органом управління в Земельній громаді були загальні збори (сходи). Вони виступали в ролі розпорядника земель, які були в їх користуванні. Вони мали розподіляти землі між окремими дворами, могли позбавляти свого члена права землекористування на один рік, якщо той недбало ставитися до обробітку землі.

В разі виходу селянських дворів із земельної громади, їхня земля не одрізається від земельної громади, а використовується через приписку нових дворів. Цією нормою, по суті, селяни закріплювались за

¹⁷⁵ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 317–318.

земельними громадами, адже вихід із громади без землі попросту був нереальний. До того ж членами громади вважались всі її жителі віком від 18 років. Кожна земельна громада мала виробити свій Статут який, однак, мав співпадати з нормами Земельного кодексу. Земельним громадам надавався статус юридичної особи, вони могли укладати договори про набуття майна, позиватися ы бути відповідачем по суті, тощо¹⁷⁶.

Для вирішення спірних питань в ході визначення форми господарювання створювалися Земельні судові комісії. Статті 2, 3 Земельного кодексу зафіксували, що розпорядником земель є Народний комісаріат земельних справ та його місцеві органи¹⁷⁷.

Першочергове право користування землею закріплювалося за хліборобами та їх об'єднаннями (Стаття 4). Земельний кодекс не тільки по букві Закону, але й по духу був проникнутий наданням переваги у земельних відносинах трудовому селянству, малось на увазі його бідняцько-середняцькій частині.

Та частина українського селянства, яка була заможною, а тим більше у своїх господарствах використовувала найману працю, у цьому документі їй ніяких прав не передбачалося. Про це засвідчують і назви його розділів: «Про трудове землекористування», «Про трудову оренду землі», «Про трудове хліборобське господарство». Цікавим у цьому відношенні є розділ «Про трудову оренду землі». Розробники Кодексу завбачливо застерігали, що оренда землі можлива лише у випадку, коли її користувач не може самостійно її обробляти, але орендатором міг бути лише той із селян, хто міг орендовану земельну ділянку обробляти самостійно без найму робочої сили. (Стаття 30).

У цілому ж, Земельний кодекс УСРР 1922 року все-таки був відносно урівноважений, розширяв можливості селян та їх громад у розпорядженні землею, визначав умови, за яких надана земля могла бути відчужена, та порядок її повернення землекористувачеві. Щодо можливих переділів землі, то Земельний кодекс визначив головне: їх можна буде здійснювати тільки за згодою земельної громади

¹⁷⁶ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 320, 322.

¹⁷⁷ Аграрне законодавство періоду Української революції... С. 317.

(у 1923 р. це положення буде скасоване) при урахуванні кількості їдців або робочої сили.

Земельний кодекс закріплював виключне право державної власності на землю. На підставі цього Кодексу держава втягнеться в процес, який прискорить організацію радгоспів, великих колективних господарств, буде розподіляти і перерозподіляти між ними землі, відводити їх для використання у різних галузях народного господарства. Ідеологічним і політичним центром, де усі ці питання вирішувались була РКП(б). Чи не звідси бере свій початок перетворення її у державну партію? Зауважимо, що земвідділи у 1920-х рр. найперше займалися відведенням земель державним установам, цукровим заводам і тільки після того починалося вирішення питання про наділення землею селянських господарств¹⁷⁸.

З введенням у дію Земельного кодексу з 1 липня 1923 р. відмінено усі попередні закони про землю і, зокрема, Декрет II Всеросійського з'їзду рад «Про землю» від 26 жовтня 1917 р., попередні постанови ВЦВК «Про соціалізацію землі» від 19 лютого 1919 р., «Про соціалістичний землеустрій» та «Про заходи при переході до соціалістичного землекористування» від 14 листопада 1918 р. та інші.

Подальший розвиток земельного законодавства відбувався під час роботи нових селянських організаційно-господарських структур (колгоспників, робітників радгоспів). Їх рішення ставали обов'язковими до виконання. Радянська влада постійно підіймала питання про створення колгоспів. А щодо декларативних заяв про рівномірний розподіл землі серед селян і таким чином розвиток індивідуальних (фермерських) господарств, то історія не зафіксувала жодного з'їзду, чи наради одноосібників. То ж і не було вироблено жодного юридично-правового документу, який би визначав їх роль в аграрному секторі економіки. Щоправда, ця проблема лише означена в Земельному кодексі від 1922 року. Однак і в ньому досить ґрунтовно вписані норми щодо суспільного землекористування.

На 1923 р. в селах було в основному завершено зрівняльний розподіл землі. Більш-менш справедливий перерозподіл землі відбувся за трудовою нормою, згідно якої селянський двір міг отримати стільки землі скільки його члени могли обробити без

¹⁷⁸ Отчет губсовещания с апреля 1922 г. по 1 октября 1922 г. Винница, 1923. С. 43.

залучення наймитів; 60% селянських дворів одержали додатково земельні наділи. Загальні підсумки розподілу конфіскованих земель станом на 1924 р. були на користь селян України. Вони одержали у своє розпорядження 33 956,6 га, або 91,8% загальної площі сільсько-господарських земель. Порівняно з 1913 р. збільшення земель у користуванні селян складало 34,7%. Кількість індивідуальних селянських господарств збільшилась з 3,9 млн. до 4, млн. у 1923 р. У державній власності було залишено тільки 8,2% загальної кількості землі. Причому 4,1% землі було зараховано до запасного земельного фонду переважно у південних степових губерніях для переселення туди селян із малоземельних місцевостей¹⁷⁹.

Однак, як засвідчують документи, не все гаразд було з розподілом землі. Чимало селян були не задоволені не тільки тим скільки землі вони отримали, але й тим, як задалеко вона знаходилась від села, на скільки часток ділилась тощо. На 1923 р. мали місце випадки, коли 3-4 дес. землі були розкидані у 15-20 кусках¹⁸⁰.

Попри те, що ще у 1921 р. У Всеукраїнський з'їзд рад заборонив переділи землі між селами, індивідуальними користувачами, все-таки цей процес виявився настільки складним, що переділи землі між індивідуальними землекористувачами не завершився і у 1924 р. Це турбувало місцеве керівництво. Саме про це йшла мова на пленумі Прилуцької окружної комісії КНС. Акценти виступаючих щодо першочерговості наділення землею були зафіксовані для артілей і комун. І тільки після цього має бути отриманий дозвіл наділення землею одноосібників¹⁸¹.

Попри це, основною фігурою на селі утверджувався селянин – одноосібник. Дозвіл влади на розгортання приватної ініціативи призвело тоді до появи заможного селянина, який у результаті власної праці на наданій йому у користування землі досяг становища, яке у селянському середовищі визначалось як «заможник», а в партійних колах як «куркуль». Чисельність середняцьких господарств зросла в три рази з 25% до 60%¹⁸².

¹⁷⁹ Третяк А.М. Вказана праця... С. 161-162.

¹⁸⁰ Правда Прилуцьчини. Орган Прилуцького повітпарткому і повітревкому. 1923. 1 лютого.

¹⁸¹ Прилуцька правда. Орган Прилуцької окружної комісії. 1924. 15 січня.

¹⁸² Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). Київ, Інститут історії НАН України, 2000. С.13.

Цілком природнім було прагнення заможних селян розширити власний земельний наділ. Таке їхнє прагнення не співпадало з офіційною позицією радянської влади, яка вважала цю соціальну групу тимчасовою, а відтак робилося усе можливе, щоб ущемити економічні інтереси «заможника» і, у першу чергу, обмежувати його земельний наділ шляхом конфіскації земельних надлишків у «куркулів». В господарській площині це призводило до подальшого дроблення селянських господарств та пониження їх продуктивності. В політичній площині ця політика радянської влади буде вести до нового серйозного протистояння влади з селянством.

На першому етапі Непу 1921–1924 рр. селяни отримали більше можливостей для запровадження нових форм господарювання на землі, яку вони одержали у користування. Мова йде про такі форми селянського мешкання, як висілки, земельні товариства. У Гайсинському повіті Подільської губернії на 1924 рік було облаштовано 11 висілків та 23 земельних товариства¹⁸³.

В архівних документах немає інформації про те, чи це були одноосібні господарства, чи господарства типу хуторів. Немає інформації і про кількість землі, яку вони виокремлювали при виході із села на висілки. Однак, якщо врахувати, що трудова земельна норма у Гайсинському повіті була визначена у 8 десятин, а кількість їдців в сім'ї в середньому могла бути 5-6 осіб, то земельна площа висілку могла бути в межах 48 дес. Мабуть, організація селянами висілків та земельних товариств була їхньою спробою уникнути у такий спосіб від вступу до колгоспів і відповідно передачі їм своїх земель, тим більше, що на той час у Гайсинському повіті уже біло створено 60 колгоспів¹⁸⁴.

Отже, з запровадженням Непу в українському селі мав місце пошук форм організації життєдіяльності села і, у першу чергу, у регулюванні земельних відносин, які мали суттєві відмінності від попереднього періоду доби Української революції. Існувало дві форм регуляторів: земельні громади і сільські ради. Земельні громади – це громадські об'єднання, що утворювалися селянами. На протипагу їм радянська влада утворювала у селах Комітети незаможних селян

¹⁸³ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 3. Арк. 187–188; Оп. 6. Спр. 791. Арк. 1–6, 54.

¹⁸⁴ Рекрут В. Вказана праця. С. 25

(КНС) і сільські ради. Хоча уже у наступному 1923 році радянська влада заборонила сільські сходи. З цього часу протистояння земельних громад і сільських рад особливо у вирішенні земельних справ ставало ще гострішим. У 1927 р. органи влади внесли зміни у Земельний кодекс, усі повноваження, зокрема, і у земле-впорядкувальних роботах на селі передавалися тільки сільським радам. Так скінчився мирний період співіснування земельних громад і сільських рад.

У середині 1920-х рр. РНК УСРР в рамках упорядкування земельних відносин прийняв до розгляду питання щодо започаткування масштабної колонізації малозаселених південних губерній. Необхідність масового переселення селянських родин, на нашу думку, була зумовлена тим, що кількість землі, яку уже отримали селяни у Київській, Чернігівській губернії виявилась недостатньою для нормального ведення господарства. Більше додати їм землі у тій місцевості уже було неможливо.

Уряд УСРР бачив вихід з такої ситуації в організації внутрішнього республіканського переселення селянських родин. З цією метою на Одещині, Херсонщині був визначений земельний колонізаційний фонд у розмірі 29.096 дес. землі. Ця площа була поділена на 16 226 ділянок (майбутні села). Кожна сім'я, що прибувала у наперед визначену місцевість, могла отримати там дворовий наділ до 10 дес. на одну душу. Протягом 1925-1926 рр. на Херсонщину, Одещину з Київської, Чернігівської губерній переселилося 20 573 селянських родини, які там заснували 490 сіл, зокрема, на Херсонщині 1088 родин заснували 37 сіл, на Одещині 3373 родини заснували 490 сіл, в Устинівському районі Зінов'євського округу (нинішня Кіровоградська область) 1 453 родини з Київської та Чернігівської губернії заснували 23 села¹⁸⁵. Переселялися саме ті родини, в яких продовжувався «земельний голод». З іншої сторони, залишені ними землі за попереднім місцем проживання, розподілялися серед односельців і у такий спосіб у тому регіоні дещо пом'якшувалась земельна проблема.

Раніше ми уже звертали увагу на те, що радянська влада, ставши власником усіх земель, уже з 1920 року зайнялась її розподілом серед

¹⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 649. Арк. 2-4, 75.

цукрових заводів, гуралень, колгоспів, радгоспів, селянських дворів, створювався державний земельний фонд. На 1923 рік ці розподільчі дії серед названих категорій землекористувачів в основному були завершені.

Почався новий етап відведення земель, або можна сказати, перерозподілу на рівні губземкомів уже поділених земель. З'ясувалось, що земля потрібна різноманітним установам і організаціям, як-то метеорологічним станціям, дослідницьким станціям, сільськогосподарським інститутам, військовим частинам, пожежним службам, дитячим будинкам та іншим державним установам. В архівах збереглася значна кількість документів, які засвідчують сам процес відведення земель для різного роду державних установ. Усе починалося з письмових звернень керівників зацікавлених установ до губернських земельних відділів з проханням надати відповідну земельну ділянку у наперед визначеному місці. Губземкомітет в свою чергу звертався до уряду УСРР з відповідним проханням. Як правило, запити прохачів були досить апетитними, вони вимагали нові і досить великі земельні ділянки немовби для потреб нормального функціонування даної державної установи.

РНК УСРР, лише у небагатьох випадках не погоджувалися з заявками прохачів і, як правило, надавали їм задекларовані розміри земельних площ. Це було, мабуть тому, що земля в УСРР перестала бути товаром і чиновники не враховували її вартості. Так, для потреб військових у 1922 р. у 72 пунктах УСРР було виділено 24 670 дес. землі, (реально військові частини заволоділи 25 574 дес. землі), зокрема, у Коростишівському повіті 362,2 дес., Полонському повіті – 82,4 дес., Дебальцівському повіті – 168 дес., на Одещині – 1000 дес, Херсонщині – 2000 дес. і т.д. У 1926 р. для потреб військових уряд виділив додатково ще 52 527 га землі¹⁸⁶. Київському сільськогосподарському інституту у 1925–1926 рр. був переданий хутір Тимки Ніжинського повіту.

У 1923 – 1924 рр. уряд УСРР прийняв спеціальну постанову щодо додаткового наділення землею цукрових та винокурних заводів. Так, у Проскурівському, Каменському, Гайсинському, Тульчинському, Могилівському, Вінницькому повітах Подільської губернії

¹⁸⁶ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 5. Спр. 3. Арк. 187–188; Оп. 6. Спр. 791. Арк.1–6, 54.

40 цукровим заводам наділено 126. 488 дес. землі, 6 – винокурним заводам – 1700 дес. землі¹⁸⁷.

У 27 фонді ЦДАВО України зберігається чимало звітів повітових і губернських землевпорядних комісій, які засвідчують, що переділи, надання урядом земель у користуванням державним промисловим підприємствам набули великого розмаху. Як приклад, приведемо матеріали про роботу землевпорядної комісії Одеської губернії. Її працівниками у 1923 році було проведено роботи по землевпорядкуванню 182 607 дес. землі, зокрема, цукровим заводам вони визначили 8 564 дес., селянам – 510,5 дес., технікумам – 144 дес., держпідприємствам – 1.051 дес., внутрішньо селянський розподіл (хуторам) становив 22 941,5 дес.¹⁸⁸.

Роздача земель чиновниками у роки Непу набула такого розмаху, що Наркомзем УСРР у 1926 році прийняв спеціальну ухвалу з вимогою до губземкомвідділів навести порядок щодо обліку земель, їх належності конкретним користувачам¹⁸⁹.

Неп українські селяни сприйняли як перебудову, яка відкривала шлях до одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі. Проте, з другої половини 1920-рр. розпочалося згортання непу, що проявилось в примусі селян до самообкладання (оподаткування), розпочалась політика колективізації, у ході якої українські селяни не тільки втрачали землю, надану їм у довічне користування, але й у насильницький спосіб було змінено форми господарювання: відбувався перехід від традиційного одноосібного до колективного (колгоспного) обробітку землі, в товариствах по спільному обробітку землі. Все почалося з проголошення політики ліквідації «куркуля» згідно якої передбачалась у першу чергу відчуження у їхніх господарствах «надлишків землі» з наступною передачею її до колгоспу.

Згортання Непу відбувалось попри те, що розвиток сільського господарства на нових принципах мав помітні успіхи. За офіційними даними, обсяг сільгосппродукції у 1925 – 1926 рр. досягнув довоєнного рівня. Страх радянської влади перед міцніючим приватним сільгоспвиробником взяв гору над економічною

¹⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 4. Спр. 214. Арк. 6.

¹⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 4. Спр. 214. Арк. 450.

¹⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 6. Спр. 791. Арк. 123.

доцільністю. Трансформації, що мали місце в аграрному секторі економіки з цілком видимою лінією на розвиток товарного виробництва індивідуальними селянськими господарствами на своїй землі будуть в насильницький спосіб зупинені, а їх економічну нішу з 1927 року мали заступати колгоспи та радгоспи.

1921 – 1926 рр., як засвідчить історія, – це були роки, які в земельних відносинах стали перехідними: від переважно одноосібного господарювання, нехай і на землі, що була лише у користуванні селян, до примусового її відчуження з 1927 до початку 1930-х рр. і утворення на її базі колгоспів.

З 1926 р. розпочнеться процес, який отримає назву політики згортання Непу у сільському господарстві, тобто ліквідації одноосібного господарювання селян на землі, і переходу до колективного господарювання селян на землі. А. Третяк вважає, що уже 1925 – 1929 рр. були періодом суцільної колективізації і, що тоді постало питання про створення великого соціалістичного сільгоспвиробництва на матеріально-технічній базі індустріалізації країни¹⁹⁰.

Політика колективізації, як і політика запровадження Непу, здійснювалась у специфічному правовому полі у певній послідовності і, головне, мала свої чітко визначені цілі. До конкретних напрямів, що вели до примусового згортання Непу в аграрному секторі економіки і переходу до колгоспного будівництва, можна віднести прийняття правових норм, що засвідчують насильницький характер влади щодо самообкладання (самооподаткування) селянських господарств; курс на колективізацію сільського господарства (відчуження землі у селян); форсований процес створення Товариств по спільному обробітку землі (малось на увазі як перехідна форма до колгоспів); політика ліквідації «куркуля» як класу; початок репресій в українському селі проти середняка.

У 1926 р. влада дала сигнал розпочати обмеження індивідуальних селянських господарств і, перш за все, у земельних відносинах. У розвиток ідеї колективізації у 1926 р. ЦК ВКП(б) створив комісію для вивчення економічного стану існуючих колгоспів і радгоспів.

¹⁹⁰ Третяк А. Вказана праця... С. 65.

Вимагала посилити підтримку державою розвитку соціалістичного, тобто колгоспного, землеробства.

Попри усі організаційно-правові, господарські заходи радянської влади по переведенню сільського господарства з одноосібного на колективні засади господарювання, ця форма селянського господарювання у 1928 р. охоплювала менше 4% земельних площ. Якщо врахувати, що колгоспне будівництво в українському селі розпочалося ще в кінці 1919 р. після звільнення України від денікінських військ, то цілком очевидно, що ця форма господарювання не мала успіху до цього часу і перспективи на майбутнє. Досягти її переважання над іншими формами господарювання у звичний (добровільний) спосіб, тобто шляхом конкуренції, було неможливо. Звідси впливала апріорі неминучість насильницьких методів, позбавлення українського селянства права на одноосібне землекористування і передачі ними своєї частки землі у колективне землекористування. Колективізованими вважалися ті села, які пройшли в земельному управлінні відповідну реєстрацію і отримали статут.

Первинними правовими актами на державному рівні у справі колективізації сільського господарства можна вважати видані у 1927 р. дві постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі» і «Про направлення відповідальних уповноважених на хлібозаготівлі». Згідно другої постанови в УСРР прибув В. Молотов. Ним були визначені завищені плани хлібозаготівель, ущільнені терміни її реалізації. Одразу ж розпочалися арешти селян-одноосібників, висилка частини з них за межі України. До цих протиправних дій були залучені Червона армія, судові органи. Це уже була війна проти власного народу, метою якої було у такий спосіб ліквідувати одноосібні селянські господарства і змусити селян перейти до іншої форми господарювання, віддавши свою землю до колгоспів. Ідеологічним підґрунтям для такого повороту в аграрній політиці була, на думку Й. Сталіна, потреба селянам заплатити «данину» для здійснення індустріалізації України. Події зими-весни 1928 р. і примусові хлібозаготівлі завершують перший акт трагедії¹⁹¹.

¹⁹¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти т. Т. 1. Май 1927–ноябрь 1929. / Под ред. В. Данилова и др. Москва, 1999. С. 52.

З цього часу законодавчі акти, що регулювали утворення колгоспів видавались досить часто. Знаковим в цьому процесі було прийняття ЦВК і РНК СРСР 16 березня 1927 постанови «Про колгоспні господарства». Це був законодавчий акт, присвячений суто питанню колгоспного будівництва. В ній визначено курс на колективізацію, бо мовляв, колгоспи уже вийшли із кризового стану і настали умови для подальшого розвитку цих форм господарювання. Це необхідно для покращення становища серед селянського населення і використання техніки в землеробстві. Стверджувалось про неможливість одноосібників підняти свої господарства. Далі в постанові визначалась роль колгоспів як головний напрям кооперування селянства. Колгоспи повинні заснуватись в межах сільської адміністративно-територіальної общини. Вони мали стати переходом від простого до спільного обробітку землі в артільях і комунах. В Наркомземах усіх республік намагались завершити землеустрій уже існуючих колгоспів до осені 1927-го року, для чого їм необхідно передати у трудову власність землі із державних земельних ресурсів в оренду¹⁹².

Одночасно з постановою «Про колгоспні господарства», була прийнята постанова ЦВК РНК СРСР «Про радянські господарства». По-перше, їм відводилась роль як зразкових господарств. Селяни тих сіл, які стали базовими для організації радгоспів, мали стати в них сільськогосподарськими робітниками. Одночасно надавалася можливість селянам інших (близьких за розташуванням) сіл також ставати членами радгоспів.

1928 рік в історії українського села був особливим. Попри те, що уже колективізація сільського господарства йшла повним ходом, все-таки нормативно-правова база залишилась ще терпимою для селян. У 1928 р. в країні був великий неврожай, збір зернових різко скоротився, як наслідок виникла проблема з забезпечення хлібом промислових центрів. Політичне керівництво бере курс на узаконення надзвичайних заходів щодо хлібозаготівель і однозначно різко повертає в сторону наступу на українське селянство. Фронтальне усуспільнення селянських земель стало доконаним фактом.

¹⁹² История колхозного права... С. 97-98.

Правовим закріпленням колективізації став Закон СРСР «Загальні засади землекористування та землеустрою» від 15.12.1928 року та Закон «Про заходи по соціалістичній перебудові сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркулями» від 1.02. 1930 року. Завершували «правове обґрунтування колективізації» Примірний Статут сільськогосподарської артїлі, затверджений РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 лютого 1935 року. та постанова РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям державних актів на (безстрокове) вічне користування землею»¹⁹³. В законі «Загальні засади землекористування та землеустрою» підтверджено, що єдиним власником землі є держава. Заборонялось землю купувати, продавати, здійснювати самозахоплення. За ці дії наступала кримінальна відповідальність. Колгоспам надавалось право першим отримувати землі від держави, а в другу чергу – безземельним і малоземельним селянам. Союзним республікам надавалось право лише регулювати землекористування і землеустрій в межах республіки¹⁹⁴. Земля передавалась в трудове користування на безоплатній основі. Земля могла бути вилучена за добровільною відмовою колгоспу, двору від обробітку і в разі здачі в оренду. Щодо землеустрою, то передбачалось його здійснювати в першу чергу в колгоспах і при тому з урахуванням переваг щодо введення сільських господарств (дороги, вода)¹⁹⁵.

На зміну Непу йшла адміністративно-командна система управління в промисловості та сільському господарстві. Розпочалось «викачка хліба» у селян, запроваджувались щодо селян надзвичайні заходи (конфіскації, продаж майна з торгів, за несплату надмірних податків, штрафи, застосування тюремного ув'язнення).

У 1928 р. влада визнала одноосібні селянські господарства «бар'єром» на шляху соціалістичної перебудови села, зробила їх, і, у першу чергу, заможні селянські господарства, винними у проблемі забезпечення міст хлібом. Що ж собою являв ось той «бар'єр»? «Куркульських» господарств в Україні на 1929 рік було 4%. заможних – 1,4%. Єдиною ознакою такого визначення заможності селянських господарств було використання ними найманої робочої

¹⁹³ Сборник законодательных актов о земле. Москва, Госюриздат, 1960. С.14.

¹⁹⁴ История колхозного права... С. 121.

¹⁹⁵ Мірошиченко. Л. Вказана праця. С. 106.

сили¹⁹⁶. На «винних» селян майже щоквартально збільшували план поставок зерна. Прозрозкладка в мирний час повторилася у повному обсязі. Це були адміністративні покарання селян. Окрім адміністративних покарань влада перейшла до кримінального переслідування.

Правовим закріпленням колективізації стали колгоспи, які на ту пору являли собою землеробські господарства у 150 і більше дес. землі, а артілям могло належати до 30, товариствам спільного обробітку землі – до 20 дес., інші землі ще були в одноосібному користуванні. Якщо в Україні у жовтні 1925 р. було 5 454 колгоспи, то у 1928 р. їх кількість становила 12 042. Це стало можливим тільки тому, що влада в аграрній політиці, по суті, поверталася до попередньої політики «воєнного комунізму». Саме це буде сутністю ось цих трансформацій, які з грудня 1927 р., після проголошення курсу на колективізацію селянських господарств, наберуть таких обертів і завдадуть такої шкоди і сільському господарству і селянам, що відголоски тих подій будуть пам'ятати і прийдешні покоління українців.

В усі попередні роки існування радянської влади її політика однозначно була спрямована на підтримку лише дрібних (малоземельних) одноосібних селянських господарств, відтепер, доповнювалася всебічним сприянням на їх основі розвиткові соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів та радгоспів, які вважалися передумовою колективізації. Саме на ці суб'єкти господарювання на селі радянська влада покладала завдання відродження економічного потенціалу аграрного сектора економіки.

Отже, з самого початку аналізу правових засад земельних відносин у добу колективізації сільського господарства зазначимо, що цей процес, або, як тоді стверджували «колгоспний рух», розпочався не знизу, а згори. Постанови центральних органів партії мали відігравати і відігравали спрямовуючу роль, а їх невиконання призводило до адміністративних і карних покарань низових керівників цілих сіл. Уже цього чинника якби достатньо, щоб передбачити неминучість насильства по відношенню до «низів», тобто українських селян.

¹⁹⁶ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами... С. 157.

Колгоспне господарювання передбачало повне або часткове відчуження засобів виробництва від безпосереднього виробника і землі у першу чергу. Ще однією новацією в організації такого сільгоспвиробництва була спроба активізувати процес створення товариств спільного обробітку землі. У них селяни спільно здійснювали оранку землі і збирали урожай, об'єднувалася земля усіх членів товариства, наявні у них засоби виробництва (інвентар). Як це не дивно, але і на цьому етапі одночасно з створенням Товариств по спільному обробітку землі мали місце спроби організації сільсько-господарських комун, в яких передбачалося максимальне усуспільнення не тільки землі, але й майна селян.

Щодо кооперативів, то у них до 1927 р. уже була третина селянських господарств, приблизно 8 млн. із 24 млн. Це стало можливим тому, що земельному селянському товариству згідно з положеннями Земельного кодексу 1922 р. було надано право на отримання землі. Отож, селяни намагалися у такий спосіб отримати землю, або хоча б утримати ту, якою вони уже користувалися.

Державна політика землекористування навпаки полягала у наділенні мінімально необхідною для селянського двору ділянкою з тим, щоб примусити селян до праці у колгоспі, фактично прикріпити їх до цих структур у сільському господарстві. У ході усуспільнення земельних угідь у колгоспах кожному колгоспному двору (селянина – члена колгоспу) в особисте користування надавалося по невеликій частці у вигляді присадибної ділянки (город, сад) і її розмір становив від 0,5 до 0,6 га. Це була певна поступка держави щодо селян.

У 1929 році на пленумі ЦК ВКП(б) було офіційно проголошено курс на суцільну колективізацію, що стало поворотом на 180 градусів від ідеї добровільного об'єднання в колгоспи – до примусового. Наркомат земельних справ СРСР визначив терміни завершення колективізації в Україні. Щодо земель селян, то відтепер в них в насильницький спосіб почнуть відбирати їхні землі і на їх основі створювати масиви земель колгоспів, і на це уже були юридичні норми. Селянин не міг ніде і ні в який спосіб оскаржити такі дії влади. Влада зі свого боку стала на шлях масових репресій щодо селян. Для таких дій було підведено ідеологічну платформу, а саме: теорія Й. Сталіна про загострення класової боротьби по мірі побудови

соціалізму. Ця теза стала підґрунтям для реалізації курсу – ліквідацію куркулів як класу.

На 1929 рік відбулось збільшення земель в колгоспах з 1 400 тис. га до – 3 600 тис. га. На 1924 рік було 4 960 тис. селянських господарств, а на 1928/29 рік їх число зросло на 212 тис. і складало 5 173 тис. На пленумі ЦК КП(б)У ця ситуація була оцінена як деградація сільського господарства, що стало додатковою мотивацією для прискорення колективізації сільського господарства¹⁹⁷.

Паралельно з заходами по колективізації господарств, що були у селах, радянська влада вважала за необхідне до цього процесу долучити і тих селян, що жили на хуторах. Саме цим можна пояснити її курс на скорочення на території України кількості хуторів. Однак, попервах до колгоспів тоді вступили і усупільнили свої землі від 1 до 2% хуторян. Землі та господарства інших хуторян до пори до часу ще залишалися одноосібними. На 1929 р. в хутірських господарствах було 1,9% селянських землекористувачів¹⁹⁸. 5 березня 1930 р. вийшла постанова Наркомзему УСРР «Про ліквідацію хутірського землекористування при суцільній колективізації». Нею передбачалось злити хутори у великі колгоспні села. Їх землі зараховувались до складу колгоспу, зокрема, сади, ліси.

З початком колективізації була спроба об'єднати в одне ціле такі типи господарювання на землі, як колгоспи і кооперативи. Тоді з'явилося нове словосполучення «колгоспно-кооперативна форма власності», що об'єднувало у собі несумісні форми власності. Цей непередбачуваний селянами поворот ставав неминучим з тієї причини, що в державі утверджувалася тоталітарна система, задля вирішення проблем індустріалізації вона готова була знищити ринкові відносини на селі і вона їх знищить і задля одержавлення сільського господарства.

Селянство навіть в тих екстремальних умовах намагалось покращити стан своїх індивідуальних господарств шляхом оренди землі у держави і це було можливо до 1930 р. На 1929 р держава здавала в оренду селянам 441,5 тис. дес. землі, більша частина якої

¹⁹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк.197.

¹⁹⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк.197.; Корновенко С.В., Корновенко І.Г., Вергунов В.А. Вказана праця. Ч. 2. С. 133.

припадала на південні губернії¹⁹⁹. Орендна політика з боку влади все більше виглядала як тимчасова та вимушена. Попри соціально-економічні переваги селян-одноосібників, перевага надавалась поширенню колгоспів. У 1928 році ВУЦВК і РНК УСРР розробили доповнення до земельного кодексу УСРР, згідно з якими заборонялась оренда земель куркульськими господарствами. У 1930 р. з початком суцільної колективізації було видано постанову ЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством». На виконання постанови союзного органу в Україні було видано постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про заборону оренди землі та винаймання робочої сили в індивідуальних селянських господарствах у районах суцільної колективізації».

1930 рік видався «багатим» на підготовку і публікацію цілої низки нормативно-правових документів, кожен з яких мав чітку мету і визначав засоби їх реалізації. Це і постанова ЦВК і РНК СРСР «Про доповнення загальних засад землекористування і землеустрою» і «Про порядок затвердження статутів сільськогосподарських селекційних товариств»; в постанові ЦВК і РНК СРСР «Про заходи сприяння розширенню площ посівів в одноосібних селянських господарствах». Усі ці постанови були обов'язковим для виконання партійними і державними органами усіх республік і УСРР, зокрема. Керівництву колгоспів категорично заборонялося надавати одноосібникам, які вийшли з колгоспу, або не вступали в колгосп, кращі і більш зручні землі, бо саме такі землі мали належати колгоспам. З іншої сторони тут же йшлося про неприпустимість спроб незаконного зменшення розмірів земельних наділів одноосібних господарств²⁰⁰.

Колгоспне право з 1930 року визначалось як право держави здійснювати суцільну колективізацію і на цій основі ліквідувати «куркулів» як клас. Це право було зареєстроване в Постанові ЦК партії «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. та в Постанові ЦВК та РНК СРСР «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації та про

¹⁹⁹ Сосновий С.М. Оренда землі на Україні. Харків, 1926. С. 26.

²⁰⁰ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год. С. 458–459.

боротьбу з куркулями» від 1 лютого 1930р. Згідно цієї постанови було заборонено оренду землі в районах суцільної колективізації²⁰¹.

Згідно з цих постанов, Україну було віднесено до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р., або навесні 1932 р. Думка селян з цього приводу владу не цікавила. А вона була такою, що селяни не бажали відмовлятися від одноосібного господарювання на землі і передавати її у колгоспи. Для влади залишався єдиний шлях реалізації своїх планів колективізації – застосування грубого адміністрування, погроз до селян з метою примусити їх вступати в колгоспи. Партійно-державний апарат не зважав на реальне ставлення селян до колгоспів, а навпаки взяв курс на дострокове завершення колективізації на Півдні України весною 1930 р., всю Україну колективізували до осені того ж року. Як відомо, темпи колективізації визначали рівень тиску на селян, ніякі закони уже не працювали.

В таких умовах відбувалось обговорення Примірного статуту сільгоспартілі, який був прийнятий 1 березня 1930 року Колгоспцентром ССРСР, схвалений Народним комісаріатом землеробства СРСР, і затверджений РНК СРСР і президією ЦВК СРСР. Зауважимо, що цей Статут з'явився на другий рік після «великого перелому», тобто, коли більшість селянських дворів уже були в колгоспах або радгоспах. Цей Статут мав чітко регламентувати їхнє життя в нових господарсько-виробничих структурах. Одночасно Статут мав бути зразком для прийняття таких же статутів в кожному колгоспі. Це означало, що ті статuti, які діяли до цього часу в колгоспах, втратили свою силу. Спроба порушення норм Статуту з боку будь-якого колгоспника, голови чи правління колгоспу будуть суворо каратися.

Примірний Статуту складався із десяти розділів: цілі і завдання, про землю, про засоби виробництва, діючі артiлі, про членство, засоби артiлі, організація і оплата праці, заходи впливу, керівництво справами артiлі і взаємостосунки з колективною системою. Щодо цілей об'єднання селян в колгоспи, то вони були визначені в такий спосіб, що це мало сприяти створенню крупних господарств, в яких об'єднаними будуть засоби виробництва і буде спільною праця

²⁰¹ Сборник законов СССР. 1929. № 39. С. 353; Сборник законов СССР. 1930. № 9. С. 105.

колгоспників, і, по друге, це мало привести до демонстрації переваг крупних господарств над одноосібними, що в свою чергу мало призвести до підвищення продуктивності праці.

В ході цих перемін землі сільськогосподарського призначення в кожному селі мали набути зовсім іншого вигляду, а саме, старі межі земель нинішніх членів колгоспу знищуються, а нові польові площі зливаються в цілий земельний масив. Передбачалось залишити за селянськими дворами присадибні земельні ділянки, розмір яких мало визначити правління колгоспу і затвердити на загальних зборах. Земельний масив колгоспу оголошувався недоторканим для членів колгоспу.

Засоби виробництва, а саме: робоча худоба, сільгоспінвентар, насінневий фонд, господарські споруди – все мало бути усупільнене. В індивідуальному користуванні колгоспників можна було залишити одну корову і дрібних тварин, птицю. Членами колгоспу мали стати усі жителі села у віці від 16 років. Доступ куркулів в колгосп був закритий.

Організація праці має відбуватися згідно внутрішнього розпорядку колгоспу. «Усі члени артїлі зобов'язані підкорятися вимогам статуту, постанов загальних зборів і правління, дотримуватись правил внутрішнього розпорядку». Справами артїлі керують загальні збори членів і правління. Загальні збори є вищим органом управління артїлі, на них належить вирішувати найважливіші питання діяльності артїлі. Правочинність зборів передбачала явку на них не менше половини членів артїлі²⁰². В Статуті чітко розмежовувались суспільні форми господарювання на селі (колгоспні) і особисті (присадибні) селянські господарства. Земельні ділянки колгоспників мали визначатися з урахуванням адміністративно-територіального поділу на той час.

Отже, зрівняльний розподіл землі відбувся, але не в такий спосіб як того хотіли селяни. Одночасно наділення селян певною кількістю землі, прикріплення їх до конкретного колгоспу робило їх зобов'язаними перед ним. Укладачі Примірного статуту передбачали непорушність земельного масиву колгоспу. Щодо величини

²⁰² Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. Москва, 1930. С. 459–464.

присадибних ділянок, то статут залишив це питання відкритим. Однак поява в статуті такого терміну як колгоспний двір засвідчувало, що цю проблему належало вирішувати правління колгоспу. Землю колгоспний двір міг отримати від колгоспу тільки у користування. Воно могло мати місце до тих пір, доки колгоспник виконував визначену правлінням колгоспу норму трудових днів у громадському секторі.

В березні 1930 р. опублікована стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіху. До питання колгоспного руху». Згідно цієї статті колгоспникам надавалось право виходу з колгоспів. За 100 днів в УСРР в колгоспах залишилось менше 1/3 селянських дворів. В Подільській окрузі з колгоспів вийшло від 15% до 83%²⁰³. Переважно це було не що інше, як розсупільнення землі. Слід наголосити, що то були бідняцько-середняцькі господарства, яких в попередній час примусили вступати до колгоспів. Це засвідчує те, наскільки політика радянської влади щодо усупільнення землі була неприйнятною для українського селянства. Схоже, що органи влади того не хотіли помічати. Навпаки, в українських селах була розгорнута широкомасштабна агітаційно-пропагандистська кампанія, до якої в першу чергу була залучена сільська біднота. З газетної публікації ми дізнаємось про те як формувався механізм ідеологічного забезпечення колективізації. Мова йде про те, що у с. Уринці Тиврівського району на Вінничині вся біднота вступивши до колгоспу, зобов'язувалася створити спеціальні групи для того, щоб вести роботу по колективізації в їхньому селі. В Літинському районі кожен делегат з'їзду КНС отримав завдання «втягнути до колгоспу 10 бідняків», у Вапнярському районі сільські активісти «втягнули до колгоспів 302 сільських наймитів»²⁰⁴.

30 липня 1930 вийшла постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про ліквідацію земельних товариств в районах суцільної колективізації». Їх права здійснювати землеустрій з цих пір передавалися до сільських рад. Це означало, що вони мали безпосередньо впливати на рух земель в межах їхньої адміністративно-територіальної одиниці.

²⁰³ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами... С. 16.

²⁰⁴ Більшовик Полтавщини. Щоденна газета Полтавського МПК. 1932. 18 квітня, 2 липня; Колгоспник. Орган РПК КП(б)У Решетилівського району. 1932. 7 січня.; За більшовицький колгосп. Орган політвідділу Закамельської МТС. 1934. 21 лютого.

Селяни чинили цьому спротив, продовжували виходили з колгоспів. Селяни, що виходили з колгоспів уже не могли повернути собі землю, що належала їм до вступу в колгоспи. Швидше навпаки, до них застосовувалися такі репресивні заходи, як накладання високих податків, позбавлення сільгоспреманенту, майна, яке ставало власністю колгоспу, виставлення на торги господарств, депортація тощо.

«Розкуркулення» – це комплекс протиправних заходів по відбиранню майна, виселення за межі України, обмеження у громадянських правах. Перший етап розпочався у другій половині січня і тривав до початку березня 1930 р. Наслідком цього було «розкуркулено» 2,5% селянських господарств і у них вилучено 582 тис. га землі. На 1 червня 1930 р. кампанія по розкуркуленню охопила 450 із 583 районів УСРР. 20793 сім'ї чисельністю 113637 осіб було депортовано за межі районів суцільної колективізації Найбільшу активність у розкуркуленні брала сільська біднота. Для заохочення у цій справі їй надавалась частка конфліктного майна куркулів²⁰⁵.

Шостий з'їзд рад СРСР 17 березня 1931 р. прийняв постанову «Про колгоспне будівництво». II розділ її називався так: «Колгоспи чи одноосібні господарства». Відповідь була однозначна: тільки колгоспи, бо середняк уже повернув в їх сторону. Найбільше уваги делегати з'їзду рад приділили питанню створення стійкого землекористування колгоспів. Відтепер заборонялося будь-які переділи колгоспної землі, а земельні суперечки мали вирішувати спеціальні комісії.

У 1930-і роки в українському селі в умовах суцільної колективізації у земельних відносинах мало місце жорстке протистояння радянської влади з одноосібниками. Влада обрала протиправну позицію в боротьбі проти одноосібників, намагалась в будь-який спосіб встановити контроль за їхніми господарствами. Підтвердженням цього є численні публікації в газетах про хід у них оранки землі, посівної кампанії та жнив. Дописувачі вимагали аби одноосібники здійснювали посів ярих культур на загальних полях. Це було і тому, що у багатьох місцях кількість членів колгоспів залишалась незначною. Наприклад, у с. Єлисеївка Бердянського

²⁰⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 36, 48, 50.

району було 42 члени колгоспу, у с. Піщанка Решетилівського району було 35 членів колгоспу, інші господарства залишалися одноосібними²⁰⁶. Це гальмувало процес відведення земель колгоспам, а тому ставилось завдання якомога швидше завершити колективізацію і у такий спосіб здійснити відведення земель колгоспам. Розпочався другий, завершальний наступ радянської влади на одноосібні селянські господарства. У результаті грубого тиску і репресій по відношенню до селян у 1932 р. вже було створено 32 тис. колгоспів, в яких опинилися 60% селянських господарств і було усупільнено 70% землі, на решті земель ще господарювали одноосібники²⁰⁷.

На другому етапі усупільнення селянських земель, який розпочався з осені 1930 року, величина земельних площ колгоспів була доволі строкатою – від 1,5 тис. до 45 тис. га землі. Влада буде шукати варіанти організації сільгоспвиробництва на усупільнених землях, щоразу буде намагатись довести кількість землі в колгоспах до 2 тис. га і більше. З огляду на цю обставину одноосібним селянським господарствам залишалось недовге існування.

У 1932–1933 рр. українські селяни зіткнулись з такою загрозливою для їх життя проблемою голоду. Українські чорноземи, незважаючи на усі можливі несприятливі кліматичні умови, здатні забезпечити харчування усіх сущих на цій землі. Тому, як під час Голодомору, так і до тепер наша свідомість, історична пам'ять засвідчує, що голод 1932–1933 рр. в Україні був штучним засобом радянської влади, яка з одного боку мала покарати українських селян за спротив колективізації, з другого боку – залякати, зробити неможливим спротив у майбутньому.

Формування колгоспів відбувалося з начебто добровільної передачі селянами своєї землі, рухомого і нерухомого майна в колгоспи. Польові земельні наділи селян відходили до утворюваних колгоспів, а присадибні земельні ділянки згідно Статуту колгоспу (артілі) передавались у користування селян (колгоспників). Вони також мали стати пайовиками. Це було не що інше як прикріплення селян до колгоспу. Отже, індивідуальна сімейна власність (земля,

²⁰⁶ Більшовицька зірка. Орган Бердянського РК КП(б)У. 1930. 9 жовтня; Колгоспник. Орган РПК Решетилівського району. 1932. 7 січня.

²⁰⁷ Панченко П.П., Мельник Ю.Ф. Вергунов В.А. Вказана праця... С. 240.

будівлі, реманент) у насильницький спосіб трансформувалася в колективну. Організація колгоспів хоч і відбувалася прискореним темпом, все ж таки займає певний проміжок часу, який міг тривати декілька років. Це було пов'язано з тим, що земельний масив колгоспів розширювався за рахунок усупільнення земельних наділів нових членів колгоспу.

Чимало постанов виданих органами влади ЦК ВКП(б) стосувались проблем зміцнення колгоспів. Під цим терміном бачилась справа максимального усупільнення землі і чіткий контроль за їх використанням. В постанові ЦВК та РНК СРСР «Про створення стійкого землеустрою колгоспів» від 3 вересня 1932 р. зафіксовано недоторканість власності держави на землю, яку вона передавала у виробниче користування колгоспів. Будь які переділи земельного фонду колгоспів заборонялось²⁰⁸. В цій же постанові наголошувалось на тому, що усі члени колгоспу зобов'язані зберігати колгоспну власність. Тут ми бачимо конкретне протиріччя: Колгоспи були лише користувачами землі, мали працювати на державній землі і ніяк вони не могли бути власниками землі. Нормальним було б становище, коли б були створені правові засади для співіснування колгоспів і фермерських селянських господарств. Однак такого поєднання не сталося. Нам невідомо жодного нормативного документу, який передбачив би певні дії влади в цьому напрямі. Колгоспи за короткий період часу стали чи не єдиною формою господарювання на землі.

Правові засади радянської влади в земельних відносинах були спрямовані в процесі колгоспного будівництва також на конфіскацію «нетрудових земель» і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і розподіл, проведення на цій основі землевпорядних робіт. Усі ці заходи носили суперечливий характер, оскільки в політиці радянської влади на селі політико-ідеологічні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю.

З 1930 р. діяло розпорядження Наркомзему УСРР «Про відбирання лишків землі у заможних господарствах. Цей документ надавав право всім окружним земвідділам конфісковувати у так званих «куркулів» господарські земельні лишки, зверх встановлених

²⁰⁸ История колхозного права. Сборник документов и материалов СРСР и РСФСР. М. 1959.

розмірів і використовувати ці лишки земель для створення радгоспів і сільськогосподарських колективів. У тогочасних радянських газетах міститься великий масив публікацій селянських дописів, які, на наш погляд, були замовними. Селяни в дописах до газет вимагали негайного і повсемісного знищення «глитаїв», звинувачували їх у спробах зірвати колективізацію, а також у тому, що вони не віддають свою землю у повному обсязі до колгоспів»²⁰⁹.

Ось в такому правовому полі відбувався процес розробки нового Примірника статуту сільськогосподарської артлі. В плані його підготовки 22 травня 1935 р. відбулося засідання політбюро ВКП(б), на якому слухали про заходи щодо підготовки та прийняття колгоспних статутів в Українській СРР. На це засідання було винесено проект постанови ЦК КП(б)У і РНК УСРР з такими пропозиціями: по перше, пропонувались визначити нижчий і вищий рівень розмірів присадибних ділянок. В усіх районах Київської області від 0,30 га до 0,60 га, окрім районів прикордонної зони і тих, що прилягають до Одеської області, де розмір присадибної ділянки встановлювати від 0,30 га до 0,70 га; в усіх районах Вінницької області – від 0,30 га до 0,60 га, окрім 24 районів прикордонної зони, де розмір присадибної ділянки встановлювався від 0,30 га до 0,70 га; в усіх районах Харківської області – від 0,40га до 0,80 га, окрім 11 районів, що прилягають до Чернігівської області розподіл присадибної ділянки встановити від 0,35 га до 0,70га, і 14 районів східної частини області, де розмір присадибної ділянки встановити від 0,40 га до 1 га; в усіх районах Дніпроперовської області – від 0,50 га до 1 га; в усіх районах Одеської області – від 0,50 га до 1 га, окрім 9 районів, що прилягають до Київської області, де розмір присадибної ділянки встановити від 0,40 га до 0,80 га; в усіх районах Донецької області – від 0,40 га до 0,80 га, окрім Старобільського району, де розмір присадибної ділянки встановити від 0,50 га до 1 га; в усіх районах АМССР – від 0,80 га до 1 га, окрім 5 районів, що прилягають до Одеської області, де розмір присадибної ділянки встановити від 0,60 га до 1 га. Одночасно в цій постанові було відхилено пропозицію ЦК КП(б)У РНК УСРР щодо зменшення встановлених розмірів присадибної землі в тих місцях де вирощували

²⁰⁹ Колективізація і голод на Україні у 1929–1933 рр. 36. документів і матеріалів... С. 5.

технічні культури, а також дозволили понад норму тим колгоспним дворам, які мають сади і виноградники в розмірі до 0,20 га²¹⁰. Названі вище параметри присадибних земельних ділянок визнавалися оптимальними для колгоспників. За таких умов вони мали досить багато часу приділяти роботі на колгоспних землях.

Після проведеної організаційно-ідеологічної роботи щодо підготовки нового статуту 17 липня 1935 р. Другий всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників прийняв Другий статут сільгоспартілі. Як бачимо, формально були дотримані певні правила щодо підготовки такого важливого юридичного документу. Тільки зауважимо, що фактична участь колгоспників в обговоренні проекту статуту зовсім не було свідченням їх реального впливу на його зміст. Новий Примірний статут сільгоспартілі 1935 р., як і перший від 1930 р., формально обговорювався на з'їзді колгоспників, але кінцеве його затвердження відбулось на рівні РНК СРСР і ЦК партії. Це є свідченням їх реального впливу на його зміст.

В цьому Статуті було підтверджено принципи збереження недоторканості земельного фонду колгоспу. Новим було те, що влада погодилась на надання колгоспникам права довічного користування закріпленим за ними земельним фондом. Юридичною підставо цього процесу мало бути отримання колгоспами Державних актів на землю. Новий Статут визнавав право колгоспників на присадибну земельну ділянку, яка мала задовольнити його споживчі потреби. Вперше було зафіксовано розміри присадибних земельних ділянок.

Завершальним акордом в тривалій організаційній підготовці нового Статуту стало прийняття в тому ж році постанов РНК СРСР «Про видачу сільгоспартілям Державні акти на безстрокове (довічне) користування землею». Державні акти мав підготувати і впроваджувати Наркомат землеробства СРСР. Їх, мали видати у 2-х примірниках, один – правлінню сільгоспартілі, а другий – райвиконкому. В Державному акті мало бути вказано розміри і зовнішні межі землі, закріпленої у довічне користування сільгоспартілі. В додатку дано зразок Державного акту, де вказано порядковий номер, назва сільгоспартілі, місце знаходження артлі

²¹⁰ Справочник председателя колхоза. М. 1941; Радянський селянин. Селянська газета Кременчуцького округомітету КП(б)У та окрволкому. 1930. 1 січня, 12 січня, 5 березня, 25 квітня.

(село). Межі артілі визначались в натурі, а межову знаки мали бути одного зразка.

Конституція СРСР 1936 р. закріпила право за колгоспами на безоплатне та безстрокове користування землею довічно. Однак колгоспам не надавали права володіти землею. Вони могли володіти лише живим та мертвим інвентарем, громадськими будівлями. В Конституції СРСР передбачалось право селян на одержання, користування земляною нормою. При цьому визначено, що головним в житті селян мала бути участь у громадському виробництві, а не на присадибній ділянці.

В 1937 р. в Українській СРР була повністю заборонена оренда землі селянами. Це було зроблено задля того, щоб «куркулі» не могли прирощувати свої присадибні ділянки. В цьому ж ключі слід розглядати заборону будь-кому із селян наймати людей на роботу.

У 1938 році IV пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про ліквідацію до 1 вересня 1940 року на користь колгоспів хуторів, які після проведення колективізації опинились розташованими серед громадських земель колгоспів. Що собою являли хутірські присадибні ділянки? У Дніпропетровській області Павлоградського району 170 хутірських господарств мали від 1–3 га землі, 175 господарств – від 3–5 га землі. Постановою пленуму передбачалося ті хутори, що мали до 15 дворів, переселити до сіл на завчасно підготовлені для них земельні ділянки. Землі, що залишилися на колишніх хуторах, мали бути приєднані до колгоспних земель. Хутори були визнані противниками колективізації, а тому з погляду влади вони не мали прав на існування. Про темпи ліквідації хуторів у Житомирській області засвідчують такі статистичні дані: всього хуторів було скорочено на 75%, у Доменському районі Сумської області кількість хуторів скоротили на 21%²¹¹.

Однак, українські селяни попри те, що вони уже у своїй більшості стали колгоспниками і таким чином були позбавлені належних їм до того земель, намагалися хоч якусь їх частку повернути у своє користування. Можемо припустити, що цей процес у більшій чи меншій мірі охопив значну частину тогочасного селянства. В партійно-державній термінології цей процес отримав назву

²¹¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 6–11.

«розбазарювання колгоспних земель». На IV пленумі ЦК КП(б) (У) від 1 червня 1938 р.) у доповіді Корнівця «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» приведена інформація по Бердянському району Запорізької області, де присадибні земельні ділянки при нормі 0,60 га сягали 6,3 га, у Дніпропетровській області – були від 1 до 2 га. У доповіді були названі шляхи «розкрадання» колгоспних земель, зокрема, й такі: селяни самочинно прирізали землю, тобто добавляли до своєї присадибної ділянки, купували і продавали²¹².

З погляду партійного функціонера Корнівця наднормовані присадибні ділянки були причиною невиконання колгоспниками норми виробітку трудоднів (норма була встановлена 335 на рік). У Київській області у 1936 році таких, хто не виконав норму виробітку трудоднів було 78 тис. осіб, а у 1938 році – 95 тис. Вихід із цієї ситуації влада бачила у тому, щоб максимально скоротити розміри присадибних земельних ділянок колгоспників, що змусить їх до праці на колгоспній землі задля свого виживання. У 1939 році у колгоспників Вінницької області відібрали 6 490 га присадибних земель і 4544 га передали до колгоспного земельного фонду, у Миколаївській області відібрали 1975 га і передали до колгоспного земельного фонду 1769 га²¹³.

Попри суворість покарань селян за самовільну прирізку колгоспного клину, цей процес у передвоєнні роки набув досить значного поширення в усіх областях України. Це, за визначенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було грубим порушенням другого пункту статуту артілі про норми присадибної земельної ділянки, що перебувала в особистому користуванні колгоспного двору. Цей процес був охарактеризований як розбазарювання і розкрадання колгоспних земель. В наміри цієї протиколгоспної, протизаконної і протидержавної практики, говорилось в преамбулі постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», інтереси суспільного господарства колгоспу, основою якого є громадська колгоспна земля, віддаються на

²¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 15.

²¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 15, 16, 28.

догоду приватно-власницьким елементам, які використовують колгоспи в цілях особистої наживи.

З огляду на це ЦКВКП(б) і РНК СРСР 27 травня 1939 р. прийняли постанову «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» в якій поставили перед усіма місцевими партійними і радянськими органами негайно ліквідувати розбазарювання і розкрадання колгоспних громадських земель і привести розміри присадибних ділянок до встановлених норм, встановити строгий контроль за недоторканістю громадських земель колгоспів. При цьому слід виходити з того, що громадські землі колгоспу є недоторканими. Самовільна прирізка присадибних ділянок має розглядатись як кримінальний злочин, а винні мають бути віддані до суду. Одночасно і керівники району, колгоспу, де ці факти будуть виявлені, також будуть віддані до суду, як порушники закону.

В разі, якщо колгоспник буде віддавати свою земельну ділянку в оренду, буде виключатись з колгоспу з позбавленням його земельної ділянки. Постанова зобов'язувала усі місцеві і партійні органи до 15 серпня 1938 р. здійснити перебір всіх присадибних ділянок і якщо будуть виявлені прирізані землі, то їх належить привести до норми. Землі колгоспників, що були на колгоспних полях конфіскувати і передати до колгоспів. Землі колгоспу і колгоспників повинні були занесені в спеціальну Шнуровану книгу, яка повинна була вестись в кожному колгоспі. В шнуровій книзі мало бути записано про загальну кількість землі колгоспу згідно державного акту на довічне користування землею, записано розміри всіх колгоспних угідь і на кінець – кількість присадибних ділянок, закріплених в особисте користування колгоспників²¹⁴.

27 травня 1939 р. вийшов урядовий Указ, яким передбачалось обмеження присадибних ділянок колгоспників. Ідеологічним підґрунтям для такого рішення була теза, що присадибні ділянки колгоспників себе уже вичерпали. Реальним же у цій справі було те, щоб припинити розбазарювання (термінологія тогочасної влади) селянами колгоспних земель. По суті, мова йшла про те, що колгоспники, задля виживання намагались самочинно додати до

²¹⁴ Справочник председателя колхоза Государственное издательство колхозной и совхозной литературы. Москва, 1941. С. 42.

своїєї присадибної ділянки хоча б декілька сотих га. Можемо стверджувати, що така політика влади була ні чим іншим як відчуженням селян від землі, за яку вони ще міцно трималися (хоча б на рівні присадибної ділянки).

Таким чином, 1928 – 1939 рр. ввійшли в історію українського села як час, коли продовжувалося прийняття таких нормативно-правових документів партійними, і державними органами, що призвело до згортання Непу, деформації земельних відносин у процесі завершення усуспільнення землі та примусового переходу до її обробітку у колгоспах і радгоспах. Суцільна колективізація привела до повного усуспільнення земельного масиву, що відтепер знаходився у колективному користуванні артїлі, до Голодомору 1932 – 1933 років. Земля, передана державою артїлі у безстрокове користування не могла бути товаром, тобто предметом торгівлі. Окрім того, заборонялось здавати її в оренду.

25 червня 1919 р. Верховна рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення про передачу Східної Галичини під тимчасове управління Польщі за умови її автономії й проведення плебісциту щодо майбутнього державного устрою цього краю. Цим же рішенням передбачалось створення окремого Сейму, війська. У 1920 р. польська влада ліквідувала Галицький крайовий сейм, що знаходився у Львові. У 1922 р. відкладено запровадження органів самоуправління в Східній Галичині. Польська влада не виконала юридичних приписів Паризької мирної конференції. Східна Галичина поступово інкорпоровалась в Польську державу.

Міжвоєнна Польща була аграрною країною, її населення складало приблизно 27 млн. осіб., з них на Поліссі проживало 24% поляків, на Волині –16% у Східній Галичині – 26%. У міжвоєнний період в Польщі існувала приватна власність на землю. У 1921 р. в сільському господарстві було зайнято до 65% населення. На території Східної Галичини та Західної Волині, які входили до складу Польщі, проживало 4750 тис. українців, тобто 62,17% тамтешнього населення. Близько 75% українського населення становили селяни, 10% сільсько-господарські робітники. Східна частина Польщі була переважно

відсталим сільськогосподарським краєм, який називався Польща «Б» і це тягло Польщу вниз порівняно з Європою²¹⁵.

Серед українського населення переважали малоземельні і безземельні селянські господарства. За даними офіційної польської статистики, у 1921 р. на території Західної України налічувалося 538 245 селянських господарств, які мали до 2 га землі., що становило 48,4% загальної кількості господарств. Дрібних земельних наділів, що мали до 3-5 га було 32,6%²¹⁶.

Серед великих землевласників Східної Галичини були поляки, зокрема у Тернопільському воєводстві – 92,8%, у Львівському – 88,1%, у Станіславському – 73,1%. Середнє поміщицьке господарство мало від 3 до 4 тис. га землі. На кожних 100 га землі українських власників землі 98 га припадало на дрібну власність, 2 га – на велику власність. У Тернопільському воєводстві нараховувалося 143 великих польських маєтків, розміри яких перевищували 1000 га, 18 маєтків, що належали українським землевласникам, мали в середньому по 245 га землі, менш як 2 га землі володіло 55,2% всіх селянських господарств²¹⁷.

Ситуація в земельних відносинах ускладнювалась після прийняття Сеймом закону від 1 липня 1919 р., та розпорядження Ради Міністрів від 1 вересня 1919 р., якими передавалося вирішення земельного питання у Східній Галичині не місцевим органам влади, як було до цього часу, а Варшавському сеймові. Закон передбачав примусовий викуп державою частини землі у поміщиків, земельна власність яких перевищувала 60–180 га з наступною їх передачею (за викуп) селянам шляхом парцеляції. Водночас цими законодавчими актами заборонялося продавати селянам землю «великої власності». Тобто насправді ці документи у сфері земельних відносин були першим кроком до заборони українським селянам купувати землю безпосередньо у поміщиків, як вони могли робити це досі. Щоправда, зазначалося, що купівля землі можлива з дозволу Земельного уряду, однак такий дозвіл видавали лише польським колоністам і жоден український селянин не міг скористатися цим правом.

²¹⁵ Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. Вісник Львівського університету. Серія історична. 1988. Вип. 11. С. 33.

²¹⁶ Панченко П. П., Шмарук В. А. Вказана праця. С. 198

²¹⁷ Мірошніченко А.В. Вказана праця. С. 121.

Від самого початку інкорпорації українських земель до складу Польщі влада намагалася посилити тут свій економічний та політичний вплив. Засобом для реалізації цього «національної ваги» питання мала стати аграрна реформа, яка розпочалася ще у 1919 р., а, із затвердженням 15 липня 1920 р. Сеймом Закону про земельну реформу, вона розгорнулася у повному обсязі. Закон передбачав організацію селянських господарств до 15 га землі шляхом парцеляції. Викуп землі встановлювався на рівні 50% її вартості²¹⁸. Зауважимо, що цей Закон не був реалізований.

У 1921 році Сейм прийняв новий Закон, який забороняв відчуження землі поміщиків без повної компенсації. Особливістю розпочатої владою аграрної реформи було те, що вона носила чітко виразний колонізаційний характер, а саме: передбачалось створити максимально пільгові умови перш за все для заслужених солдатів та офіцерів польської армії, які побажають переселитися на «східні креси», тобто у новоприєднані воєводства. Вони могли там отримати безоплатно до 45 га землі. Для створення міцних господарств військових колоністів держава безкоштовно надавала також будівельні матеріали і сільгоспінвентар.

На початку 1923 р. Міністерство військових справ Польщі із 100 тис. претендентів на безкоштовне отримання в «східних кресах» землі відібрало 29 597 офіцерів та солдатів. Осади (колонії) організовувались на зразок козацьких станиць на засадах безплатного надання землі уланам, молодшим і старшим офіцерам. Зі свого боку вони зобов'язувалися нести військову повинність із власними амуніцією та конем. Усі інші учасники польсько-української війни могли купити там землю на пільгових умовах. Колонізація мала проводитись таким чином, аби осадники не могли асимілюватися з українським населенням і мали можливість паралізувати його національно-визвольний рух. Запровадження військового осадництва означало, що право на землю у новоприєднаних воєводствах отримали ті, хто зробив її польською.

Можна сказати, що з початку 1920-х рр. розпочалася друга (після Люблінської унії) хвиля колонізації поляками українських земель і це

²¹⁸ Васюта І.К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.). Львів, 1978. С. 33-34.

мало здійснюватись на основі законодавчих актів шляхом організованого державою переселення поляків із західних і центральних воєводств у Львівське, Тернопільське і Станіславське.

Закон 1921 р. надавав право примусового викупу землі у приватних власників і у держави за ринковими цінами понад встановленої законом земельної норми і наступний її продаж ділянками (парцелями) дрібним власникам нібито з метою ліквідації малоземелля. Причому, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу, становила 60–80 га, то для Східної Галичини, «де цього вимагатиме інтерес держави», цифра була піднесена до 400 га. З усієї кількості земель, виділених владою для парцеляції, 80% були призначені для польських осадників. На справді виявилось, що землі, які надавалися польським осадникам, були громадськими, про що свідчать численні скарги українських селян. Так, лише у селах Запілля і Городне Любомльського повіту на Волині для осадників влада відібрала у місцевих селян 169 га землі. У результаті таких дій польської влади частка землі у Східній Галичині, що опинилася в руках поляків, зросла.

Це ще більше загостило соціальні і міжетнічні відносини. Українські селяни вели боротьбу як за землю, що опинилась завдяки новим правовим нормам у володінні польських поміщиків, так і проти польської анексії краю. Усвідомлюючи можливі наслідки цієї боротьби, міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич 5 вересня 1926 р на зібранні у Львові наголосив, що «заможне, задоволене селянство (польське) на Сході буде найкращим оборонним валом, що захищає Польщу».

Законодавство польського уряду в земельних питаннях було розраховане на те, щоб на інкорпорованих землях зберегти земельну власність польських поміщиків, і у той же час досягти зменшення розмірів їхніх земель до раціонального рівня. На залишках поміщицької землі передбачалося створити зразкові господарства фермерів із числа польських осадників.

Згідно розробленого плану колонізації «східних кресів» передбачалося колонізувати насамперед землі уздовж р. Сян, щоб протистояти проникненню українського населення на Захід. Далі мала, відбуватися колонізація уздовж залізничних шляхів, зокрема,

територія уздовж залізниці Перемишль – Львів – Тернопіль – Підволочиськ довжиною 325 і шириною 30-40 км. Особлива увага зверталася на землі Тернопільського воєводства з огляду на їх родючість. Для створення головного «колонізаційного коридору» і його бокових розгалужень рекомендувалося на площі 27,3 тис. кв. км. з населенням понад 3 млн. осіб утворити 151 610 нових осад з 1.066 320 тис. осадниками. Упродовж 1919–1928 рр. у Східній Галичині було створено 27,2 тис. господарств осадників, які володіли більше ніж 600 тис. га землі. На першому етапі землі реформи розподілялися переважно серед польських військових осадників. Для 8732 військових осадників у східних воєводствах було виділено 111,8 тис. га кращих земель. З 10 липня 1919 р. – 30 червня 1920 р. у 30 східногалицьких повітах було розparcelьовано 143 маєтки (109 472 га). На цьому просторі було поселено 11.937 родин польських колоністів. Майже половина польських осадників, які прибули у Східну Галичину у 1920-і – на початку. 1930-х рр. придбала землю у Тернопільському воєводстві, де ціна на неї була значно нижчою ніж у Краківському воєводстві.

Найбільше скупчення цивільних осадників спостерігалось у Підгаєцькому, Бережанському, Бучацькому повітах. Так у Підгаєцькому повіті було розparcelьовано майже 18 тис. моргів (1 морг – 0,56 га), а кількість осадників, які купили землю з парцеляції, досягла 4 тис. осіб. У Бережанському повіті було розparcelьовано 13 311 моргів, осіло 2 856 колоністів. Чисельні польські колонії виникли у Тернопільському, Бродівському, Скалатському, Зборівському, Збаразькому, Перемишлянському повітах. Осади групувалися на 8-10 господарств кожна.

Держава безкоштовно передавала їм викуплені землі у розмірі до 45 га. Ці новоутворені фермерські господарства не можна було без дозволу уряду протягом 25 років ні продавати, ні передавати іншим особам. Залежно від того, хто проводив парцеляцію, офіційна статистика розрізняла три види парцеляції: державну, банківську і приватну.

Загалом, в українських землях під владою Польщі земельна реформа в перші повоєнні роки мала обмежений характер. За даними перепису 1921 р. у руках великих землевласників (понад 50 га)

залишалось у Львівському воєводстві 46,1%, Тернопільському – 47,2% і Станіславському – 58,1% всієї земельної площі.

У 1923 році польський Сейм прийняв закон про колонізацію земель. Ним передбачалося землевпорядкування шляхом утворення нових хутірських і відрубних селянських господарств. Продовження цієї теми у 1925 – 1927 рр. відбулась заміна гмінного (громадського) землекористування на подвірне і хутірське. На 1936 р. на хутори і відруби вийшло близько 30% селянських господарств²¹⁹.

Польський уряд врахував негативне ставлення українців до осадництва і з березня 1922 р. було припинено військове осадництво, а з 1924 р. було надано право купувати землю на «східних кресах» не тільки полякам, а й особам інших національностей, за умови, що вони «не були покарані за злочини перед польською державою». У результаті дії цих рішень землю у південно-східних територіях Польщі придбали 75% поляків та 25% українців. Це стало можливим і тому, що не всі польські осадники налагодили високопродуктивне господарство, тому деякі поверталися на попередні місця проживання. У Станіславському воєводстві продали свої господарства 124 осадники, на Тернопільщині – 480 колоністів²²⁰. Як бачимо, земельний голод в українських господарствах, створення передумов для переходу від екстенсивних до інтенсивних методів господарювання аграрна реформа не передбачала.

З метою досягнення у цій справі найкращого результату, влада заохочувала переселення в східні воєводства цивільних польських осіб, тобто колонізація мала здійснюватися двома потоками польських громадян. Для керівництва справами цивільних осадників у Львові був створений Союз осадників, філії якого діяли в усіх воєводських центрах Східної Галичини та у 41 повіті. Цивільні осадники вербувалися з польських селян і набували землі на загальних підставах, у такий спосіб загострюючи земельну тісноту українських селян. До кінця 1934 р. у трьох воєводствах Східної Галичини було створено 756 осадницьких поселень і з них 14 807 господарствами, у власність яких перейшло 81 936 га землі, в середньому на господарство по 5,5 га²²¹. На відміну від воєнного

²¹⁹ Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Вказана праця. Ч. 2. С. 205.

²²⁰ Васюта І.К. Вказана праця. С. 30.

²²¹ Падалка С. С., Кириленко І. Г., Вергунов В. А. Вказана праця. Ч. 2. С. 209.

осадництва, яке забезпечувалося землею за рахунок держави, цивільні колоністи купували земельні ділянки за ринковими цінами.

25 грудня 1925 р. польський Сейм схвалив новий закон про аграрну реформу, який одразу вступив в дію. Його засадничими нормами були парцеляція і осадництво. Можна вважати, що це був другий етап аграрної реформи, який до цього часу урядом не був передбачений. Новим у цьому законі було те, що влада дозволяла купувати землю на парцеляційному ринку і українським селянам і це була ще одна поступка українським селянам при тому не обмежуючи процесу стимулювання польського осадництва. Зауважимо, що ціни на землю на цю пору були найнижчими. Ціна на землю в доларах за 1 га. В східних воєводствах станом на 1924 рік становила 24 долари, у 1927 році – 80 доларів, у 1928 – 140 доларів²²². Однак, це не тільки було вигідно українським селянам, але й польським і саме тоді відбувалася найактивніша фаза осадництва.

З усієї кількості земель, виділених для парцеляції, 80% були призначені для осадників. У результаті чого частка землі у Східній Галичині, що опинилася у руках поляків, зросла і на 1929 р. осадники в Західній Україні володіли більше ніж 600 тис. га землі, зокрема, у Східній Галичині було розпарцельовано 227 тис. га, на Волині 233 тис. га²²³. Парцеляція призвела до того, що разом з поміщицьким фільварком з'явилися заможні осадники.

Польський уряд не міг тепер надавати таку ж допомогу переселенцям, як це було до середини 1920-х рр. Осадники без підтримки держави не витримували конкуренції на ринку. Сталося те, чого ніяк не очікувала польська влада. Майже чверть польських цивільних осадників залишили колонії. Вони почали продавати свої землі і їх, за значно нижчими цінами, тепер купували українські селяни.

Протягом 1919 – 1934 рр. держава і поміщики розпарцельовували у Східній Галичині 315 566 га, з яких 26% площі перейшло до польських осадників, 7,4% – до місцевих польських селян, а решта – 66,6% до українських селян. За 15 років проведення реформи у власність українського селянства трьох східних воєводств перейшло

²²² Васюта І. Галицько-Волинське село між світовими війнами. Львів, 2010. С. 172.

²²³ Коріненко П.С., Бармак М.В., Фартушняк А.В. та ін. /Курс лекцій з історії України. У 2- х ч. Ч. І. Початок ХХ ст. –1939 р. Тернопіль: Астон, 2010. С. 330.

три чверті, тобто 72% земельної площі розпарцельованої поміщиками і державою²²⁴.

Ще складнішою була ситуація у Закарпатті. У 1930 р. з 110 544 селянських господарств 83 403 були малоземельними, що становило 75%. Земельна реформа, що проводилась протягом 15 років, призвела до того, що у 1936 р. 708 поміщиків мали орної землі, пасовищ, лісів майже втричі більше, ніж 103 305 селянських господарств. Під час реформи створено 27 так званих «решткових господарств» (до 140 га кожне), а 4 598 га передано чеським колоністам – здебільшого колишнім легіонерам. Можемо стверджувати, що намагання польської влади витіснити українське населення з їх земель з допомогою цілої низки законів, щодо колонізації зокрема стало неможливим. Хоча влада не полишала спроб продовжувати політику колонізації аж до початку Другої світової війни.

У березні 1939 р. розпочався третій етап аграрної реформи. Уряд для 12 тис. сімей польських колоністів лише в Тернопільському воєводстві передбачав використати 100 тис. га земель земельного запасу. Для реалізації цієї програми передбачалось надати пільгові кредити учасникам комасації ґрунтів; особам, які продали свою землю малоземельним господарствам, охоплених комасацією, а самі перейшли на нові господарства. Для них передбачалась позика 50% вартості купленої землі, а для військових колоністів, інвалідів польської армії позика могла сягати 90 і навіть 100% оціночної вартості землі²²⁵.

Таким чином, польський сейм, здійснюючи аграрну політику на західноукраїнських землях, прийняв закони, які мали не тільки економічні але й політичні цілі, розраховані на зміцнення там польського режиму. Вражає безперервність і масштабність парцеляції та колонізації, обсяги яких залежали від коливання ринкових цін на землю. Тоді був узаконений дискримінаційний підхід щодо українських селян і у пересічному розмірі набутих ділянок. Пересічна площа придбаних земельних угідь одного польського колоніста дорівнювала 2,59 га, тоді як пересічний український селянин

²²⁴ Земля і воля. Тижневик. Орган Руської селянської організації. Львів, 1937. 28 листопада.

²²⁵ Ковальчак Г. І. Вказана праця. С. 213.

спромігся придбати у власність лише 1,19 га. Для українського населення головним ринком землі був малодоступний більшості селян вільний ринок з його спекулятивними цінами. І все ж, у міжвоєнний період українські селяни Східної Галичини збільшили свої земельні наділи на 10%, але у ті ж роки сільське населення зросло на 12%, що призвело до збільшення селянських господарств що мали у приватній власності до 2 га землі з 43 до 52,1%. Кількість селянських господарств, що володіли до 5 га скоротилася з 37,6 до 36,8%. Так само скоротилося число селянських господарств, що володіли 5-10 га землі з 14,6 до 9,4%²²⁶.

Земля була джерелом існування більшості українського населення краю. Земельні відносини визначалися у першу чергу аграрним перенаселенням та малоземеллям українських селян. Правові норми в земельних відносинах польської влади у новоприєднаних східних воєводствах з самого початку були дискримінаційними по відношенню до українського селянства, формувались на нових, по суті, імперських правових засадах. Влада ставила юридичні перепони для придбання українцями земель і навпаки стимулювала польське селянство до переселення у східні воєводства.

З 1 вересня 1939 року польська держава зазнала агресії з боку Німеччини, почалась німецько-польська війна. Для польської держави головним ставало військове питання, захист всієї території від ворога. З відступом польської армії у східні райони Польщі для населення Західної України настав час невизначеності. Українські селяни усвідомлювали, що в разі військової поразки польської армії у Східній Галичині відбудуться зміни у земельних відносинах, на зміну польським земельним власникам прийдуть німецькі. Вони не знали про існування домовленостей між Німеччиною та СРСР про те, що Східна Галичина має перейти під контроль СРСР.

17 вересня 1939 р. Червона армія вступила на територію Східної Галичини. Стало очевидно, що якийсь період часу буде існувати радянська влада, буде поширюватись її економічна політика і правова база у земельних відносинах. Народні Збори Західної України у

²²⁶ Вільне життя. 1939. 25 квітня.

Львові прийняли Декларацію «Про конфіскацію поміщицьких земель», що стала юридичною основою для розгортання в краї аграрної реформи. Нею передбачалась зміна фундаментальних основ існуючих на той час земельних відносин – націоналізація землі та перехід від приватної власності на землю і засоби виробництва на ній, що існувала у польській державі, до – суспільної (соціалістичної) форми власності на землю, що існувала в СРСР, поділ між малоземельними і безземельними селянами конфіскованих земель, створення колгоспів та радгоспів²²⁷.

У селах Західної України за часів Польщі мав місце «земельний голод», багато українських селянських господарств страждали від малоземелля і безземелля, чимало селян емігрували за кордон в надії там вирішити земельну проблему. Станом на 1939 рік в Тернопільському воєводстві 44 571 сім'я були безземельними, 177 966 сімей – малоземельними, які користувалися 210 841 дес. землі, тоді як 29 485 заможних господарств володіли 361 889 га землі. У Бучацькому повіті на 1939 рік було 22 поміщики, які володіли 8 858 га землі, а 10 617 селян – 35 545 га землі²²⁸.

Формування нових засад земельних відносин з боку радянської влади осінню 1939 р., реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, згідно з Декларацією Народних Зборів Західної України, було оголошено, що уся земля Західної України з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародним добром, тобто державною власністю. Було здійснено конфіскацію 107,1 тис га поміщицьких земель, яку безоплатно одержали 57,3 тис. господарств. На один двір припадало приблизно 7-10 га землі. Так було покладено початок ліквідації поміщицького землеволодіння, яке, як ми уже про те говорили раніше, було переважно польським. До кінця 1939 року, у поміщиків було конфісовано майже 2 млн. га землі²²⁹.

Наступним етапом аграрної реформи, що розпочався з 1940 р., продовжувалась передача конфісованої землі селянам, роздача конфісованої у поміщиків худоби, коней (селяни отримали понад 84 тис. голів), інвентарю. Галицькі селяни отримали у користування

²²⁷ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939-1953 рр. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2019. С. 214.

²²⁸ За нове життя, Орган Бучацького повітового комітету Компартії України і виконкому Тернопільської області. 1940. 9 червня.

²²⁹ Мірошніченко А. М. Земельне право України... С. 122.

від радянської влади понад 1 млн. га землі що складало лише половину від конфіскованих поміщицьких земель. В Тернопільській області у 1940 р. було передано у користування селянам 200 тис. га землі. У селищі Скала-Подільській було розділено серед селян 5 976 га землі. На один двір припадало від 7 до 10 га землі²³⁰. У ході наділення селян землею в с. Красносільці Збаразького району народилось ось таке прислів'я: «Нема панів-круків – земля перейшла в наші руки»²³¹.

Проте і цієї кількості землі було достатньо вагомою прибавкою до земельних площ односібних селянських господарств, їх забезпеченість землею зростає від 3 до 6 га на одну сім'ю. Цей захід радянської влади, хоча і був сприйнятий односібниками позитивно, але все ж без особливого ентузіазму. Вони розуміли, що ці дії були спрямовані проти існування приватної, хоч і поміщицької, власності на землю, а потім може наступити черга конфіскації землі і у них. Опосередкованим підтвердженням для такої думки було те, що радянська влада роздавала селянам не усі поміщицькі землі. Частина колишніх поміщицьких земель залишилися у державному фонді і призначалася для створення на їх базі колгоспів і радгоспів, про що селяни досить скоро довідалися. Це і стало початком третього етапу змін аграрних відносин. Первинна величина земель для створення колгоспів і радгоспів була визначена у 1,6 млн. га.

Слід зауважити, що передача селянам землі у користування у різних регіонах Західної України відбувалася неоднаково. Так, на Волині з 379 тис. га конфіскованої землі селянам роздано лише 24,5% землі. Це означало, що там процес створення колгоспів мав відбуватися більш широко. І все-таки процес створення колгоспів осінню 1939 р. не набув масового характеру. Бажаючих відмовитися від односібного господарювання і добровільно вступати чи організувати колгоспи було дуже мало (створено в кінці 1939 р. від 11 до 27 колгоспів у кожній з 6 областей). У них перебували одиниці селян, переважно малоземельних і безземельних, більшість із них літнього віку (50-60 років). Уповільнені темпи колективізації у 1939 р. пояснюються тим, що перед урядом УРСР на той час стояли інші

²³⁰ Вільне життя. 1940. 25 квітня; 1945. 13 січня.

²³¹ Вільне життя. 1940. 13 вересня.

завдання – поширення нових органів влади, управління та контролю, без яких неможливо було проводити будь-які кардинальні перетворення. Формування органів влади завершилося лише у січні-лютому 1940 р.

У 1940 – першій половині 1941 рр. західноукраїнське селянство опинилося приблизно у такій же ситуації, в якій було селянство УСРР на початку 1930-х рр. Почалося штучне розшарування селян на бідняків (до 2 га землі), «підкуркульників» (від 7–10 га землі) і «куркулів» (більше 10 га землі). Визначальним при вирішенні питання про зарахування господарств до категорії «куркульських» були кількість землі у власності, оренди чи володіння сільгоспмашинами та інше. Цей розподіл, а, по-суті, розкол українського селянства став підґрунтям для початку репресій проти нього. За різними оцінками, із західних областей у 1939 –1941 рр. було депортовано від 10 до 20% населення, тоді як заможні селяни (ті, що мали понад 10 га землі) складали лише 1,6% населення. Їхні землі передавалися до колгоспів, або тих односельців, що уже вступили у колгоспи²³².

19 лютого 1940 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову, в якій йшлося про прискорення процесу створення колгоспів на території Західної України. Навесні 1940 р. у Західних областях України цей процес набирив обертів. Процес утворення колгоспів, тобто об'єднання земель селян в одне колгоспне поле в Західній Україні відбувався в умовах, коли ще зберігалися землі (щоправда в користуванні) одноосібників. Бувало так, що складання колгоспного поля відбувалось і за рахунок їх земель, без їх дозволу, як це було в селі Нелочин Богородчеського району Станіславської області. Під час формування цілісного колгоспного поля з боку районного землеміра, голови сільради і бригадира колгоспу було вчинено саме такі дії²³³.

Під тиском органів радянської влади чисельність колгоспів та величина усупільненої в них землі у Західній Україні зростала. На травень 1940 р. тут було 249 колгоспів, зокрема, у Тернопільській області – 56, які мали 10 тис. га усупільнених земель²³⁴.

²³² Панченко П.П., Мельник Ю.Ф., Вергунов В.А. Вказана праця. С. 303.

²³³ Кондратюк К. Втрати населення Західної України, 1939-1941 рр. // Україна-Польща. Важкі питання. Т.5 Луцьк 27-29 квітня 1999. С. 150-163.

²³⁴ ЦДАВО України. Ф. Р-2. Оп.7. Спр. 2790. Арк. 1–90.

Щоб змусити одноосібників вступати до колгоспів постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 березня 1941 р. та постановою РНК та ЦК КП(б)У «Про встановлення граничних норм землекористування у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР» наказано всі земельні наділи, що використовуються одноосібниками понад норму, передати колгоспам. Така норма була визначена: 10 га на одне господарство²³⁵.

На 1 червня 1941 р. – в західних областях уже було 1355 колгоспів, які об'єднували 103175 господарств, з орними землями, понад 300 тис. десятин. Правда, чимало із них існували лише на папері. У більшості новостворених колгоспів було не більше 20 селянських господарств. Це пояснюється тим, що селяни хотіли вести одноосібне господарство і не бажали віддавати свою землю у колективну власність. На початок війни Німеччини проти Радянського Союзу у Західній Україні було колективізовано лише 13% усіх селянських господарств і 17% орної землі. Найбільше колгоспів напередодні війни було створено у Тернопільській області – 418, дещо менше у Дрогобицькій – 318²³⁶.

З метою прискорення колективізації органи радянської влади видавали правові акти по обмеженню розмірів селянських земельних ділянок. Спочатку одному селянському двору дозволялося користуватися від 7 до 15 га землі. Все, що поверх цієї величини передавалося у колгоспи, або ж ділилося між малоземельними господарствами. У такий спосіб «лишки» землі були відрізані у 4% селянських господарств і їх величина складала майже 205 тис. га землі.

У довоєнний період величина земельних угідь колгоспів була в межах від 500 до 2 тис. га землі. Багатоземельними були колгоспи в Тернопільській, Волинській областях і малоземельними у Станіславській, Дрогобицькій областях.

Таким чином, інкорпорація Східної Галичини у польську державу призвела до того, що у правових засадах земельних відносин відбувалися зміни, які вели до утвердження приватної власності на

²³⁵ Кучер В. Волинь 1939 р. Війна проти Польщі. Українці зі сходу. // Історичний журнал. 2004. № 9. С. 15–24.

²³⁶ Перехрест О.Г. Українське село 1941–1945 рр.: економічне і соціальне становище... С. 457, 465, 468, 472, 488, 499.

землю поляків у ще більших масштабах ніж це було до початку Першої світової війни. Різниця була лише у тому, що в новому часі польська влада все-таки намагалась обмежувати великі поміщицькі маєтки і частину їх земель парцелювати. Проблема була у тому, що українські селяни в цьому процесі шляхом різного роду законів та підзаконних актів польської влади опинились в нерівному становищі з польськими селянами.

Органи польської влади в Східній Галичині так розробили законодавчу базу в аграрній реформі, щоб витіснити українців з їх земель і шляхом осадництва, створювали нові польські колонії, досягти переважання поляків у цьому регіоні. В кінцевому рахунку це мало підтверджувати право польської держави на ці території.

Входження Західної України в УРСР до складу СРСР означало не тільки зміну суб'єкта влади, але й політики, ставлення до такої фундаментальної цінності, як приватна власність на землю. В основу радянського права у земельних відносинах 1939 –1941 рр. у Західній Україні покладено принципи з ліквідації приватної власності на землю і конфіскації поміщицьких земель. Земля стала загальнонародною власністю. Українські селяни відтепер були лише користувачами виділеної їм органами радянської влади землі. На місці колишніх поміщицьких маєтків поставали перші колгоспи і радгоспи, які також були не власниками, але лише користувачами виділеної їм державою землі. Такого характеру трансформації у правовідносинах радянською владою обґрунтовувалися як необхідність приведення у відповідність земельних відносин на всій території УРСР.

Період Другої світової війни (1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.) – це третій у ХХ ст. після революційних потрясінь 1917–1921 рр., колективізації сільського господарства і голодомору 1932 – 1933 рр. виклик для українських селян і на цей раз вони опинилися на межі виживання. Депортації радянською владою селян Західної України, перетворення їх на рабів «німецької раси» в умовах окупації, загибель на фронтах і у концтаборах, знищення окупантами економічного потенціалу аграрного сектору – ось далеко не повний

перелік того, що довелося пережити селянам України протягом 1939 – 1944 рр.

22 червня 1941 р. Німеччина разом зі своїми союзниками розпочала війну проти СРСР. Економічна мета агресії полягала у загарбанні східних земель задля розширення свого «життєвого простору». З огляду на це, трансформації у земельних відносинах на загарбаних ними територіях України, були неминучими.

Станом на 1941 р. населення УРСР складало 40,965,6 тис. осіб, зокрема було 27,3881,8 тис. – сільського населення. Вся земля згідно Конституції СРСР була у державній власності, яку держава ще під час колективізації сільського господарства надала колгоспам і радгоспам у довічне користування. Згідно Статуту сільгоспартілі з 1935 р. колгоспники мали у користуванні присадибні земельні ділянки у розмірі до 0,61 га, працівники радгоспів відповідно до 0,15га. Всього було понад 27725 колгоспів і 873 радгоспи. Українські селяни обробляли понад 30 млн. га землі, валовий збір зернових культур становив 28 млн. т., у колгоспах і радгоспах було понад 10,5 млн. голів ВРХ, 8,9 млн. голів свиней, 4,5 млн. голів коней. В Україні вироблялося понад 1 млн. т. м'яса, 7 млн. т. молока. Всього колгоспи мали 90 519 тракторів, 31 150 зернозбиральних комбайнів, 54 900 вантажних автомобілів. На присадибних земельних ділянках селяни виробляли 73% м'яса (колгоспи – 17%), 81% молока (колгоспи – 11%)²³⁷.

Українські селяни з початком війни одночасно жили у двох правових реаліях: ще мирного часу, який з поширенням окупації наших земель на схід відступав, і воєнного часу, який наступав разом з відступом радянського фронту. Цей перший і трагічний, і героїчний етап війни для українських селян означено як початок і завершення окупації території України німецько-румунськими військами. При цьому слід мати на увазі, що як хід окупації, так і сама окупація сприймалися українськими селянами неоднозначно. У певній частини селян Західної України, Буковини з'явилася надія на ліквідацію радянської влади і запровадженню нею колгоспно-радгоспної системи господарювання на землі, на відновлення приватної власності на землю. Саме тому прихід у села німецької та румунської армій значною їх частиною сприймався позитивно, а оголошена перед тим

²³⁷ Вільне життя. 1945. 13 січня.

радянською владою мобілізація – негативно, що проявилось у неяви мобілізованих на призовні пункти, втечі мобілізованих з військових частин. З цієї причини українці цих регіонів у Червоній армії були віднесені до категорії потенційно небезпечних. У 1941 р. більшість селян Західної України, Буковини залишилися на окупованій території, за місцем свого проживання аж до весни 1944 р., виконували усі розпорядження окупаційної влади, у тому числі і по обробітку земель.

Аграрна політика німецької та румунської окупаційної влади визначалася цілями війни з їхнього боку. У воєнних планах Німеччини особливо важлива роль відводилась сільсько-господарському потенціалу України. Саме за його рахунок передбачалося забезпечити продуктами харчування армію, населення Німеччини. На думку Геббельса, це була «війна за пшеницю і хліб, за багато накритий стіл до сніданку, обіду і вечері ...»

Починаючи з Західної України, як це бувало не раз в історії воєн, окупанти почали грабувати наявні запаси сільгосппродуктів, ділили їх між собою, або відправляли посилками до Німеччини. У населення вилучався хліб, ВРХ, домашня птиця тощо. Для вилучення у селян сільгосппродукції були створені спеціальні структури, зокрема, Господарська інспекція групи армій «Південь», Господарська команда «Львів», Господарський штаб «Схід». Саме вони організовували реквізиції сільгосппродукції колгоспів і у населення. До вересня 1941 р. в Німеччину від солдатів і офіцерів надійшло 11 млн. 600 тис. продовольчих посилок. Реквізиції сільгосппродуктів здійснювали також румунські та угорські військові структури та окремі солдати.

Грабунок майна був свого роду підготовчим етапом до проведення на основі права окупаційної влади трансформацій у земельних відносинах. Першим регіоном України, який зіткнувся з цим були західні області України. У дистрикті «Галичина» землю було оголошено власністю німецької держави й невелику частину її передано у користування українським селянам на правах тимчасової оренди. Організаційно-господарськими формами на селі замість утворених у 1940-1941 рр. колгоспів стали лігеншафти. У Скала-

Подільській 173 двори отримали по 1 га землі, 25 дворів взагалі не мали землі²³⁸.

На Буковині та в українських придунайських землях відбувалися такі ж самі процеси. Окупаційна румунська влада в насильницький спосіб вилучала землі в українських селян і передавала у приватну власність румунським колоністам. Туди ж в надії отримати у власність землю прибуло понад 8 тис. німецьких колоністів. Восени 1941 р. колгоспи там були ліквідовані, і їх землі передавалися колишнім власникам, які поверталися з центральних районів Румунії, а також утвореним «трудовим общинам» (на базі колишніх колгоспів). В губернаторствах «Бессарабія» і «Буковина» було відновлено поміщицьке і церковне землеволодіння, деяким українським селянам повернули відібрані у них радянською владою надлишки землі. Селяни повинні були у примусовому порядку обробляти поміщицькі землі. Невиконання цього обов'язку розцінювалося як саботаж і каралося відправленням у «трудові табори».

З 1 серпня 1941 р. почав діяти райхскомісаріат «Україна» з центром у м. Рівне, до складу якого входило 63% української території, при цьому найбільш продуктивної у сільськогосподарському відношенні. Аграрну політику у райхскомісаріаті здійснював «Централь Ост», що знаходився у Києві. Безпосереднє управління здійснювали офіцери німецької армії. 18 серпня 1941 року німецька влада уже опублікувала низку інструкцій своїм управлінським структурам, щодо організації господарювання на землях України. Перш за все ставилось завдання відновити роботу великих сільськогосподарських підприємств, застосовувати репресії по відношенню до тих селян, які ухиляються або недоброякісно ставляться до роботи. Земля оголошувалась німецькою власністю, згодом були утворені земельні управи. На кінець 1942 р. на відповідні посади в аграрному секторі було призначено 15 тис. офіцерів, саме вони силовими методами повинні були забезпечити вилучення якомога більше сільгосппродуктів для Райху. Українські цивільні земельні органи допомагали німецькій адміністрації. Отже, на першому етапі встановлення окупаційної влади у центральних та

²³⁸ Перехрест О.Г. Вказана праця. С. 167.

південних областях України, як це уже було і у західних областях, німецька влада намагалася для своїх потреб максимально використати наявну сільгосппродукцію, розпочати організаційні заходи щодо налагодження управління аграрним сектором.

Наступний етап в аграрній політиці на окупованій території України передбачав налагодження виробництва сільгосппродукції задля планомірного забезпечення продуктами харчування німецької армії та Рейху. Основними виробниками сільгосппродукції на осінь 1941 р. залишалися колгоспи і радгоспи. Хоча були в німецькому керівництві особи, як-то А. Розенберг, який вважав за доцільне на місці колгоспів утворювати індивідуальні селянські господарства. І все-таки залишились колгоспи, МТС, які відтепер називалися «громадські господарства». Вони відновлювали свою роботу під наглядом німецької адміністрації. Оплата праці у них була тільки натурою (зерно). На цьому етапі вся земля у райхскомісаріаті «Україна» була оголошена німецькою власністю. Земля, що була в українських селян на присадибних ділянках також була оголошена власністю селян і не підлягала оподаткуванню. В цілому, згідно Декрету німецької окупаційної влади «Земельна реформа», що був прийнятий у лютому 1942 року, передбачалася ліквідація колгоспів та переділ землі на користь німців, встановлювалося три форми землекористування на окупованих українських територіях:

1. Громадські господарства;
2. Землеробські товариства;
3. Індивідуальні господарства.

Завершальним етапом німецької аграрної реформи у Райхскомісаріаті «Україна» мало стати створення індивідуальних селянських господарств фермерського типу у формі хуторів на правах користувачів землею, а не її власниками. Однак, цей захід передбачалось здійснити після завершення війни. Це була спроба окупантів, які уже терпіли поразки на фронті, заручитися підтримкою українських селян, задовольнити їх бажання відродити одноосібне господарювання на землі.

У 1943 р. в райхскомісаріаті «Україна» і у зоні військового управління було оголошено про намір окупаційної влади на 20% збільшити присадибні селянські ділянки. На базі колишніх колгоспів

створювали державні маєтки, земля яких була у власності німецької держави. На 1943 р. їх було уже більше 3 тис., земельна площа кожного становила понад 6 тис. га²³⁹.

Влітку 1943 р. німецька окупаційна влада оголосила про надання селянам у приватну власність землі. Швидше за все це був пропагандистський крок, реалізувати який вона уже не могла. Наступ Червоної армії не дозволив їм завершити і збиральну кампанію 1943 р.

Німецьке керівництво завчасно розробило плани і на період після переможної для них війни. Передбачалось максимально звільнити українську землю від місцевого населення шляхом його переселення на Схід і здійснити колонізацію України німецькими військовими. Приватне землеволодіння військових, поміщиків мало стати основою державної аграрної політики. Німецькі колоністи та т. з. «фольксдойче» (громадяни УРСР німецького походження) мали стати основою німецького етнічного масиву в Україні. Аналогічно щодо колонізації українських земель була і румунська аграрна політика.

Таким чином, у роки окупації українських земель німецькими і румунськими військами їхні уряди і військові адміністрації розробили і впроваджували у земельних відносинах законодавчу базу для відновлення приватної власності на землю німецької і румунської держави. Відповідно право приватної власності залишалось тільки за представниками німецької та румунської нації. Виділені окупантами для українських селян у приватну власність присадибні земельні ділянки були, по суті, тимчасовим явищем, оскільки передбачалось максимальне виселення українців зі своєї землі. Аграрна політика у роки окупації України була швидше пропагандистською кампанією. Хоча приватна власність на землю і, у першу чергу, для окупантів була відновлена, а суспільна власність на землю була скасована.

27 листопада 1942 р. Червона армія звільнила від окупантів перше українське село Півнівку Ворошиловградської області. Власне, з цього часу і починається відновлення радянської системи землекористування в українському селі і дії Статуту сільгоспартілі від 1935р. В силу специфіки ситуації, а саме, поступового звільнення території України від окупантів, поступово зі Сходу на Захід України

²³⁹ Перехрест О.Г. Вказана праця. С. 296.

скасовувалась приватна власність на землю і відновлювалася суспільна (соціалістична) власність на землю, користувачами якої, як і до окупації, були колгоспи та колгоспники.

Процес відновлення колгоспів відбувався швидкими темпами. Так, у Сталінській області усі 1118 колгоспів, які існували до війни, відновили свою роботу уже протягом першого місяця після вигнання окупантів. У найкоротші терміни були відновлені 966 колгоспів у Ворошиловградській області, 1600 – у Дніпропетровській, 2028 – у Харківській, 1938 – у Чернігівській і т.д. До кінця 1943 р. у лівобережних областях УРСР були відновлені 10 145 колгоспів, а на 1 лютого їх кількість уже становила 15 945. Аналогічна ситуація мала місце і в областях, визволених у 1944 р. На початок 1945 р. в Україні відновили роботу 26 487 колгоспів²⁴⁰. Цю роботу виконували спеціально створені районні комісії з представників райвиконкомів, колгоспів і землемірів, Вони також відновлювали межі між громадськими і присадибними землями, а результати робіт оформляли спеціальними актами.

Таким чином, в окупованій німецькою та румунською арміями Українській РСР окупанти започаткували «новий порядок» і у земельних відносинах. Було ліквідовано суспільну форму власності на землю і відновлено приватну форму власності на землю, щоправда тільки для німців та румун. Українські селяни цього права позбавлялися.

Зміна ситуації на фронті змушувала окупантів з тактичних міркувань оголосити про можливість після їх перемоги у війні надання права приватної власності на землю й українським селянам.

²⁴⁰ Перехрест О.Г. Вказана праця. С. 296.

ПІСЛЯМОВА

Земля є надзвичайною цінністю, її обробіток дає можливість примножувати багатство держави, створює умови для задоволення матеріальних потреб усіх верств населення, забезпечує економічну незалежність. Усі ці можливості можуть ставати реальністю залежно від того, кому і на яких правових засадах вона належить. Земельні відносини – це надто масштабне і багатовекторне явище. На початок і аж до середини ХХ століття в українському селі проживало майже 30 млн. осіб, які обробляли до 40 млн. га землі. За великим рахунком від них, їх праці на землі залежала доля всього українського суспільства. З огляду на це не можна допускати самопливу в земельних відносинах. Завжди була і залишається потреба їх юридичного супроводу. Його здійснювали найвищі державні установи, посадові особи, авторитетні спеціалізовані правові інституції.

При цьому на початку ХХ століття селяни в Російській імперії все ще були поза «історією», без прав. Влада не зважала на їх потреби, а саме – забезпечення достатньою кількістю землі задля нормального матеріального становища. Зі свого боку селянство почало рішуче заявляти про свої потреби, аж до силового протистояння з органами правопорядку. До того ж відставання Росії від Європи в економічному розвитку було однією із причин існуючих феодальних земельних відносин і, на кінець, стан армії, абсолютна більшість якої були селянами, ставив питання про її готовність боронити країну. Все це разом взяте призвело на початку ХХ ст. до активізації зусиль з боку влади щодо правового регулювання земельних відносин. В цілому, цей процес тривав упродовж всієї першої половини ХХ століття, хоч і були досить суттєві відмінності політичного, воєнного і соціально-економічного становища

Глибинні зміни в правових засадах земельних відносин відбувалися в трьох періодах, кожен із яких мав свої особливості.

Перший період – 1900 – 1917 р. Тут варто виділити передреволюційний етап 1900 – 1904 рр. характерними ознаками якого були спроби царської влади Росії дещо модифікувати правові засади земельних відносин. Усі заходи влади тієї пори були, по суті, поверховими, питання про право поміщиків на земельну власність під

сумнів не ставилося. Дозвіл селянам купувати землю сприймався лише як гіпотетична можливість.

В умовах революції 1905 –1907 рр., під натиском революційних процесів і відповідно послаблення влади, робота правових інституцій в напрямі урахування інтересів селян суттєво активізувалась. Влада була вимушена перейти від окремих, по суті безсистемних кроків в правовому полі щодо земельних відносин – до початку аграрної реформи, яка розпочалась у 1906 році і продовжувалась аж до весни 1917 року. Аграрна реформа і її реформатори мали вирішити питання хто і на яких правових засадах в державі має володіти землею. Це був настільки новаторський запит суспільства, що до його реалізації долучились органи влади, політичні партії. За таких умов відбувалось розмежування на прихильників нової правової системи регулювання земельних відносин і на супротивників, які не сприймали будь-які новації в цьому глобальному питанні. Зауважимо, що прихильники формування нових правових засад в земельних відносинах в умовах революції мали реальні досягнення, навіть замахнулися на можливе обмеження приватної власності на землю поміщиків.

Столипінська аграрна реформа стала у цьому відношенні однією із найважливіших подій в історії Російської імперії і українських губерній зокрема. Вона сприяла становленню капіталістичних відносин на селі, була спрямована на розчищення селянських земель від «слабких» господарств на користь «сильних». Це був курс на здійснення переходу до більш масштабного приватного землеволодіння. Столипінська аграрна реформа була на часі. На щастя знайшовся державний діяч, який взяв на себе відповідальність за її хід та наслідки.

1911 – весна 1917 рр. – це час згасання активності правових структур в підготовці нових законодавчих актів. Суспільство якби мало пристосуватись до виконання уже прийнятих законів. В умовах Першої світової війни ці процеси взагалі відійшли на другий план. Хоча повернення фронтників в села «розігрівало» радикальні настрої селян, і невдоволення проміжними результатами аграрної реформи набирало ознак політичного протистояння.

Другий період в історії правових засад земельних відносин охоплює 1917 – 1920 рр. Це час антимонархічної революції в Росії,

відродження української держави, громадянської війни і іноземної військової інтервенції, спроб реваншу з боку російських монархістів в боротьбі за владу, утвердження радянської влади. Усі державні структури, як внутрішнього так і зовнішнього походження, попри збройну боротьбу за владу, не полишали осторонь проблему земельних відносин. Вони спочатку скасовували правові норми з цього питання попередників, а потім намагались виробити і запровадити в життя свої законодавчі акти. Оскільки терміни їхнього перебування при владі на території України були досить короткі, то вони попросту не могли впоратися з такою масштабною проблемою як земельні відносини. Складалось так, що єдине на що вони могли спромогтися – це прийняття, по суті, популістських законів в цій площині. Мета була в тому, щоб привернути на свій бік якомога більше селянства України.

Визначальним з боку українських урядів було визнання необхідності ліквідації приватної власності на землю поміщиків. В тогочасних умовах реальним і зрозумілим для селян були правові акти про зрівняльний розподіл конфіскованих поміщицьких земель, причому на безоплатній основі.

Білогвардійці вимушено прийматимуть юридичні документи, в яких, ставилося завдання лише щодо обмеження поміщицького землеволодіння. Вільні землі, які мали з'явитися в результаті такої політики, мали бути передані селянам за викуп. Такі закони щодо земельних відносин селян уже аж ніяк не влаштовували.

Радянська влада своє законодавство вибудовувала досить радикально, а саме, завершила процес ліквідації приватної власності на землю, передала селянам землю у користування безкоштовно, започаткувала обробіток землі в нових організаційно-господарських структурах – колгоспах, радгоспах, комунах та ін.

В роки Української революції зіткнулися у двобої два прояви права щодо земельних відносин в українському селі. Першим із них було становлення правових норм з ініціативи і під контролем органів влади. Другим проявом було те, що селяни зі свого боку застосували «революційне право» на оволодіння додатковою кількістю землі. Це проявлялось не у виробленні правових документів (вони на це не були спроможні), а у практичній площині. Здолання несправедливості в

земельних відносинах з їх погляду можна було швидко зреалізувати шляхом самочинного захоплення поміщицької землі. Сталося так, що ті два прояви права співіснували інколи досить тривалий час. Влада не мала можливостей в повному обсязі увести в правове поле земельні відносини, а селяни, будучи змушені виконувати приписи влади, вдавались до протиправних дій і в такий спосіб, хоч на якийсь час могли заволодіти невеликою частиною поміщицьких земель.

Третій період утвердження правових засад земельних відносин в українському селі припадає на післявоєнний, передвоєнний і воєнний час 1921 –1944 рр. В цей період правовий супровід в земельних відносинах пройшов шлях від урахування інтересів селян в роки Непу – до тотального наступу на їх право на землю в роки колективізації сільського господарства 1928 – 1933 рр.

Західноукраїнські селяни у міжвоєнний період в Польській державі також пройшли шлях від функціонування приватної власності на землю в 1921 – 1939 рр.- до її усупільнення після переходу до складу УРСР у 1939 – 1941 рр. Закони Польської держави всіляко обмежували доступ українським селянам до користування правом приватної власності на землю. Радянізація в західноукраїнському селі здійснювалась на основі юридичних норм, що уже існували в Українській РСР. Можемо лише зауважити, що їх інтенсивність в Західній Україні у 1939 – 1941 рр. відбулася в дещо пом'якшеному вигляді і довше в часі, ніж то було 1930-ті роки в УСРР.

Колективізація селянських господарств УРСР передбачала усупільнення основних земельних масивів. Цей курс супроводжувався нормативно-правовими актами, розробником яких виступала ВКП(б), КП(б)У і уряди СРСР та УСРР. В додаток до реалізації усупільнення земель продукувались різні постанови щодо організації нових суспільних форм обробітку земель. Усі постанови носили наказовий характер, передбачались ціла низка покарань за їх невиконання і різного роду обмеження.

Селяни з таким станом в земельних відносинах не погоджувались, чинили спротив, що і стало однією із причин їх покарання, аж до створення штучного голодомору.

В роки німецької окупації відбулося повернення земельних відносин від суспільної до приватної власності. Власником українських земель ставала німецька та румунська держави. Вони надавали право власності лише своїм громадянам. Українським селянам надавалось право користування присадибними земельними ділянками. Усуспільненні землі залишались і спільна праця на них була примусовою. Покарання селян за самочинні прирізи землі, невиконання норм виробітку на усуспільнених землях були досить жорстокі.

Правові засади земельних відносин були вторинними, первинними були потреби усіх влад, що перебували на території України, утвердження політичної влади. Вони використовували юридичний супровід в земельних відносинах як засіб для досягнення цієї мети. Поступки влади чи наступ на права селян, щодо володіння землею оприлюднювалися через систему запроваджених нею правових норм. Цей процес залежав здебільшого від величини політичної чи військової напруги в суспільстві.

Влада вводила ті чи інші правові норми в земельних відносинах і тим самим створювала передумови для розшарування суспільства на заможних (дворяни, поміщики), селян середніх статків і на збідніле селянство. Одночасно правники надавали усім юридичним документам такий вигляд, щоб у тих, кому вони адресувалися, не виникало жодного сумніву щодо їх справедливості і крайньої потреби задля спільного блага.

Доконаним фактом є те, що в реальному житті мало місце жорстоке протистояння. У 1906 – 1917 рр. в умовах Столипінської аграрної реформи дворянам мав протистояти новий «сильний господар» на селі (хуторяни, відрубники), який би одночасно тримав у покорі все село.

У 1917 – 1920 рр. господар середньої руки, мав протистояти поміщикам. Метою якого була ліквідація поміщицького землеволодіння і на цій підставі ліквідувати поміщиків, як суспільну верству. Їхні права на землю мали перейти до селян.

У 1921 – середині 1930-х рр. незаможний середняк, а потім колгоспник на усуспільнених землях мав протистояти «куркулям» тобто тим селянам, які в роки Непу змогли досягти певних статків у

своїх господарствах. Для реалізації цього завдання були створені спеціальні структури – комбідни, комітети незаможних селян.

Правові засади завжди виконували функцію регулятора в земельних відносинах. Влада перебрала на себе право застосувати різні засоби регуляції: закони, підзаконні акти, утворювали спеціальні юридичні державні і каральні органи.

Селяни зі свого боку намагалися вносити корективи в існуючі правові засади земельних відносин. Вони на певних історичних етапах примушували владу силою повстань, які двічі на початку ХХ століття в 1905–1907 рр. і 1917–1920 рр., переростали в революції, ставати на шлях реформ у земельних відносинах.

Формування правових засад земельних відносин в радянську добу, в умовах ліквідації приватної власності на землю і передачі її у колгоспи на правах користування, уже виступали зовсім в новій ролі – були на боці всього суспільства. Спротив селян в таких умовах був приречений на невдачу. Вони максимум своєї енергії, протесту спрямовували проти організаційно господарських форм на селі – колгоспів, бачили в них основне зло, яке порушувало їхнє право на одноосібне господарювання на землі.

У формуванні правових засад земельних відносин в українському селі в першій половині ХХ ст. мали місце два сутнісні результати: відбулась конфіскація земель поміщиків, тобто націоналізація і – конфіскація земель у селян-одноосібників, тобто її усупільнення в колгоспах. Присадибні земельні ділянки селян також втрачали форму власності. Вони набували статусу особливого земельного фонду колгоспів і тільки більш-менш тривалий час їх використання створював у селян враження, що то їхня земля.

З великим рахунком стержевою засадничою нормою в земельних відносинах українського села упродовж першої половини ХХ століття було функціонування інституції приватної власності на землю. Власне, проблема була не стільки в ній, як в тому, якою була чисельність власників землі і якою величиною землі вони володіли. Сталося так, що на початок ХХ століття в цій проблемі була величезна диспропорція. Трохи більше 30 тис. поміщиків володіли приблизно такою ж кількістю землі, як усі селянські господарства разом взяті. Ця ситуація була однаковою для українських земель, що

були в складі і Російської і Австро-Угорської імперії. На порядок денний постало питання, як здолати цю несправедливість.

Органи влади бачили вирішення проблеми на шляху лише обмеження кількості землі у поміщиків. Цей шлях міг призвести до збільшення числа власників землі. Така політика була притаманна практично усім владам, які були в Україні аж до 1920 року. Можемо стверджувати, що цей напрям влаштовував значну кількість селянства України. Єдине, в чому були розбіжності між владою і селянами, це те, в який спосіб вони могли додатково отримати землю. Позиція влади була такою, що це мав бути викуп. Селяни стояли на тому, що вони мають право на безоплатне одержання землі.

На теренах колишньої Російської імперії з 1922 року (прийняття земельного кодексу УСРР) приватна власність на землю скасована повністю. На теренах колишньої Австро-Угорської імперії цей процес відбувся у 1939 році, після прийняття Декларації Народних Зборів Західної України про конфіскацію поміщицьких земель.

В роки Другої світової війни розпорядником українських земель стала окупаційна влада.

ДОДАТКИ (Витяги)

Указ правительствующему Сенату о дополнении некоторых постановлений действующего закона, касающихся крестьянского землевладения и землепользования

8 ноября 1906 г.

Манифестом нашим от 3 ноября 1905 г. взимание с крестьян выкупных платежей за наделные земли отменяется с 1 января 1907 г.[1]. С этого срока означенные земли освобождаются от лежащих на них, в силу выкупного долга, ограничений и крестьяне приобретают право свободного выхода из общины, с укреплением в собственность отдельных домохозяев, переходящих к личному владению, участков из мирского надела.

Однако действительное осуществление сего признанного законом права в большинстве сельских общин встретит практические затруднения в невозможности определить размер и произвести выдел участков, причитающихся выходящим из общины домохозяевам.

С другой стороны, в законе не установлено порядка совершения сделок об отчуждении состоящих в подворном владении участков наделной земли, на которые у собственников их не имеется отдельных крепостных актов владения.

Признав, вследствие сего, необходимым ныне же устранить имеющиеся в действующих узаконениях препятствия к действительному осуществлению крестьянами принадлежащих им прав на наделные земли и одоблив состоявшийся по сему предмету особый журнал Совета министров, мы, на основании статьи 87 Свода Основных государственных законов издания 1906 г., повелеваем:

I. В дополнение статьи 12 Общего положения о крестьянах и примечания к ней (Свод зак., Особ. прил. к т. IX, изд. 1902 г.)[2] постановить следующие правила:

1. Каждый домохозяин, владеющий наделной землей на общинном праве, может во всякое время требовать укрепления за собой в личную собственность причитающейся ему части из означенной земли.

2. В обществах, в коих не было общих переделов в течение 24-х лет, предшествующих заявлению отдельных домохозяев о желании

перейти от общинного владения к личному, за каждым таким домохозяином укрепляются в личную собственность, сверх усадебного участка, все участки земли, состоящие в его постоянном (не арендном) пользовании.

3. В обществах, в коих в течение 24-х лет, предшествовавших заявлению отдельных домохозяев о желании перейти от общинного владения к личному, были общие переделы, за каждым сделавшим такое заявление домохозяином укрепляются в личную собственность, сверх усадебного участка, все те участки общинной земли, которые предоставлены ему обществом в постоянное, впредь до следующего общего передела, пользование. Но если в постоянном пользовании желающего перейти к личному владению домохозяина состоит земли больше, нежели причиталось бы на его долю на основаниях последней разверстки, по числу разверсточных единиц в его семье ко времени упомянутого заявления, то за ним укрепляется в личную собственность то количество общинной земли, какое причитается ему по указанному расчету. Засим оказавшийся излишек укрепляется в личную собственность только под условием уплаты его стоимости, определяемой по персональной средней выкупной цене за десятину предоставленных в надел данному обществу угодий, облагавшихся выкупными платежами. В противном случае весь означенный излишек поступает в распоряжение общества[3].

4. Домохозяева, за коими укреплены в личную собственность участки общинной земли, состоящей в постоянном пользовании (ст. 1–3), сохраняют за собой право пользования в неизменной доле теми сенокосными, лесными и другими угодьями, которые переделываются на особых основаниях (напр., по произведениям почвы, или отдельно от угодий, переделываемых при общих переделах и на иных основаниях, и т. п.), а также право участия в пользовании, на принятых в обществах основаниях, непеределываемыми угодьями, как-то: мирской усадебной землей, выгонами, пастбищами, оброчными статьями и др.

5. Постоянные доли в угодьях, переделываемых на особых основаниях (ст. 4), определяются в том размере, в каком домохозяева, заявившие желание перейти от общинного владения к личному,

пользуются означенными угодьями ко времени подачи такого заявления.

6. Требования об укреплении в личную собственность части из общинной земли (ст. 1) предъявляются через сельского старосту обществу, которое по приговору, постановленному простым большинством голосов, обязано в месячный со дня подачи заявления срок указать участки, поступающие на основании статей 2 и 3 в собственность, переходящую к личному владению домохозяина, а в подлежащих случаях определить также размер причитающейся с него доплаты (ст. 3) и постоянную его долю участия в угодиях, переделываемых на особых основаниях (ст. 4 и 5). Если в течение указанного срока общество такого приговора не постановит, то по ходатайству подавшего упомянутое заявление домохозяина все означенные действия исполняются на месте земским начальником, который разбирает по существу все возникшие при этом споры и объявляет свое по сему предмету постановление[4].

...

8. Стороны и заинтересованные лица могут приносить уездному съезду жалобы на общественные приговоры и постановления земского начальника (ст. 6) в тридцатидневный срок со времени их объявления. Жалобы на общественные приговоры подаются через земского начальника и предоставляются им с его заключением в уездный съезд по производстве на месте предварительного расследования. Как обжалованные, так и необжалованные общественные приговоры и постановления земского начальника представляются на утверждение уездного съезда.

9. Постановления уездного съезда, последовавшие по жалобам на общественные приговоры и постановления земского начальника, равно как об утверждении сих приговоров и постановлений (ст. 6), почитаются окончательными и приводятся в исполнение сельским старостой или волостным старшиной. На постановлениях уездного съезда могут быть приносимы жалобы губернскому присутствию лишь в случае превышения пределов ведомства или власти или же явного нарушения закона.

10. В местностях, в коих не введены в действие Положения 11 июля 1889 г.[5], обязанности, возлагаемые настоящими правилами

на земских начальников, уездные съезды и губернские присутствия, исполняются соответствующими им должностными лицами и учреждениями.

11. В тех случаях, когда домохозяева, в личную собственность коих укреплены участки надельной земли, или общество пожелают отграничить эти участки в натуре и нанести их на план, межевые работы и составление планов могут быть исполняемы как правительственными, так и частными землемерами за счет той из сторон, которая признала необходимым произвести отграничение.

12. Каждый домохозяин, за коим укреплены участки надельной земли в порядке, установленном в статьях I—II настоящих правил, имеет право во всякое время требовать, чтобы общество выделило ему взамен сих участков соответственный участок, по возможности к одному месту.

13. В тех случаях, когда требование о выделе к одному месту не совпадает с общим переделом, выдел же оказывается неудобным или невозможным, обществу предоставляется удовлетворить желающего выделиться домохозяина деньгами по взаимному с ним соглашению, а при недостижении согласия — по оценке, усыновляемой волостным судом. Со своей стороны, желающий выделиться домохозяин, если найдет определенную судом оценку для себя невыгодной, может отказаться от получения денег и продолжать владеть укрепленными в его собственность участками в прежних границах.

14. При общих переделах выдел к одним местам участков домохозяевам, заявившим желание о переходе к личному владению до вступления в законную силу приговора о переделе или ранее укрепившим за собой участки надельной земли в порядке, установленном статьями I—II настоящих правил, обязателен как по требованию этих домохозяев, так и общества, без права сего последнего удовлетворять выделяющихся деньгами[6].

...

16. Домохозяева, перешедшие от общинного владения к личному, а также их правопреемники пользуются укрепленными в их личную собственность на основании настоящих правил участками, до выдела их к одному месту, на одинаковых правах с владельцами подворных участков. За правопреемниками сохраняется также право на участие в

пользовании как переделываемыми на особых основаниях угодьями в той мере, в какой это право было предоставлено первоначальным собственникам участков, так и непеределываемыми угодьями на принятых в обществах основаниях.

17. В порядке и на основаниях, установленных статьями 4–13 настоящих правил, производится укрепление в личную собственность и выдел участков, достаточно выкупленных на основании статьи 165 Положения о выкупе изд. 1876 г. и не выделенных к одному месту...

II. В дополнение действующих узаконений о порядке отчуждения надельных земель, состоящих з подворном владении, постановить:

1. Отчуждение участков надельной земли, состоящих в подворном владении, совершается общим крепостным порядком...

2. Принадлежность упомянутых в статье 1 участков лицам, их отчуждающим, может быть удостоверяема в нотариальных учреждениях одним из следующих документов: а) крепостными актами;

б) владенными записями и иными землеустроительными актами, вы-данными крестьянскими учреждениями; в) вошедшими в законную силу и приведенными в исполнение решениями судебных постановлений, а равно волостных судов и уездных судов по делам о праве собственности на недвижимое имущество, входящее в состав надела, и о наследовании в этом имуществе...; г) сделками об отчуждении, совершенными до 25 января 1883 г. в волостных правлениях...;

д) утвержденными уездным съездом общественными приговорами или постановлениями земских начальников об укреплении в личную собственность отдельных домохозяев участков из надельной земли, состоящей в общинном пользовании...; е) вошедшими в законную силу и приведенными в исполнение приговорами сельских и селенных сходов о предоставлении участков из общинной земли в подворное владение отдельных домохозяев, равно как о замене общинного пользования землей подворным и о разделе мирских земель на постоянные участки и на хутора, а также приговорами о переходе целых обществ с подворным землепользованием к владению в отрубленных участках...; ж) в обществах с подворным землепользованием, а в отношении

усадебных участков и в обществах с общинным землепользованием — утвержденными земским начальником, или соответствующим ему должностным лицом, приговорами сельских и селенных сходов о том, что отчуждаемый участок действительно принадлежит отчуждающему его лицу на праве собственности.

3. Приговоры сельских и селенных сходов, упомянутые в пункте «ж» статьи 2 настоящего (II) от дота, постановляются по ходатайствам владельцев подворных и усадебных участков и утверждаются с соблюдением следующих правил; а) означенные притворы постановляются простым большинством голосов в удостоверение принадлежности отдельным домохозяевам не только полных, значащихся по землеустроительным актам подворных участков, но и частей их, состоящих в бесспорном владении отдельных лиц; б) в приговор обязательно включаются сведения о размере участка, числе отдельных отрубков, из коих он состоит, размере каждого отрубка и реже угодий, а также подробное описание местоположения участка и его границ; в) в тех случаях, когда точное описание границ представляется невозможным, к приговору должен быть приложен план участка, составляемый за счет владельца; г) приговор обязательно записывается в установленную для записи приговоров сельского схода книгу, а копия с него вывешивается для общего сведения в волостном правлении и в том селении, где находится участок, относительно которого состоялся приговор; д) волостной старшина обязан в недельный срок по составлении приговора проверить на месте содержание его по существу в присутствии трех понятых и немедленно представить приговор со своим заключением на утверждение земского начальника; е) в месячный со дня проверки волостным старшиной срок приговор может быть обжалован заинтересованными лицами земскому начальнику и ж) приговор не подлежит утверждению, если окажется неправильным с формальной стороны, или если при составлении его не соблюдены требования, изложенные в настоящей статье, или если будет возбужден спор о праве гражданском, подлежащий разрешению суда[7]...

III. В дополнение действующих узаконений, определяющих права крестьян на участки надельной земли, состоящие в подворном владении, постановить:

1. Подворные участки, как представленные в подворное владение крестьян при наделении их землей, так и укрепленные впоследствии в личную собственность отдельных крестьян из общинных земель, а также усадебные участки при общинном землепользовании составляют личную собственность домохозяев, за коими эти участки значатся по землеустроительным актам, общественным приговорам, постановлениям крестьянских учреждений, актам об отчуждении и решениям судебных мест. Таковым же правом на упомянутые участки пользуются и правопреемники сих домохозяев.

2. В тех случаях, когда указанные в предшедшей статье (I) участки находятся в нераздельном владении нескольких лиц, не состоящих между собой в родстве по прямой нисходящей линии, они составляют общую их собственность.

IV... Переход целых обществ как с общинным, так и с подворным землепользованием к владению в отрубных участках совершается по приговорам, постановленным большинством двух третей крестьян, имеющих право голоса на сходе.

Полное собрание законов: Собрание III.—Т. 26.—Отд. I.—С. 970—974.

//Хрестоматия по истории СССР. 1861 —1917 — М.: Просвещение, 1990. С. 338-343

**Закон об изменении и дополнении некоторых постановлений о
крестьянском землевладении**

14 июня 1910 г.

Глава 1

**О правах крестьян на укрепление и выдел участков
общинной земли А. В обществах и селениях,
не производящих переделов.**

1. Общества и имеющие отдельные владения селения, в коих не было общих переделов со времени наделения их землей, признаются перешедшими к наследственному (участковому или подворному) владению[1]...

2. В упомянутых в статье 1 обществах и селениях участки, состоявшие ко времени обнародования настоящего закона в беспорном постоянном (не арендном) пользовании отдельных домохозяев, признаются личной их или в надлежащих случаях (ст. 48) общей с другими членами семьи собственностью[2].

3. Право на участие в пользовании общественными угодьями, переделываемыми на особых основаниях (ст. 17), сохраняется в неизменной доле за отдельными домохозяевами (ст. 2) в размере действительного их пользования к указанному в предшедшей (2) статье сроку. Право участия в пользовании непеределываемыми угодьями сохраняется за означенными лицами на основаниях, указанных в статье 19. Право на разработку недр в указанных в статье 2 участках определяется правилами статьи 20.

4. Сельские и селенные сходы имеют право требовать составления общих на все общество или селение актов, удостоверяющих права собственности отдельных домохозяев на упомянутые в статье 2 участки. Таким же правом пользуются и отдельные домохозяева по отношению к составляющим их собственностью участкам.

5. Означенные в статье 4 акты составляются земскими начальниками с выполнением требований, изложенных в статье 23. и объявляются на сельском или селенном сходе. Заинтересованные лица могут приносить жалобы на означенные акты в уездный съезд в тридцатидневный срок со дня объявления актов на сходе.

6. Акты, составленные земскими начальниками, подлежат утверждению уездного съезда применительно к порядку, установленному в статьях 24—26, 28 и 29.

...

8. В обществах и селениях, упомянутых в статье 1, выдел к одному месту участков отдельных домохозяев обязателен в случаях, указанных в пункте 2 статьи 34, и производится с соблюдением правил, изложенных в статьях 37 и 38.

Б. В обществах и селениях, производящих общие переделы.

9. Каждый домохозяин, владеющий надельной землей на общинном праве, может во всякое время требовать укрепления в личную его или в подлежащих случаях (ст. 48) в общую с другими членами семьи собственность причитающейся выходящим из общины части означенной земли. При отсутствии родоначальника в семье, ведущей одно хозяйство, споры о том, кто из членов семьи является домохозяином, разрешаются волостным судом.

10. Владельцы укрепленных участков и неотделенные ко времени укрепления члены их семейств лишаются права участия в оставшейся в общинном владении надельной земле, которая к означенному времени переделялась на общинных основаниях, сохраняя за собой право участия в пользовании угодьями, переделяемыми на особых основаниях или вовсе непеределываемыми, согласно статьям 17 и 19.

11. В обществах и селениях, в коих пользование землей основано на приговорах об общих переделах, состоявшихся в порядке закона 8 июня 1893 г. [3] (ПСЗ, № 9754), за каждым домохозяином, у которого количество разверсточных единиц в семье не уменьшилось, укрепляются все участки общинной земли, предоставленные ему в постоянное, впредь до следующего общего передела, пользование.

12. В случае уменьшения количества разверсточных единиц находящийся в пользовании домохозяина излишек земли укрепляется за ним лишь при условии уплаты обществу стоимости этого излишка, определяемой по первоначальной средней выкупной цене за десятину предоставленных в надел данному обществу угодий, облагавшихся выкупными платежами.

...

15. В остальных, кроме указанных в статье 11, обществах за каждым домохозяином укрепляются все участки общинной земли, состоящие в его беспорном, постоянном (не арендном) пользовании ко времени подачи заявления об укреплении в личную собственность.

...

17. Домохозяева, за коими укреплены в личную собственность участки общинной земли (ст. II —16), сохраняют за собой право пользования в неизменной доле теми сенокосными, лесными и другими угодьями, которые переделываются на особых основаниях, например по произведениям почвы и т. п.

18. Неизменные доли в угодьях, упомянутых в статье 17, определяются в размере действительного пользования ко времени подачи заявления об укреплении.

19. Право участия в пользовании непеределываемыми угодьями, как-то: мирской усадебной землей, проездами, прогонами, выгонами, водопоем, пастбищем, оброчными статьями и проч., укрепляются в неизменной доле, если таковая может быть определена на основании актов землеустройства, общественных приговорах и других достоверных данных. В противном случае сохраняется лишь право на участие в пользовании названными угодьями на принятых в обществе основаниях.

20. Право на разработку недр, за исключением добычи не огнеупорных глин и песку, торфа и различных пород неценного строительного и бутового камня, а равно право сдачи разработки прочих ископаемых другим лицам в участках, укрепленных в личную собственность (в том числе и выделенных к одному месту), сохраняется за обществом. Размер участия владельцев указанных участков в праве общества на недра определяется, согласно статье 19, в неизменной доле, по соразмерности площади укрепленных за ними участков с общей площадью надельной земли.

Владельцы вышеозначенных участков имеют право на особое вознаграждение за занятие поверхности участков, оказавшееся необходимым при разработке недр, а равно за порчу этой поверхности и находящихся на ней строений, являющуюся

последствием такой разработки. Размер этого вознаграждения определяется уездным съездом, в административном его присутствии.

...

22. Требования об укреплении в личную собственность части из общинной земли (ст. 9) предъявляются через сельского старосту обществу, которое приговором, постановляемым простым большинством голосов (Общ. пол., ст. 67), указывает участки, поступающие на основании статей 11—16 в собственность переходящего к личному владению домохозяина, и постоянную его долю участия в угодиях, упомянутых в статьях 17—19. В подлежащих случаях в приговоре определяется размер доплаты (ст. 12), причитающейся обществу за излишек земли, укрепляемой за домохозяином. Если общество в укреплении откажет либо в течение тридцати дней со дня подачи заявления никакого приговора не постановит, то по ходатайству подавшего заявление домохозяина возложенные сей статьей на сход обязанности исполняются на месте земским начальником, который разбирает по существу все возникающие при этом споры и объявляет свое постановление.

...

24. Общественные приговоры и постановления земских начальников об укреплении в личную собственность участков общинной земли представляются на утверждение уездного съезда.

...

29. Постановления уездного съезда по делам об укреплении в личную собственность участков из общинной земли почитаются окончательными и могут быть отменяемы лишь в порядке, установленном статьей 120 Положений об установлениях, заведываемых крестьянскими делами (Свод. Зак. т. IX, Особ, прил., изд. 1902 г.). Приведение в исполнение означенных постановлений возлагается на сельских старост или волостных старшин.

30. Когда домохозяева, в личную собственность коих укреплены участки надельной земли, или же общества пожелают отгра'ничить эти участки в натуре и нанести их на план, межевые работы и составление планов исполняются как правительственными, так и частными землемерами за счет той из сторон, которая признала необходимым произвести отграничение.

...

32. Каждый домохозяин, за коим укреплены участки надельной земли в порядке, установленном в статьях 9—19 и 22—30, имеет право требовать, чтобы общество выделило ему взамен сих участков соответствующий участок к одному, по возможности, месту.

33. Если выдел (ст. 32) признан подлежащими установлениями (ст. 37 и 60) неудобным или невозможным, то общество обязано удовлетворить желающего выделиться домохозяина деньгами по взаимному с ним соглашению, а при недостижении соглашения — по оценке, устанавливаемой уездной землеустроительной комиссией. Если домохозяин, желающий выделиться, найдет определенную комиссией оценку для себя невыгодной, то может отказаться от получения денег и продолжать владеть укрепленными в его собственность участками в прежних границах.

34. Выдел к одному, по возможности, месту (ст. 32) обязателен для общества, без права удовлетворять выделяющихся деньгами, в следующих случаях: 1) при общих переделах, если заявление о выделе сделано до постановления приговора о переделе, и 2) вне общих переделов: а) если выдела потребует не менее одной пятой части всех домохозяев или в обществах, где число домохозяев превышает двести пятьдесят, не менее пятидесяти домохозяев, и б) по заявлению хотя бы одного домохозяина, когда выдел участка признан (ст. 33 и 37) возможным и не связанным с особыми неудобствами.

В случаях, предусмотренных пунктом 2 настоящей статьи, обществам предоставляется производить досрочные общие переделы без испрошения на то разрешения губернского присутствия (Общ. пол., ст. 29).

35. При общих переделах право требовать выдела к одним местам на основании новой разверстки предоставляется также домохозяевам, не закрепившим ранее за собой участков надельной земли, если требование это заявлено до постановления приговора о переделе.

36. Обязательный выдел к одним местам участков, уже укрепленных за отдельными домохозяевами, производится и без их на то согласия: 1) когда того потребует более половины остающихся при общинном пользовании домохозяев, и 2) когда при выделах, предусмотримых статьей 34, пожелавший остаться в

чересполосном владении домохозяин не изъявит согласия на обмен укрепленных за ним отдельных полос, которые представляется необходимым включить в границы участков, отводимых выделяющимся. В случае, предусмотренном пунктом 1 настоящей статьи, обществу предоставляется произвести досрочный общий передел без испрошения на то разрешения губернского присутствия (Общ. пол., ст. 29).

37. Выделы к одним местам производятся уездными землеустроительными комиссиями, разрешающими все возникающие при этом споры, в том числе и споры между обществом и выделяющимся о неудобстве или невозможности выдела (ст. 33), при непременно участии уездного члена окружного суда. Постановления уездных землеустроительных комиссий могут быть обжалованы по существу в тридцатидневный срок со дня их объявления в губернские землеустроительные комиссии, а где таковых нет — в губернские присутствия.

38. На постановления губернских землеустроительных комиссий или в подлежащих случаях губернских присутствий могут быть приносимы жалобы в Правительствующий Сенат (по Второму департаменту) в случаях нарушения означенными установления закона или превышения предоставленной им власти. Жалобы эти подаются губернским землеустроительным комиссиям или губернским присутствиям в тридцатидневный со времени объявления обжалуемого постановления срок и представляются ими в Сенат со своими объяснениями. Означенные жалобы разрешаются Вторым департаментом окончательно, по выслушивании заключения обер-прокурора, большинством голосов присутствующих сенаторов, а в случае равенства голосов — по мнению, принятому первоприсутствующими.

...

42. Домохозяева, переселившиеся на свободные казенные земли Азиатской России или причислившиеся там к старожильческим обществам, утрачивают по истечении двух лет со дня окончательного перечисления их по месту нового водворения право заявлять об укреплении за ними в личную собственность участков общинной наделной земли в местах их выхода.

43. Домохозяевам, зачислившим за собой в Азиатской России участки казенной земли или получившим приемные приговоры от старожильческих обществ, в случае заявления в указанный в статье 42 срок об укреплении за ними в личную собственность участков общинной земли в местах их выхода, разрешается передавать состоящую в их пользовании общинную землю отдельным членам своего общества с переуступкой последним и права на укрепление за ними этих участков. Член общества, в пользу которого сделана такая переуступка, вступает в права прежнего владельца в том объеме, в каком они принадлежали последнему ко времени подачи их заявления об укреплении.

Глава 2

О переходе целых обществ к отрубному владению

45. Переход целых обществ и селений с наследственным (участковым или подворным) землевладением к владению в отрубных участках совершается по приговорам, постановляемым простым большинством всех домохозяев, имеющих право голоса на сходе.

46. Переход целых обществ и селений с общинным или смешанным землевладением к владению в отрубных участках совершается по приговорам, постановляемым большинством двух третей всех домохозяев, имеющих право голоса на сходе, причем в составлении сих приговоров участвуют как члены общины, так и крестьяне, владеющие участками на праве личной собственности (ст. 47).

Глава 3

О праве собственности крестьян на участки наделной земли

47. Участки, как предоставленные в подворное владение крестьян при наделении их землей, так и перешедшие впоследствии в собственность отдельных крестьян из общинных земель, в том числе и досрочно выкупленные на основании статьи 165 Положения о выкупе издания 1876 г. и статей 113 и 114 того же Положения издания 1902 г., а также усадебные участки при общинном землевладении составляют личную собственность домохозяев, за коими они значатся по актам землеустройства, общественным

приговорам, постановлениям крестьянских учреждений, актам об отчуждении и решениям судебных мест.

48. В тех случаях, когда указанные в статье 47 участки находятся в нераздельном владении матери и детей или нескольких лиц, не состоящих между собой в родстве по прямой нисходящей линии, они составляют общую их собственность.

Глава 4

52. Удостоверительные приговоры... постановляются по ходатайствам владельцев подворных и усадебных участков с соблюдением следующих правил: а) означенные приговоры постановляются в тридцатидневный со дня заявления срок простым большинством голосов в удостоверение принадлежности отдельным домохозяевам не только полных, значащихся по актам землеустройства, подворных и усадебных участков, но и частей их, состоящих в бесспорном владении отдельных лиц; б) в приговоре должно быть указано: 1) кому принадлежит участок и составляет ли он личную или общую собственность ...; 2) общая площадь участка, число отдельных отрубов, из коих он состоит, а также размер, род угодий и описание местоположения и границ каждого отруба, и 3) право владельца участка на участие в угодиях общего пользования, как переделываемых, так и непеределываемых, в размерах пользования этими угодьями ко времени составления приговора; в) в тех случаях, когда точное описание границ представляется невозможным, к приговору должен быть приложен план участка, составляемый за счет владельца; г) приговор обязательно записывается в установленную для записи приговоров сельского схода книгу (Общ. пол., ст. 69); д) волостной старшина обязан в семидневный срок по составлении приговора проверить на месте содержание его по существу в присутствии трех понятых и немедленно представить приговор со своим заключением на утверждение земского начальника; е) в тридцатидневный со дня проверки волостным старшиной срок приговор может быть обжалован заинтересованными лицами земскому начальнику; ж) приговор не подлежит утверждению, если окажется неправильным с формальной стороны, если при составлении его не соблюдены требования, изложенные в настоящей статье, или

если будет возбужден спор о праве гражданском, подлежащий разрешению суда.

53. В случае отказа общества от составления удостоверительного приговора... или непоставления его в указанный в пункте «а» статьи 52 срок принадлежность участка, при отсутствии спора о праве собственности на него, может быть удостоверяема постановлением земского начальника о признании права собственности по давности владения или иным основаниям.

...

55. Крепостные акты на участки наделной земли освобождаются от крепостных и канцелярских актовых пошлин и от гербового сбора,... а равно от уплаты канцелярских пошлин за выдачу из нотариального архива выписей... и от оплаты за публикацию о переходе права собственности и о вводе во владение.

...

50. Временно, впредь до пересмотра узаконений о крестьянском землевладении, воспрещается в пределах одного уезда сосредоточивать в одних руках путем покупки или принятия в дар наделную землю: 1) в губерниях и областях, в коих применяются местные великороссийское и малороссийское положения..., свыше шести душевых, высших или указных наделов; 2) в губернии Бессарабской свыше двух семейных участков высшего размера...; 3) в губерниях северо-западных — свыше размеров, указанных в статье 150 книги IV Положений о сельском состоянии..., и 4) в губерниях юго-западных свыше трех усадеб или трех пеших участков из коренного надела с принадлежащими к ним усадьбами.

57. Правило, изложенное в статье 56, не распространяется на губернию Олонецкую и уезды Сольвычегодский и Усть-Сысольский, Ярснский Вологодской губернии, а также на случаи покупки или принятия в дар целиком земельного надела или отрубного участка, хотя бы и превышающего по своей величине норму, определенную в статье 56, лицом, не имеющим предельного размера наделной земли.

Полное собрание законов: Собрание III.— Т. 30.— Отд. I,— С. 746—753.

//Хрестоматия по истории СССР. 1861 —1917 — М.: Просвещение, 1990. С. 343-349

Закон о землеустройстве 1911 года

Положение о землеустройстве

1. На основаниях, в сем Положении определенных, производятся, по соответствующим ходатайствам, следующие землеустроительные действия: 1) выдел земель отдельным селениям сельских обществ; 2) выдел земель выселкам и частям селений; 3) выдел огрубных участков отдельным членам сельских обществ и имеющих отдельное владение селений; 4) полное по целым сельским обществам и имеющим отдельное владение селениям разверстание угодий между членами общества или селения на отрубные участки; 5) уничтожение чересполосности подлежащих действию сего Положения земель с прилегающими владениями; 6) разверстание к одним местам (на отрубные участки) земель разного владения, включенных в одну дачу разверстания; 7) раздел угодий, находящихся в общем пользовании крестьян и частных владельцев; 8) отграничение подлежащих землеустройству земель от смежных владений в тех случаях, когда предварительное установление внешних границ необходимо для исполнения вышеперечисленных землеустроительных действий.

2. Правила сего Положения применяются как к землям надельным, так и ко всем землям, принадлежащим, независимо от способа их приобретения: а) лицам, объединенным по владению этими землями в сельские и селенные общества и земельные товарищества и б) лицам всех сословий, земельные владения коих в пределах уезда не превышают определенных на основании статьи 4 закона 24 мая 1909 г. предельных размеров. Совокупность таких лиц, связанных общностью или чересполосностью владений, приравнивается в отношении к ним землеустроительных мер, предусмотренных настоящим Положением, к сельским обществам с подворным или общинным владением, в зависимости от установленного у них порядка землепользования.

3. Отдельные отрубные владения крестьян и других сельских обывателей, образованные при совместном разверстании их надельных и вненадельных (ст. 2) земель, взамен владений, принадлежавших до разверстания тем же лицам и состоявших из

земель обоих разрядов, почитаются землями частного владения. Такие отрубные владения признаются, однако, надельными по желанию владельцев, если принадлежавшая последним ненадельная земля свободна от залога у частных лиц и в кредитных учреждениях кроме Крестьянского поземельного банка. В тех случаях, когда совместно с надельными землями разверстанию подвергаются такие вненадельные земли, которые были куплены не всеми, а лишь некоторыми членами сельского общества, хотя бы и в составе товарищества, правила сей (3) статьи применяются только к отрубным владениям, отводимым таковым лицам.

4. При полном разверстании как отрубные участки (ст. 42–46 и ст. 50), а также при разверстании чресполосности указанных в статье 2 земель с прилегающими владениями (ст. 49) в разверстание могут быть включаемы, сверх непосредственно подлежащих ему земель, также и другие чресполосные с ними земельные участки, если того пожелают их владельцы или же если то будет признано необходимым в установленном настоящим Положением порядке.

5. Угодья, подвергшиеся землеустройству на основании настоящего Положения, освобождаются от совместных с теми землями, от которых они отделены при землеустройстве, севооборота и выпаса, причем включенные в землеустроительные и иные подобные акты на будущее время на разверстаных участках совместного с отдельными землями севооборота и выпаса не имеют обязательной силы.

6. Перечисленные в статье 1 землеустроительные действия могут быть производимы в определенных настоящим Положением случаях как по соглашению всех заинтересованных лиц, так и в обязательном порядке; но и в последнем случае землеустроительные учреждения обязываются оказывать всяческое в течение всего производства дела содействие к достижению полюбовного соглашения сторон, в соответствии с общими основаниями сего Положения.

7. Нижепоименованные угодья могут быть разверстаны только с согласия их владельцев: а) усадебные земли и земли, входящие в состав усадебной оседлости селений; б) земли в одном сплошном отрубе, если на них возведены жилые постройки и заведено обособленное хозяйство; в) находящиеся вне черты селения жилые

усадыбы с принадлежащими к ним огородами; г) участки под водяными мельницами, заводами и фабриками; д) сады и виноградники, приносящие доход; е) искусственно разведенные леса; ж) места заведомого нахождения ископаемых на землях, в коих право на разработку недр принадлежит их владельцам, за исключением мест, содержащих неогнеупорные глины, песок, торф, различные породы неценного строительного и бутового камня; з) разрабатываемые торфяники; и) лесные участки в местностях малолесных; к) участки, осушаемые подземными водоотводными сооружениями (дренажем); л) искусственно орошаемые участки, и м) вообще угодья исключительной по местным условиям ценности и важности, по признанию местных землеустроительных учреждений.

8. При недостижении добройотного соглашения (ст. 6) обязательные выделы, разверстания и разделы проектируются и утверждаются в определенном сим Положением порядке, в точном соответствии с размером участков и долей сторон в развертываемых угодьях и с ценностью их, причем лучшие земли зачитываются за худшие в соответственно уменьшенном размере, зачет же одних угодий за угодья другого рода допускается лишь при невозможности устранения иным порядком вредной в хозяйственном отношении чересполосности[1].

9. Количественное уравнение может быть заменено денежным, но не иначе как по добровольному соглашению выделяющихся и остающихся, выраженному простым большинством голосов с той и другой стороны,— в случаях выделов земель селениям, выселкам и частям селений (гл. 11 и III), а в случае выдела отрубных участков отдельным лицам (гл. IV) — при соглашении каждого из сих лиц с большинством остающихся. При полном разверстании по целым обществам (гл. V) денежное уравнение допускается при согласии на то двух третей домохозяев, имеющих право голоса на сходе. При уничтожении чересполосности и разверстания земель разного владения (гл. VI) для денежного уравнения требуется согласие всех собственников разверстываемых земель, причем в отношении земель, принадлежащих обществам, согласие выражается приговором, постановленным большинством двух третей домохозяев, имеющих право голоса на сходе.

10. Если владельцам, имеющим по закону право пользоваться ссудами из Крестьянского поземельного банка, будут отведены при землеустройстве участки с обязательством производства за них денежных приплат, то владельцы эти могут получать из упомянутого банка ссуды под залог означенных участков для уплаты лежащего на них по сему обязательству долга.

...

13. Раздел на отдельные владения земель, принадлежащих обществам и товариществам и служащих обеспечением долгов сих обществ и товариществ казне или Крестьянскому поземельному банку, производится независимо от согласия на то казны или банка и сопровождается распределением этих долгов между вновь образованными отдельными владениями, после чего каждое из этих владений отвечает лишь за переведенную на него долю бывшего общего долга.

...

18. В установленном сим Положением порядке землеустроительными учреждениями разрешаются как споры о размерах земельных долей, причитающихся при землеустройстве отдельным селениям, частям селений или домохозяевам, так и все споры, возникающие собственно из землеустройства, не исключая и споров о границах подлежащих землеустройству земель. Разрешенные в указанном порядке споры не могут быть возбуждаемы вновь в судебных установлениях[2].

19. Наличие прочих споров не препятствует обмену спорных участков при землеустроительных действиях в порядке сего Положения. В случае отчуждения впоследствии от прежнего владельца земельной площади, в состав которой входят означенные участки, произведенный обмен остается в силе и в собственность лица, в пользу которого присужден спорный участок, поступает отведенный вместо него по обмену участок; тому же лицу выдается денежная приплата (ст. 9), если таковая причиталась за обмениваемую землю. Упомянутая денежная приплата до решения спора вносится в депозиты подлежащего суда.

20. Приговоры обществ и товариществ по предусмотренным настоящим Положением делам подлежат обязательной в течение двух

недель проверке на месте и засвидетельствованию земским начальником или соответствующим ему должностным лицом, разрешающим при этом все заявленные против правильности приговоров возражения. Все жалобы как на неправильность этих приговоров, так и на отказ земского начальника засвидетельствовать таковые подаются в уездную землеустроительную комиссию, разрешающую их в установленном настоящим Положением порядке, причем жалобы на приговоры, засвидетельствованные земским начальником, разрешаются по усмотрению комиссии или особо, или одновременно с рассмотрением землеустроительного дела по существу (ст. 103 и след.).

21. При производстве землеустроительных действий для частей общества или отдельных членов его принимается во внимание, чтобы дальнейшие возможные в обществе землеустроительные меры не были затруднены такими частичными землеустроительными действиями.

22. Необходимые при землеустройстве межевые работы производятся командированными за счет казны землемерами, причем на общества, селения, товарищества или отдельных лиц, по требованию коих производятся землеустроительные действия, возлагается обязанность безвозмездно предоставлять на местах производства работ: а) помещения межевым чинам с отоплением; б) подводы для переездов межевых чинов при работах и для перевозки инструмента; в) рабочих пеших — для постановки вех и столбов, ношения инструментов, копания ям и т. д. и конных для пропашки межников, — тех и других с необходимыми орудиями, и г) материалы для изготовления вех и межевых знаков.

Полное собрание законов: Собрание III — Т. 31.— Отд. I,— С. 450-459.

//Хрестоматия по истории СССР. 1861 —1917 — М.: Просвещение, 1990. С. 349-353

**Постановление ЦИК и СНК ССР
«О мерах укрепления колхозной системы»^{1*}**

В соответствии с усиливающимся значением коллективного земледелия и в целях усиления планового руководства производственной работой колхозов и улучшения их хозяйственного и финансового обслуживания, в особенности обслуживания крупных колхозов, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров СССР постановляют:

I.

1. Предложить правительствам союзных республик пересмотреть действующие положения и уставы объединений коллективных хозяйств, предусмотрев при этом:

а) предоставление оперативно-хозяйственных функций как кустовым объединениям, так и союзам колхозов (республиканским, краевым, областным и окружным);

б) образование в объединениях коллективных хозяйств основных и других видов капиталов как за счет взносов объединяемых ими членов, так и за счет специальных ассигнований по государственному и местному бюджетам, а также за счет средств сельскохозяйственной кооперации.

2. Установить следующий порядок сбыта продукции колхозов и снабжения их средствами производства:

а) республиканские центры коллективных хозяйств организуют снабжение колхозов средствами производства путем заключения генеральных договоров и соглашений с соответствующими кооперативными организациями и государственными предприятиями; в случаях, определяемых республиканскими центрами, снабжение осуществляется путем договоров, заключаемых непосредственно нижестоящими объединениями и отдельными крупными колхозами;

б) объединения колхозов строят планы снабжения на основе заявок нижестоящих объединений и колхозов; заявки должны быть в полном соответствии с производственными планами;

в) в общесоюзном и республиканских планах снабжения с/х машинами (в частности, тракторами), орудиями и удобрениями, как внутреннего производства, так и импортного, бронируется необходимое количество за колхозами;

г) сбыт колхозов должен производиться на основе генеральных договоров и соглашений и локальных договоров, заключавшихся с кооперативными организациями и государственными предприятиями; генеральные договоры и соглашения заключаются республиканскими и областными объединениями колхозов, а локальные договоры — окружными союзами, кустовыми объединениями и отдельными колхозами. Договоры по сбыту продукции колхозов должны быть по общему плану увязаны с договорами по снабжению их средствами производства и потребительскими товарами.

3. Производственно-финансовые планы системы колхозов составляются на основе контрольных цифр народного хозяйства и входят составной частью в планы сельского хозяйства. Сводный производственно-финансовый план системы колхозов вносится Всесоюзным Советом колхозов через Госплан СССР на утверждение СТО, причем СТО распределяет общую сумму производственных кредитов по союзным республикам в соответствии с производственными планами системы колхозов. Порядок и условия использования этих кредитов определяются генеральными договорами республиканских объединений колхозов с системой с/х кредита.

4. Придавая особое значение правильной постановке дела организации и руководства крупными колхозами, предложить правительствам союзных республик сосредоточить руководство крупными колхозами (с 2000 тыс. га посева и более), организацию и финансирование их в республиканских центрах колхозов. Годовые производственно-финансовые планы и планы строительства этих колхозов должны особо утверждаться правительствами союзных республик не позже 1 мая предшествующего года. Сводный производственно-финансовый план этих колхозов должен вноситься Всесоюзным Советом колхозов через Госплан СССР на утверждение СТО не позже 1 июня предшествующего года.

Примечание: Планы на 1929/30 г. должны быть утверждены правительством союзных республик не позже 1 июля 1929 г., а сводный план должен быть внесен на утверждение СТО не позже 1 августа 1929 г.

5. Поручить НКФину СССР при участии ЦСХБанка СССР и Всесоюзного Совета колхозов разработать систему производственного кредитования колхозов и их объединений на следующих основаниях:

а) право устанавливать размеры и назначение кредитов для отдельных колхозов и кустовых объединений, а также закрывать кредиты предоставляется в отношении наиболее крупных колхозов — республиканским центрам, а в отношении остальных колхозов и кустовых объединений — краевым, областным и окружным союзам по принадлежности;

б) все предоставляемые колхозам и их объединениям кредиты должны быть направлены исключительно на нужды обобщественного хозяйства;

в) размеры и сроки кредитования должны соответствовать производственным планам колхозов и их объединениям;

г) должна быть установлена строжайшая кредитная дисциплина как в отношении порядка использования кредитов, так и — в особенности — в отношении их своевременного возврата.

6. В целях обеспечения устойчивости колхозов как обобщественной формы хозяйства путем увеличения неделимых капиталов в колхозах поручить Госплану СССР с участием правительств союзных республик и Всесоюзного Совета колхозов не позднее 15 июля 1929 г. разработать положение о фондах коллективного земледелия и о неделимых капиталах колхозов и внести их в СНК СССР.

7. В целях улучшения дела подготовки для коллективных хозяйств специальных кадров квалифицированных агрономов и техников предложить правительствам союзных республик обеспечить, начиная с 1929/30 г., организацию факультетов коллективного земледелия в основных сельскохозяйственных ВУЗах и отделений коллективного земледелия в остальных с/х ВУЗах, а также техникумов коллективного земледелия.

8. Придавая особое значение поднятию культурного уровня членов колхозов и отмечая отсталость его по сравнению с хозяйственными успехами колхозов, предложить правительствам союзных республик:

а) не позднее, чем в двухмесячный срок, разработать систему мероприятий, обеспечивающих уже в 1929/30 г. значительное усиление культурной работы в колхозах;

б) представить в полугодичный срок в СНК СССР доклад о результатах проведенных в этой области мероприятий.

II.

9. Изложить раздел II-й и VII-й постановления ЦИК и СНК СССР от 16-го марта 1927 г. о коллективных хозяйствах (СЗ. СССР. 1927 г. № 15. Ст. 161)190 в следующей редакции:

II. Признать необходимым усилить значение республиканских центров коллективных хозяйств путем предоставления им, наряду с функциями организационного руководства, представительства в коллективных хозяйствах и плановой увязки их развития с общей системой с/х кооперации и государственного хозяйства, также функций оперативно-хозяйственных.

8. Признать необходимым организацию повсеместно кустовых и вышестоящих объединений колхозов. Объединения колхозов имеют целью как организационное и агро-культурно-производственное обслуживание своих членов, так и выполнение оперативно-хозяйственных функций по снабжению их и сбыту их продукции.

Объединения колхозов действуют на основании уставов, имеют капиталы и пользуются правами юридического лица.

Крупные колхозы входят непосредственно в республиканские союзы колхозов.

Председатель ЦИК Союза ССР.

Председатель СНК Союза ССР.

Секретарь ЦИК Союза ССР.

//Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 1 май 1927 — ноябрь 1929. Москва РОССПЭН 1999. Стр. 654-656

Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров.

О дополнении общих начал землепользования и землеустройства.

Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

Дополнить общие начала землепользования и землеустройства от 15 декабря 1928 г. (Собр. Зак. Союза ССР 1928 г. № 69, ст. 642) ст.ст. 45¹ и 45² в следующей редакции:

«45¹. Не допускается применение наемного труда в колхозах и других сельско-хозяйственных кооперативных объединениях для выполнения работ, которые по уставу или по постановлению товарищества должны осуществляться совместным трудом членов товарищества.

Однако, в этих организациях допускается наем специалистов (агрономов, счетоводов и т. п.), а также наем квалифицированных рабочих (слесарей, трактористов и т. п.) с соблюдением общего законодательства о труде и с обязательным заключением коллективного договора или письменных трудовых договоров.

Примечание. Изъятия из настоящей статьи могут быть устанавливаемы в порядке законодательства союзных республик.

45². Применение наемного труда в совхозах регулируется общим законодательством о труде».

Председатель ЦИК Союза ССР М. Калинин.

Председатель СНК Союза ССР А. И. Рыков.

Секретарь ЦИК Союза ССР А. Енукидзе.

Москва—Кремль.

*//Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского
Правительства СССР за 1930 год, стр. 292-293*

**Постановление Центрального Исполнительного Комитета и
Совета Народных Комиссаров.**

**О порядке утверждения уставов сельско-хозяйственных
акционерных обществ.**

Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

Уставы сельско-хозяйственных акционерных обществ утверждаются Народным Комиссариатом Земледелия Союза ССР. В соответствии с этим дополнить ст. 13 положения об акционерных обществах от 17 августа 1927 г. (Собр. Зак. Союза ССР 1927 г. № 49, ст. 500) пунктом «б¹» следующего содержания:

«б¹) уставы сельско-хозяйственных акционерных обществ [утверждаются] — Народным Комиссариатом Земледелия Союза ССР».

*Председатель ЦИК Союза ССР М. Калинин.
Зам. Председателя СНК Союза ССР В. Шмидт.
Секретарь ЦИК Союза ССР А. Енукидзе.*

*Москва—Кремль.
16 февраля 1930 г.*

*//Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского
Правительства СССР за 1930 год, стр. 292.*

Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров.

О мерах содействия расширению площади посева в единоличных крестьянских хозяйствах.

Сообщения Народного Комиссариата Земледелия Союза ССР о ходе сева показывают резкое отставание единоличных крестьянских хозяйств в выполнении посевных планов, что свидетельствует о недопустимом непонимании местных советов и исполнительных комитетов к задачам организации сева единоличными хозяйствами и создает угрозу невыполнения общего задания по расширению посевных площадей. В связи с этим Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

Предложить центральным исполнительным комитетам союзных и автономных республик, краевым и областным исполнительным комитетам:

1. Немедленно, проверить доведение плана посева до двора в отношении единоличных крестьянских хозяйств, широко вовлекая в это дело сельские советы, земельные общества, кооперативные организации, комитеты взаимопомощи, поселковые товарищества и т. п.

2. Неуклонно осуществляя основной закон о землеустройстве и землепользовании, о предоставлении лучших и более удобных земель колхозам, решительно пресекать как попытки отвода единоличным хозяйствам, вышедшим из колхоза или не вошедшим в колхоз, неудобных земель, если за пределами коллективного поля есть возможность отвода близко расположенных и удобных земель, так и попытки незаконного уменьшения размеров земельных наделов единоличных крестьян.

3. При выдаче перед севом крестьянам, вышедшим из колхоза, семян внесенных ими ранее в колхозный фонд, обязательно связывать эту выдачу с непременным выполнением ими плана весеннего посева.

4. Проследить за неуклонным исполнением решения Народного Комиссариата Земледелия Союза ССР о выдаче маломощным единоличным хозяйствам ссуд из наличных ресурсов сельских страховых фондов в той части, в которой они были собраны у

единоличных хозяйств, с обязательством выполнения ими посевного плана.

5. Добиться того, чтобы каждый бедняк и середняк крестьянин, сеющий индивидуально, знал, что согласно закона о сельскохозяйственном налоге с него не взимается налог за увеличенную против прошлого года площадь посева и наоборот, в случае, если он без уважительных причин уменьшит посевную площадь или вовсе откажется ее засеять, налог с него будет взыскиваться по прошлогодней посевной площади, а земля ему отведенная должна засеиваться колхозами в свою пользу.

6. Широко организовать помощь со стороны колхозов, закончивших свой сев, маломощным единоличным хозяйствам, желающим, но не имеющим возможности выполнить свой посевной план.

7. Отменить пункты 8 и 9 примерного контрактационного договора Хлебоцентра с единоличными хозяйствами, утвержденного Народным Комиссариатом Внешней и Внутренней Торговли Союза ССР 1 января 1930 г.

Председатель ЦИК Союза ССР М. Калинин.

Зам. Председателя СНК Союза ССР Я. Рудзутак.

Секретарь ЦИК Союза ССР А. Енукидзе.

Москва—Кремль.

12 апреля 1930 г.

Распубликовано в № 102 Известий ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 13 апреля 1930 г.

// Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год, стр. 458-459

Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров.

Примерный устав сельско-хозяйственной артели.

Окончательный текст, принятый Колхозцентром Союза ССР, одобренный Народным Комиссариатом Земледелия Союза ССР и утвержденный Советом Народных Комиссаров Союза ССР и Президиумом Центрального Исполнительного Комитета Союза ССР. 1 марта 1930 г.

I. Цели и задачи.

1. Батраки, бедняки и середняки селений района округа добровольно объединяются в сельско-хозяйственную артель, чтобы общими средствами производства и общим организованным трудом построить крупное коллективное хозяйство и, таким образом, обеспечить действительную и полную победу над кулаком, над всеми эксплуататорами и врагами трудящихся, действительную и полную победу над нуждой и темнотой, над отсталостью мелкого единоличного хозяйства и создать высокую производительность труда и товарность коллективного хозяйства.

II. О земле.

2. Все межи, разделявшие земельные наделы членов артели, уничтожаются, и все полевые наделы сливаются в единый земельный массив, находящийся в коллективном пользовании артели:

При обобществлении полностью всех земельных угодий оставляются в единоличном пользовании приусадебные земли (огороды, сады и т. п.), причем там, где это необходимо, по решению правления артели и с утверждения общего собрания, изменяются размеры усадебных земель.

3. Единый земельный массив артели ни в коем случае не должен уменьшаться. Наделение выбывших членов артели земель за счет земельной площади артели воспрещается. Выбывающие из артели могут получать землю лишь свободных земель госфонда.

III. О средствах производства.

4. Обобществляются: весь рабочий скот, сельско-хозяйственный инвентарь, весь товарно-продуктивный скот, все семенные запасы,

кормовые средства в размерах, необходимых для содержания обобществленного скота, хозяйственные постройки, необходимые для ведения артельного хозяйства, и все предприятия по переработке. Жилые постройки членов артели не обобществляются.

При обобществлении сельско-хозяйственного инвентаря оставляется в личном пользовании членов артели мелкий сельско-хозяйственный инвентарь, потребный для работ на приусадебных землях.

Из обобществленного рабочего скота правление артели в случае необходимости выделяет минимально необходимое количество лошадей для обслуживания личных нужд членов артели.

В однокоровных хозяйствах молочный скот не обобществляется. В многокоровных хозяйствах оставляется в личном пользовании одна корова, остальные обобществляются. Производители безусловно обобществляются. Из обобществленного молочного скота создается товарное артельное хозяйство.

Обобществление мелкого скота, т. е. свиней и овец, производится в районах развитого промышленного животноводства по мелкому скоту с оставлением у членов артели некоторого количества мелкого скота в размерах, устанавливаемых артелью. В районах непромышленного мелкого скотоводства свиньи и овцы не обобществляются. Домашняя птица не обобществляется.

Наряду с оставлением в индивидуальном владении мелкого скота и птицы колхозы организуют промышленное обобщественное мелкое животноводство и птицеводство.

В виду страховки от неурожая и бескормицы при артели создаются неприкосновенные семенные и кормовые фонды.

IV. Деятельность артели.

5. Правление и все члены артели обязуются:

а) расширять посевную площадь путем использования всей находящейся в распоряжении артели земли, улучшения и обработки бросовых земель и проведения внутрихозяйственного землеустройства;

б) полностью использовать на общественных началах всю имеющуюся тягловую силу, весь инвентарь, все тракторы, все машины, семена и другие средства производства; покупать на своп и

заемные средства трактора и другие средства производства с целью постепенного перехода на механизированное хозяйство;

в) поставить правильное использование и уход за обобществленным живым и мертвым инвентарем, добиваясь того, чтобы в коллективном хозяйстве скот и инвентарь были в лучшем состоянии, чем в индивидуальных хозяйствах;

г) улучшать пахотные и луговые земли и проводить агрикультурные мероприятия, необходимые для повышения урожайности;

д) проводить зоотехнические и ветеринарные мероприятия, необходимые для быстрого поднятия и улучшения товарного животноводства и птицеводства;

е) развивать все остальные отрасли сельско-хозяйственного производства, применительно к природным условиям места и кустарные промыслы, сообразно с условиями района;

ж) организовать строительство на общественных началах хозяйственных и общественных построек и подсобных учреждений;

з) повышать культурно-политический уровень членов артели;

и) всеми доступными мерами улучшать бытовые условия членов артели, в особенности женщин и детей.

V. О членстве.

6. Прием в члены артели производится правлением, которое вносит список вновь принятых членов на утверждение ближайшего общего собрания. Личная явка для рабочих, постоянно работающих вне артели, не обязательна.

7. В члены артели могут вступать все трудящиеся, достигшие 16-летнего возраста.

В артель не принимаются кулаки и все лица, лишенные избирательных прав. Изъятия из этого правила допускаются для членов тех семейств, в составе которых имеются преданные делу советской власти красные партизаны, красноармейцы и краснофлотцы (рядовые и командный состав), сельские учителя и учительницы, при условии их поручительства за членов своей семьи.

Хозяйства, которые перед вступлением в колхоз убивают или продают свой скот, ликвидируют инвентарь или злонамеренно разбазаривают семена, в артель не принимаются.

VI. Средства артели.

8. Каждый вступающий в артель должен внести денежный вступительный взнос в размере от 2 до 10 процентов стоимости всего имущества, как обобщественного, так и необобщественного, приходящегося на его долю во дворе, за исключением предметов домашнего обихода и личного пользования.

В случае, когда основным источником дохода вступающего в артель является заработная плата (агрономы, учителя, землеустроители, служащие учреждений и организаций, расположенных в районе артели, и т. п.) размер взноса устанавливается каждый раз правленцем, но не может превышать 10 процентов годового оклада.

Для батраков устанавливается вступительный взнос не более 5 рублей.

Рабочие, постоянно занятые на работе вне колхоза, сверх предусмотренного уставом отчисления во вступительный взнос от 2 до 10 процентов стоимости имущества, одновременно вносят 3 процента от годовой заработной платы.

Примечание. Сверх вступительного взноса артель не требует от рабочего — члена артели каких либо добавочных отчислений с заработной платы.

Рассрочка уплаты вступительного взноса может быть предоставлена правлением лишь в порядке и на срок, устанавливаемый колхозсоюзом. Вступительные взносы зачисляются в неделимый фонд артели.

9. Из стоимости обобщественного имущества членов артели (рабочего и продуктивного скота, инвентаря, хозяйственных построек и т. п.) от $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ зачисляется в неделимый фонд артели, при чем больший процент зачисления в неделимый капитал применяется к более мощным хозяйствам. Остальная часть имущества зачисляется в паевой взнос члена артели.

10. С членом артели, выбывающим из ее состава, правление производит расчет и возвращает ему паевой взнос, при чем выбывшему из артели может быть предоставлен надел лишь за пределами земельной площади артели. Расчет производится как правило по окончании хозяйственного года.

11. Из получающихся по окончании хозяйственного года доходов артели покрываются хозяйственные и связанные с хозяйством расходы, а также и расходы на содержание нетрудоспособных, производятся отчисления в неделимый и общественный фонды (от 10 до 30 процентов — в неделимый фонд, от 5 до 15 процентов — в другие общественные фонды) и расчеты по оплате труда.

VII. Организация и оплата труда.

12. Все работы в хозяйстве артели производятся личным трудом ее членов, согласно правилам внутреннего распорядка, принятым общим собранием. Допускается привлечение на сельскохозяйственные работы по найму только лиц, обладающих специальными знаниями и подготовкой (агрономы, инженеры, техники и т. п.).

Наем временных рабочих допускается лишь в исключительных случаях, когда срочные работы не могут быть выполнены в требуемый срок наличными силами членов артели, при полной их нагрузке, а также для строительных работ.

13. Распределение работ в артели производится правлением согласно правилам внутреннего распорядка. Никто из членов артели не может отказаться от поручаемой ему работы.

14. Для правильной организации труда членов артели устанавливаются нормы выработки и расценки по отдельным видам работ, производится учет количества и качества работы, применяются сдельная оплата труда и урочная система.

15. Оплата труда членов артели производится в следующем порядке: в течение хозяйственного года на продовольственные и другие потребности членов артели выдается авансом (натурой или деньгами) не более 50 процентов суммы, причитающейся за работу. В конце хозяйственного года производится окончательный расчет по оплате труда.

Примечание. Из сумм, заработанных членами артели на отхожих промыслах, производится отчисление в общественные фонды артелей в размерах от 3, но не более 10 процентов с заработка, причем это отчисление в этих пределах устанавливается артелью или колхозным объединением.

16. Артель оказывает материальную помощь своим нетрудоспособным членам, а также временно потерявшим трудоспособность. Условия и размер этой помощи определяются правлением и утверждаются общим собранием в соответствии с хозяйственными возможностями артели, но не свыше среднего заработка.

VIII. Меры воздействия.

17. Все члены артели обязуются подчиняться требованиям устава, постановлениям общего собрания и правления, соблюдать правила внутреннего распорядка, аккуратно выполнять возлагаемые на них правлением работы и общественные обязанности.

Бесхозяйственное и нерадивое отношение к обобществленному инвентарю и скоту рассматривается артелью как измена делу коллективизации, как практическая помощь врагу — кулаку.

За такое бесхозяйственное и нерадивое отношение к обобществленному имуществу, за невыход без уважительных причин на работу и за другие нарушения дисциплины на виновных правление налагает взыскания согласно правилам внутреннего распорядка (например, выговор, предупреждение, временное отстранение от работы, штраф и т. п.). В отношении неисправимых правление артели ставит перед общим собранием вопрос об их исключении из состава артели.

IX. Управление делами артели.

18. Делами артели управляют общее собрание членов и правление. Если созыв общего собрания, вследствие многочисленности членов артели или разбросанности селений, встречает затруднения, общее собрание заменяется собранием уполномоченных. Члены собрания уполномоченных избираются собранием членов артели по отдельным селениям колхоза.

19. Общее собрание (или собрание уполномоченных) является высшим органом управления артели, разрешает важнейшие вопросы деятельности артели, выбирает правление и ревизионную комиссию и утверждает инструкцию по их работе.

Общее собрание (или собрание уполномоченных) действительно при наличии не менее половины всего числа членов. Решения общего

собрания (или собрания уполномоченных) принимаются большинством голосов открытым голосованием.

20. Правление артели избирается на год, является исполнительным органом артели и заведует всеми ее делами. Правление, распределяя между своими членами обязанности по руководству хозяйством и производством артели, возлагает на соответствующих членов правления полную ответственность за порученное им дело и предоставляет им необходимые для этого права.

Правление обязано вести счетоводство по формам и правилам, установленным колхозной системой.

21. Ревизионная комиссия проверяет деятельность правления, в частности соблюдение устава, выполнение производственного плана, договоров и обязательств перед государством, производит ревизию кассы, имущества, документов и отчетности, дает заключения по годовым отчетам и отчитывается в своей деятельности перед общим собранием (или собранием уполномоченных).

Х. Взаимоотношения с колхозной системой.

22. Артель входит членом в колхозное объединение и ведет свою работу под его непосредственным руководством.

На основе своего производственного плана артель заключает с колхозным объединением договор о контрактации, которым устанавливаются обязательства артели по организации сельскохозяйственного производства и плановой сдаче всей товарной продукции государству и кооперации, а также обязательства колхозного объединения и других государственных и кооперативных органов по снабжению артели средствами производства и предметами потребления и по организации кредитной помощи и агротехнического обслуживания артели.

Распубликовано в № 60 Известий ЦИК Союза ССР и ВЦИК от 2 марта 1930 г.

//Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1930 год, стр. 459-464.

Директор МТС:

Правление колхоза:

**Из протокола № 26 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) о
мероприятиях по выработке, обсуждению и принятию колхозами
уставов. 22 мая 1935 г.**

№ 192

105. [Слушали:] О мероприятиях по выработке, обсуждению и принятию колхозами уставов по УССР.

[Постановили:] Утвердить переработанный проект постановления ЦК КП(б)У и СНК УССР со следующими поправками и изменениями:

1. Установить следующий низший и высший размер приусадебных участков по областям Украины:

а) по всем районам Киевской обл. — от 0,30 га до 0,60 га, кроме 17 районов пограничной зоны и примыкающих к Одесской обл., где размер приусадебного участка установить от 0,30 га до 0,70 га;

б) по всем районам Черниговской обл. — от 0,30 га до 0,70 га;

в) по всем районам Винницкой обл. — от 0,30 га до 0,60 га, кроме 24 районов пограничной зоны, где размер приусадебного участка установить от 0,30 га до 0,70 га;

г) по всем районам Харьковской обл. — от 0,40 га до 0,80 га, кроме 11 районов, примыкающих к Черниговской обл., где размер приусадебного участка установить от 0,35 га до 0,70 га, и 14 районов восточной части области, где размер приусадебного участка установить от 0,40 га до 1 га;

д) по всем районам Днепропетровской обл. — от 0,50 га до 1 га;

е) по всем районам Одесской обл. — от 0,50 га до 1 га, кроме 9 районов, примыкающих к Киевской обл., где размер приусадебного участка установить от 0,40 га до 0,80 га;

ж) по всем районам Донецкой обл. — от 0,40 га до 0,80 га, кроме Старобельского окр., где размер приусадебного участка установить от 0,50 га до 1 га;

з) по всем районам АМССР — от 0,80 га до 1 га, кроме 5 районов, примыкающих к Одесской обл., где размер приусадебного участка установить от 0,60 га до 1 га.

2. Отвергнуть предложение ЦК КП(б)У и СНК УССР, предусматривающее снижение в отдельных колхозах

(со значительными площадями технических культур) установленного для района размера приусадебной земли.

3. Для колхозных дворов, имеющих сады и виноградники в размере свыше 0,20 га, допускать увеличение приусадебного участка, но в размере не свыше 1 га, включая сад и виноградник.

4. В колхозах, расположенных в радиусе 25-километровой зоны городов (по списку, публикуемому в постановлении), размеры приусадебных участков колхозного двора установить от 0,25 до 0,60 га или от 0,30 до 0,60.

5. Разрешить колхозным дворам, выращивающим племенной скот, иметь в личном пользовании до 2 коров и 3 — 4 голов молодняка в следующих районах Винницкой обл.: Антонинский, Базалийский, Волочискский, Городокский, Грицевский, Дунаевский, Заславский, Каменец-Подольский, Красиловский, Ляховецкий, Минковецкий, Могилев-Подольский, Муровано-Куриловецкий, Ново-Ушицкий, Орынинский, Полонский, Плужинский, Проскуровский, Сатановский, Смотрический, Старо-Ушицкий, Теофипольский, Чемеровецкий, Черноостровский, Ямпольский, Ярошевский.

2. Разрешить Западному обкому ВКП(б) и облисполкому ввиду особой трудности упорядочения землепользования колхозов в районах области, где было распространено хуторское землепользование, перенести выдачу государственных актов на вечное пользование землей 2 тыс. колхозов на первую половину 1937 г.

3. Разрешить в районах: Сычевском, Кармановском, Ново-Дугинском, Холм-Жарковском, Воскресенском, Смоленском, Кардымовском, Краснинском, Гжатском и Духовщинском — колхозным дворам, разводящим племенной рогатый скот швицкой и симментальской породы, иметь в личном пользовании по 2 коровы и 3 — 4 головы молодняка^{1*}.

^{1*} Аналогичные постановления были приняты по Татарской АССР, Горьковскому краю, Иваново-Промышленной обл.

//Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 4. 1934 - 1936. Москва РОССПЭН Стр. 502-505

Справка Наркомзема СССР о размерах приусадебных участков колхозников¹⁰⁹

*Не позднее 15 мая 1939 г.¹**

По Союзу площадь приусадебных участков, выделенных колхозам для личного пользования, составляет (по данным годовых отчетов за 1937 г.) 8250,7 тыс. га. В составе этой площади часть земли нарезана колхозникам за счет полевых земель колхозов, например: по УССР из 1998,8 тыс. га за счет полевых земель нарезано колхозникам 105 тыс. га.

¹⁰⁹ В январе—мае 1938 г. в Сельхозотделе ЦК ВКП(б) состоялись совещания, на которых обсуждались вопросы: «О составе бригад по обобщению опыта стахановцев социалистического сельского хозяйства» (7 января), «О структуре Наркомзема СССР, республиканских наркоматов земледелия, крайЗО и райЗО» (16 января), «О правилах внутреннего распорядка в колхозах» (1–2 февраля), «О работе колхозных животноводческих ферм» (3–4 марта), «О внесении изменений в ст. 15 Устава сельскохозяйственной артели «Об оплате труда в колхозах»» (25–26 апреля), «О приусадебных участках» (8–9 мая), «О приусадебных участках колхозников» (15 мая), «О приусадебных землях в колхозах, о ходе весеннего сева, прополки и подготовке к уборке» (19–20 мая) (РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 123. Д. 2, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 22).

Совещания имели прежде всего практическое значение — получить информацию и проконтролировать, как на местах, в различных регионах страны, в колхозах, МТС и совхозах выполняются плановые задания, реализуются постановления партии и правительства и т.д. Но не только. Не меньшее значение имели и вопросы, связанные с корректировкой тех или иных актов земельной политики, положений и инструкций наркомземов — СССР и союзных республик, подготовки постановлений и решений партии и правительства в области аграрной политики.

Особое значение придавалось подготовке материалов для майского пленума ЦК ВКП(б), в центре внимания которого должны были стать проблемы колхозного землепользования под углом зрения предотвращения от разбазаривания и расхищения общественных

земель колхозов в пользу личного хозяйства колхозников. Этому вопросу были специально посвящены три совещания.

Число участников совещаний было небольшим — в пределах 20–25, иногда 30 чел. (не считая работников Сельхозотдела и других представителей высшего эшелона партийно-государственного руководства). В работе совещаний активное участие принимали А.А. Андреев — член Политбюро и секретарь ЦК ВКП(б), председательствующий на некоторых заседаниях; М.И. Калинин, Н.С. Хрущев (член Политбюро и первый секретарь ЦК КП(б) Украины), а также нарком земледелия СССР И.А. Бенедиктов.

Важная особенность совещаний состояла в том, что, как правило, основными участниками их были колхозники — председатели колхозов, заведующие животноводческими фермами, бригадиры тракторных и полеводческих бригад, звеньевые, рядовые колхозники. Они выступали со своими предложениями и пожеланиями, откровенно говорили о недостатках. По ходу выступлений им приходилось отвечать на многие вопросы руководителей партии и государства (Андреева, Калинина и других). Многие выступления, как свидетельствуют документы (стенограммы и проч.), превращались в диалог между ораторами и участниками совещаний. Живую струю в работу совещаний вносили неизменно присутствовавшие на них главные редакторы газет «Социалистическое земледелие» (Н.А. Анисимов) и «Крестьянская газета» (П.И. Винокуров). Опираясь на многочисленные письма крестьян, они говорили о болевых точках советской деревни, жалобах и просьбах сельских жителей. На совещании по животноводству выступали известные ученые-специалисты (академик Лискун, профессора Редькин и Овсянников).

Официальных докладов на совещаниях не было (за исключением доклада И.А. Бенедиктова на совещании о структуре наркоматов земледелия и земельных органов). Председательствующие в кратком вступительном слове определяли круг проблем, намеченных к обсуждению, высказывали некоторые собственные суждения. Вот что, например, было сказано председательствующим (Гриценко) при открытии совещания 15 мая: «Мы хотим посоветоваться по некоторым вопросам колхозного строительства, в частности, о приусадебных участках — это основной вопрос. Специального доклада не будет, послушаем приглашенных товарищей с тем, чтобы выяснить, какое положение в данном районе с нормами

приусадебных участков, как осуществляется учет приусадебных земель, как правильно подойти к этим нормам».

А заключение следующее: «Выступило 19 чел. — все приглашенные из пяти областей. Сообщены очень важные, интересные сведения, которые будут внимательно проанализированы и приняты во внимание при разработке ЦК и СНК мероприятий по этим вопросам».

Понятно, что выступать с развернутым заключением по вопросу о приусадебных участках, который выносился на пленум ЦК, было преждевременным, так как речь шла только о подготовке материалов для пленума. Точно так же поступил и А.А. Андреев, председательствовавший на аналогичном совещании, состоявшемся 8—9 мая: «Мы не полагали на совещании выработать какое-либо решение, а собрали его в целях выяснения кое-каких вопросов. Материалы, которые вы дали, будут использованы при разработке решения пленума и при обсуждении вопросов на пленуме». Заметим, что именно Андрееву было поручено выступить с основным докладом на партийном форуме.

Правда, на этом совещании будущий докладчик выступал с довольно пространственным вступительным словом, в котором указал на некоторые существенные недостатки, связанные с приусадебным землепользованием: не был предусмотрен порядок наделения приусадебными участками, чем пользуются собственнические элементы; основной массив общественных колхозных земель разбазаривается; нормы приусадебной земли явно завышены; в ряде областей сады не входят в размер приусадебного участка; доход от приусадебного участка в несколько раз превышает доход, получаемый в колхозе по трудодням; должен быть установлен порядок периодического обмера земли, который не существует и др. Это была своего рода программа выступлений для участников совещаний и некоторые точки над *i* все же были поставлены.

Опираясь на высказанные А.А. Андреевым положения, заместитель заведующего Сельхозотделом ЦК ВКП(б) М. Захаров, председательствовавший на совещании 19—20 мая, которое проходило в канун открытия пленума, пошел еще дальше. Правда, аудитория на этот раз была специфической: это были представители местной партийной элиты и заведующие сельхозотделами крайкомов и обкомов ВКП(б) центральных районов, Поволжья, Урала, Украины и Белоруссии (из 34 регионов). Вступительное слово председателя ориентировало участников

совещания на неуклонное выполнение поставленных вопросов (всего их было названо 14). Вот некоторые из них: о приведении в соответствие с Уставом 1935 г. размеров приусадебных участков и количества скота в личном пользовании колхозников; о фактических размерах земельных участков под постройками, огородами, садами, в поле; о захвате колхозных земель на местах и сдаче их в аренду в порядке сговора и т.п.; о соотношении полевой и приусадебной земли колхозного двора; о размерах дохода колхозника от приусадебного участка и индивидуального скота. Жестко ставились вопросы о необходимости переселения колхозников центральных областей («малоземельных») в Поволжье, Казахстан, Сибирь, где ощущался недостаток трудовых ресурсов, а также о направлении их для работы на промышленных предприятиях и стройках.

Примечательно, что партийные и советские работники деревни, управлений и ведомств, присутствовавшие на совещании, как правило, настаивали на значительном сокращении размеров приусадебных участков и скота индивидуального пользования, определенных Уставом 1935 г. Так, нарком земледелия СССР И.А. Бенедиктов на совещании 8—9 мая предложил ввести нормы землепользования на один двор от 0,2 до 0,4 га и только в отдельных случаях — до 0,75 га (в Уставе допускалось до 1 га). Примерно из таких же норм исходил и М.И. Калинин, выступая на этом же совещании. А.С. Щербаков (Московская обл.) полагал, что вполне достаточно 0,15—0,30 га; Н.С. Патоличев (Ярославская обл.) называл в этой связи 0,05—0,3 га.

Н.С. Хрущев считал, что для крестьян всей страны надо установить единую норму — 0,25 га. Он резко критиковал ситуацию в Молдавской АССР, колхозники которой, занимаясь виноградарством и виноделием, «разводили фруктовые сады» на базе индивидуальных хозяйств. «Семьи таких колхозников, — возмущался он, — не работают в колхозе. Работает только глава семьи». П.К. Пономаренко из Белоруссии был согласен с Хрущевым об установлении для всех колхозников СССР единой небольшой нормы приусадебных хозяйств. К тому же он еще предложил «решить вопрос в отношении хуторских хозяйств», которые «не желают стягиваться».

В то же время некоторые колхозники выражали другую точку зрения. Так, председатель колхоза «Завет Ильича» Куйбышевской обл. Карпов, выступая на совещании 15 мая, отметил, что земельные

размеры приусадебных участков ряда колхозников не превышают 0,25 га и что «они желают свой участок расширить».

Однако не было секретом, что среди нарушителей колхозного Устава было немало местных руководителей деревни, партийно-хозяйственных активистов, многие из которых сами или их родственники являлись членами колхозов. При этом они находились под надежным прикрытием своего властного авторитета. Эти моменты, правда, в затушеванном виде, нашли отражение в некоторых выступлениях.

Полученные материалы, особенно трех последних совещаний, непосредственно посвященных приусадебным хозяйствам, были использованы в документах пленума, в первую очередь в докладе А.А. Андреева «О мерах ограждения общественных колхозных земель от разбазаривания в пользу личных хозяйств колхозников». В то же время выступавшие на пленуме в прениях по докладу Андреева секретари ЦК нацкомпартий, обкомов и крайкомов ВКП(б) опирались на основные положения установочной речи И.В. Сталина на пленуме. Симптоматично, что в открытой печати не были опубликованы материалы пленума, а только постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания». И не случайно.

Названные материалы и документы неопровержимо свидетельствуют, что, по существу, было подготовлено и начато новое наступление на крестьян, на их приусадебные («личные подсобные») хозяйства путем пересмотра норм, установленных Уставом 1935 г., пресечения предпринимательства и даже переселения части крестьян («мнимых колхозников», «дармоедов», по терминологии Сталина) в Сибирь, Казахстан, на Дальний Восток или в города и промышленные центры для пополнения их рабочей силой.

Для внесения изменений в Устав 1935 г. «самими колхозниками» намечалось созвать осенью 1939 г. очередной (третий) съезд колхозников СССР. (прим. Л.Н. Денисовой, И.Е. Зеленина.)

//Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Том 5. 1937-1939. Книга 2. 1938 – 1939. Москва РОССПЭН 2006. Стр. 413-416

Вытяг из «Земельного кодекса УСРС»

СПРАВОЧНИК ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОЛХОЗА

ОГИЗ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО КОЛХОЗНОЙ И
СОВХОЗНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ МОСКВА –
«СЕЛЬХОЗГИЗ» – г – 1941.

АВТОРСКИЙ КОЛЛЕКТИВ

«СПРАВОЧНИКА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОЛХОЗА»

*Абрамов В.А., Анисимов Я.И., Долгополов М.И. Ихтейман И.М.
(руководитель авторского коллектива), Косауров С.Д., Михновский
В.К., Портнов М.Я., Rogozin Г.М., Сохраничев Я.О., Хмелев Я.Я.,
Чувиков В.А.*

ПРЕДИСЛОВИЕ

XVIII съезд Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) определил дальнейший путь развития и укрепления колхозов.

В развитие решений съезда ЦК ВКП(б) и СНК СССР в 1939 и 1940 гг. издали ряд постановлений по сельскому хозяйству. Главнейшие из них: от 27 мая 1939 г. «О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания»; от 8 июля 1939 г. «О мероприятиях по развитию общественного животноводства в колхозах»; от 7 апреля 1940 г. «Изменения в политике заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов»; постановления о дополнительной оплате труда колхозников за повышение

урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животноводства.

Эти постановления направлены на укрепление трудовой дисциплины в колхозах, на всемерное развитие всех отраслей общественного хозяйства, на рациональное использование каждого гектара земли в колхозах, на создание изобилия продуктов в нашей стране.

В результате осуществления этих решений достигнуты серьезные успехи в подъеме общественного хозяйства колхозов: ликвидировано разбазаривание общественных земель колхозов; заметно укрепилась трудовая дисциплина в колхозах; осваиваются новые земли; всесторонне развивается общественное колхозное хозяйство и более рационально используется земля, закрепленная государством за колхозами; увеличились в колхозах накопления—основа дальнейшего расширения хозяйства. Значительно поднялась производительность труда в колхозах.

1940 год войдет в историю развития социалистического земледелия как одна из ярких страниц. Продукция зерновых культур по СССР в 1940 г. составила около 7,3 миллиарда пудов.

Серьезные успехи достигнуты и в развитии общественного животноводства. Если на 1 января 1938 г. насчитывалось 347 тысяч 3 ферм, то на 1 января 1941 г. насчитывается 618 тысяч ферм. К началу 1941 г. на 100 колхозов в среднем приходилась 261 ферма, в том числе 99 ферм крупного рогатого скота, 91 овцеводческая ферма и 71 свиноводческая.

XVIII Всесоюзная конференция ВКП(б) определила дальнейшие задачи социалистического сельского хозяйства. Производство зерна в 1941 г. должно составить около 7 900 миллионов пудов. Государственный план развития сельского хозяйства на 1941 г., одобренный партийной конференцией, предусматривает, в соответствии с желанием самих колхозов, дальнейший рост колхозного животноводства, а именно: крупного рогатого скота на 19%, в том числе коров на 24 – 25%, овец и коз – на 23 – 24%, свиней – на 38% и лошадей – на 9 – 10%.

На партийной конференции указывалось на необходимость ликвидировать простои тракторов и комбайнов, ликвидировать потери урожая зерновых и технических культур, особенно из-за несвоевременной уборки, а также потери в животноводстве, обеспечить дальнейшее укрепление трудовой дисциплины и подъем производительности труда в колхозах.

Задача заключается в том, чтобы подтянуть отставшие колхозы до уровня передовых, показывающих высокую производительность

труда и наиболее полное использование общественной земли колхозов.

Новая система заготовок и закупок сельскохозяйственных продуктов заставила подтянуться многие прежде отстававшие колхозы до уровня передовых. Колхозники поняли, что высокая производительность сельского хозяйства возможна только на основе всестороннего, комплексного развития всех отраслей общественного колхозного хозяйства, на основе рационального использования каждого гектара земли.

В дальнейшем развитии и укреплении общественного хозяйства колхозов исключительно ответственна роль председателя колхоза и правления колхоза в целом.

Когда крестьянин работал в своем единоличном хозяйстве, он сам заботился о своем хозяйстве. Ему не на кого было взвалить ответственность за свое хозяйство.

Крестьянин, вступивший в колхоз, ответственность за ведение хозяйства перелагает на руководство колхоза.

«... центр тяжести ответственности за ведение хозяйства переместился теперь от отдельных крестьян на руководство колхоза, на руководящее ядро колхоза. Теперь крестьяне требуют заботы о хозяйстве и разумного ведения дела не от самих себя, а от руководства колхоза, или, вернее, не столько от самих себя, сколько от руководства колхоза. А что это значит? Это значит, что партия уже не может теперь ограничиваться отдельными актами вмешательства в процесс сельскохозяйственного развития. Она должна теперь взять в свои руки руководство колхозами, принять на себя ответственность за работу и помочь колхозникам вести свое хозяйство вперед на основе данных науки и техники» (Сталин, Вопросы ленинизма, изд. 11-е, стр. 402 – 03).

Колхозы прошли большой путь. На заре массового колхозного движения это были хозяйства, основанные по преимуществу на простой технике, без достаточного опыта организации крупного коллективного хозяйства. Теперь колхозы имеют огромный опыт. Они вооружены через МТС первоклассной машинной техникой и с успехом производят не только зерно, но и технические культуры,

овоши, картофель, фрукты и т. д. Важнейшей отраслью колхозного производства стало общественное животноводство.

Современный колхоз —разностороннее хозяйство, со многими отраслями производства, с богатейшими перспективами развития. Управлять таким хозяйством стало сложнее и труднее. Чтобы справиться с возросшими задачами, неустанно двигать хозяйство вперед, — руководитель колхоза обязан все время учиться, умножать свои знания.

Председатель колхоза должен всегда помнить и аккуратно выполнять обязательства колхоза перед государством, должен заботиться об увеличении неделимых фондов в колхозе, строжайше соблюдать сталинский устав сельскохозяйственной артели, укреплять трудовую дисциплину.

Председатель колхоза прежде всего должен быть политически грамотным, повседневно овладевать основами марксизма-ленинизма. Изучение истории нашей партии обогащает трудящихся опытом борьбы за социализм, помогает овладевать большевизмом, повышает политическую бдительность. К ак правило, прекрасных результатов в работе добивается тот председатель колхоза, который политически грамотен.

Председатель колхоза должен в совершенстве овладеть техникой управления крупным социалистическим хозяйством, изучать достижения передовой агрономической науки, опыт передовиков, вникать во все детали колхозной экономики.

«Чтобы руководить нынче, надо уметь хозяйничать, надо знать и понимать хозяйство. Н а одной лишь трескотне ... теперь далеко не уедешь» (Сталин).

Чтобы руководить хозяйством, надо уметь организовывать людей, прислушиваться к голосу масс, поддерживать все новое, что может принести пользу.

Тов. Молотов на X V III съезде ВКП(б) говорил: «Мы должны добиться того, чтобы все наши работники, от малых до больших, всегда помнили о своей ответственности перед государством и народом, всегда помнили о своей обязанности беречь народное добро и обращаться с ним по-хозяйски, соблюдать экономию в расходах и на деле беречь народную копейку!»

Задача председателя колхоза — воспитывать всех колхозников в духе социалистического отношения к общественной собственности, в духе бережливого отношения ко всему тому, что принадлежит колхозу, государству, и экономно расходовать каждую копейку народных денег.

По инициативе комсомольцев Кирсановского района, Тамбовской области, развернулось массовое движение за бережливость и экономию в колхозах. Это движение охватило широкие массы колхозников. Колхозы располагают огромным общественным хозяйством, имеют большое количество скота, общественных построек, инвентаря, оборудования и т. д. Беречь общественную колхозную собственность, как зеницу ока, — святая обязанность каждого колхозника.

Конституция Союза ССР и устав сельскохозяйственной артели обязывают колхозников охранять общественную и государственную собственность. Обязанность председателя колхоза воспитывать всю массу колхозников в духе строжайшей охраны общественной социалистической собственности, в духе бережного отношения к колхозному добру.

Есть еще немало колхозов, где, например, раздуты штаты. Это приводит к тому, что значительная часть колхозников не участвует непосредственно на полевых работах. Председатель колхоза обязан навести в этом деле большевистский порядок, свести административно-хозяйственный аппарат до минимума и добиться наиболее правильного и полного использования колхозников непосредственно в колхозном производстве — на ферме, на поле.

Председатель колхоза должен внимательно и глубоко изучать годовые отчеты колхоза, знать и строго соблюдать приходо-расходную смету, утвержденную общим собранием колхоза, соблюдать планово-финансовую дисциплину, постоянно проверять выполнение плана. Председатель колхоза должен быть заботливым хозяином, дельным экономистом. К анализу хозяйственной деятельности как годовой, так и повседневной работы колхоза председатель колхоза должен подходить так, как этому учат Ленин и Сталин. Владимир Ильич Ленин пишет:

«Дельный экономист, вместо пустяковых тезисов, засядет за изучение отчетов, цифр, данных, проанализирует наш собственный практический опыт и скажет: ошибка там-то, исправлять ее надо так-то» (В. И. Ленин, Собрание сочинений, том 26, стр. 173).

Председатель колхоза должен вскрывать и изучать резервы, которыми располагает колхоз, и всемерно стремиться к тому, чтобы полностью использовать их для всестороннего развития всех отраслей общественного хозяйства.

Нельзя правильно вести артельное хозяйство, получать с каждого гектара много продукции и доходов, живя только сегодняшним днем. Колхозу нужен перспективный план развития производства. И такой план обязаны разработать правление артели, его председатель, с участием колхозных масс.

Председатель колхоза должен видеть перспективу развития колхоза, предупреждать возможные промахи в работе, помня указание товарища Сталина:

«Сидеть у руля и глядеть, чтобы ничего не видеть, пока обстоятельства не уткнут нас носом в какое-либо бедствие, – это еще не значит руководить. Большевизм не так понимает руководство. Чтобы руководить, надо предвидеть».

Таким предвидением должен обладать каждый председатель колхоза.

Председатель колхоза должен заботиться о своевременном составлении производственных планов в колхозах и о составлении рабочих планов на период отдельных сельскохозяйственных кампаний.

В этих планах надо предусмотреть, как правильно и полно использовать имеющийся в колхозах рабочий скот и другие средства производства, предусмотреть своевременное применение агротехнических и зоотехнических мероприятий, основанных на широком использовании достижений сельскохозяйственной науки и передовой колхозной практики. Надо на основе опыта стахановцев пустить в ход все резервы, имеющиеся в колхозе для повышения урожайности, дальнейшего роста животноводства и увеличения доходов колхозов и колхозников.

Вопросы правильной организации и оплаты труда в колхозах должны быть в центре внимания председателя колхоза. Постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) о дополнительной оплате труда колхозников за повышение урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животноводства указывают пути правильного разрешения вопросов оплаты труда колхозников. Эти постановления являются могучим стимулом повышения производительности труда в колхозах и отвечают интересам государства, колхозов и материальной заинтересованности колхозников.

Уравниловка в оплате труда должна быть ликвидирована окончательно. Разве можно мириться, например, с подобными фактами? В колхозе «Вторая пятилетка», Комсомольского района, Винницкой области, звено С. Войтюк с 2,5 га собрало урожай сахарной свеклы по 136 центнеров с гектара, при затрате 370 трудодней, а звено А. Скрыпник с такой же площади собрало по 211,5 центнера с гектара, при затрате 350 трудодней. Так как оплата трудодня одинакова, звено А. Скрыпник, давшее на 56% больший урожай, получает на трудодни денег, зерна и других продуктов меньше, чем звено Войтюк.

Такая несправедливость в оплате труда передовых колхозников имела место потому, что оплата труда проводилась только по выработанному количеству трудодней, без учета качественной стороны труда, без учета конечного результата труда.

Постановлениями СНК СССР и ЦК ВКП(б) о дополнительной оплате труда колхозников за повышение урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животноводства ликвидируется несправедливость в оплате труда передовых колхозников.

Эти постановления развивают одно из важнейших положений устава сельхозартели, записанных в 15 пункте, о поощрении колхозников за отличную работу. Оно вытекает из решения XVIII съезда ВКП(б) о том, что необходимо повышать производительность труда и поощрять лучше работающих колхозников.

Секретарь ЦК ВКП(б) тов. А. А. Андреев на XVIII съезде партии говорил:

«Колхозники хотят, чтобы результаты их труда были видны не только на большом количестве трудодней, но и на высоте достигнутого урожая и продуктивности скота, чтобы труд их заслуженно ценился, тогда колхозник отдаст все свои способности».

Решающим условием успехов работы колхоза является правильное выдвижение, воспитание и расстановка колхозных кадров. Речь идет о подборе и воспитании бригадиров, звеньевых и расстановке колхозников внутри бригад и звеньев. Председатель колхоза должен заботиться о колхозниках, проявлять о них сталинскую заботу, помня, что только тогда может быть высокая производительность труда, когда колхозники умело расставлены на работе. Надо помнить замечательные сталинские слова на X VIII партийном съезде о подборе, воспитании и расстановке кадров:

«Правильно подбирать кадры это значит:

Во-первых, ценить кадры, как золотой фонд партии и государства, дорожить ими, иметь к ним уважение.

Во-вторых, знать кадры, тщательно изучать достоинства и недостатки каждого кадрового работника, знать на каком посту могут легче всего развернуться способности работника.

В-третьих, заботливо выращивать кадры, помогать каждому растущему работнику подняться вверх, не жалеть времени для того, чтобы терпеливо «повозиться» с такими работниками и ускорить их рост.

В-четвертых, во-время и смело выдвигать новые, молодые кадры, не давая им перестояться на старом месте, не давая им закиснуть.

В-пятых, расставить работников по постам таким образом, чтобы каждый работник чувствовал себя на месте, чтобы каждый работник мог дать нашему общему делу максимум того, что вообще способен он дать по своим личным качествам, чтобы общее направление работы по расстановке кадров вполне соответствовало требованиям той политической линии, во имя проведения которой производится эта расстановка».

Исключительно огромную роль в руководстве колхозов должны играть правила внутреннего распорядка и борьба за укрепление трудовой дисциплины. Правила внутреннего распорядка, утвержденные общим собранием, должны предусматривать наиболее

правильную расстановку сил в колхозе, распорядок всей работы колхозников, поощрение хорошей работы колхозников и систему взысканий, налагаемых за нарушение установленного распорядка.

Председатель колхоза должен повседневно контролировать и проверять выполнение своих распоряжений и решений общих собраний. Может быть замечательно составлен план весенних работ или план уборки урожая, но если со стороны руководства колхоза не будет повседневной проверки работы колхозников, звеньевых, бригадиров, то план не будет выполнен. Председатель колхоза должен лично заниматься этой проверкой. Только при этом условии может быть гарантирована хозяйственная победа.

Во всей своей работе председатель колхоза должен опираться на широкие колхозные массы, чаще советоваться с колхозниками, прислушиваться к их дельным предложениям, толково разъяснять волнующие их вопросы.

Исключительную роль в этом отношении должна играть хорошая организация общих собраний колхозников, а также производственных совещаний, которые являются формой вовлечения широких колхозных масс в управление колхозным хозяйством. Как на собраниях, так и на производственных совещаниях должны ставиться важнейшие производственные вопросы, волнующие широкие колхозные массы.

Председатель колхоза должен внимательно и чутко прислушиваться к критике недостатков работы, быть во главе этой критики, ибо критика и самокритика являются прекрасным орудием воспитания масс. Председатель колхоза должен быть во главе социалистического соревнования и стахановского движения, широко развернувшегося во всех колхозах нашей страны. Известно, что социалистическое соревнование за право участия на Всесоюзной сельскохозяйственной выставке сыграло исключительную роль в борьбе за новые успехи в области сельского хозяйства.

Но социалистическое соревнование колхозных масс даст хорошие результаты при условии, если им руководить повседневно. Прежде всего это руководство должно заключаться в том, чтобы договоры, которые заключает колхоз с другим колхозом, или договоры, заключаемые внутри колхоза, были конкретными. Затем в ходе

соревнования надо повседневно проверять исполнение взятых обязательств. Результаты соревнования должны быть обнародованы, известны всей массе колхозников. В ходе соревнования необходимо изучать все то новое, что рождается в народных массах, изучать новые формы стахановского движения, подхватывать опыт передовых колхозников и делать его достоянием всей колхозной массы. Все это обеспечит выполнение и перевыполнение наших производственных планов.

Такие требования должны предъявляться к председателю колхоза. Политически передовой, беспредельно преданный интересам родины, инициативный организатор производства, расчетливый хозяин и терпеливый воспитатель колхозных масс – таковы основные качества, которыми должен обладать каждый председатель колхоза. Только такой председатель артели будет пользоваться заслуженным и признанным авторитетом у всех колхозников.

Многое в жизни колхоза зависит от того, кто им руководит. Если во главе правления стоит инициативный работник, болеющий за артельное дело, заботящийся об интересах государства, старающийся приумножить общественное добро, – дела в таком колхозе идут хорошо. А если колхоз возглавляется человеком, который работает без большевистской страсти, без инициативы, – такой колхоз наверняка окажется в числе отстающих.

Вот, например, колхоз имени Сталина, Вурнарского района, Чувашской АССР. Под руководством председателя колхоза депутата Верховного Совета СССР С. К. Короткова этот колхоз превратился в передовое, цветущее хозяйство. В колхозе поняли, что умелое использование колхозной земли – ключ к неуклонному росту колхоза. Здесь по-хозяйски заботятся о земле. Колхоз ввел правильный севооборот, при обработке почвы, уходе за растениями применяется передовая агротехника (глубокая вспашка, ранние майские пары, сжатые сроки сева, яровизация семян, подкормка растений и т. д.). Все это привело к повышению плодородия почвы, к увеличению урожайности, росту животноводства. В 1940 г. колхоз собрал в среднем с каждого гектара более чем по 176 пудов зерна. В колхозе 5 животноводческих ферм.

С каждого гектара земли в 1940 г. колхоз взял, по сравнению с 1933 г., в три раза больше зерна, в семь с половиной раз больше картофеля и овощей, в двенадцать раз больше кормов. Продукция молока на каждый гектар пашни с сенокосом за это же время возросла в 3,4 раза.

Колхоз досрочно и полностью выполнил все свои обязательства перед государством. В колхозе крепкая трудовая дисциплина. Большинство колхозников перевыполняет нормы выработки.

В 1940 г. колхоз построил ряд общественных зданий. На трудодень выдали натурой 6,5 килограмма зерна, 3,7 килограмма овощей (капусты, моркови, помидоров, огурцов), 10 килограммов кормовой свеклы и 8 килограммов соломы.

В 1941 г. колхоз борется за урожай в 200 пудов зерновых с гектара!

Таких успехов добился передовой колхоз имени Сталина под руководством председателя колхоза тов. Короткова. Такого председателя колхозники ценят и уважают.

Таких успехов может добиться каждый колхоз, где во главе стоит преданный делу коммунизма человек, где колхозники рационально используют каждый гектар земли, где точно выполняют устав сельскохозяйственной артели, где аккуратно выполняют все обязательства перед государством и неуклонно проводят в жизни все решения партии и правительства.

В помощь председателю колхоза Сельхозгиз издает этот справочник, в котором собраны важнейшие решения партии и правительства по сельскому хозяйству, а также справочные материалы, необходимые в повседневной практической работе председателя колхоза.

КОЛХОЗНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО

СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННАЯ АРТЕЛЬ – ОСНОВНАЯ ФОРМА КОЛХОЗНОГО ДВИЖЕНИЯ НА ДАННОМ ЭТАПЕ

В нашей стране произошли коренные изменения; решена труднейшая задача социалистической революции – завершена коллективизация сельского хозяйства.

«... колхозы окончательно закреплены и упрочены, а социалистическая система хозяйства является теперь единственной формой нашего земледелия» [из доклада тов. Сталина на XVIII съезде ВКП(б)].

Коллективизация сельского хозяйства в СССР

	1918 г.	1929 г.	1930 г.	1934 г.	1937 г.	1939 г.
Число колхозов (в тысячах).	1,6	57,0	85,9	233,3	243,7	241,0
Число дворов в колхозах (в миллионах).	0,02	1,0	6,0	15,7	18,5	19,3
Процент коллективизации:						
а) по числу крестьянских дворов	0,1	3,9	23,6	71,4	93,0	95,6
б) по посевной площади.	н. св.	4,9	33,6	87,4	99,1	99,6

Основной и единственно правильной формой колхозного движения на данном этапе является сельскохозяйственная артель.

«Теперь все признают, что артель является при нынешних условиях единственно правильной формой колхозного движения. И это вполне понятно: а) артель правильно сочетает личные, бытовые интересы колхозников с их общественными интересами, б) артель удачно приспособляет личные, бытовые интересы – к общественным интересам, облегчая тем самым воспитание вчерашних единоличников в духе коллективизма» (Сталин, Вопросы ленинизма, изд. 11-е, стр. 468).

«...нужно твердо сказать о том, что и теперь основой колхозного движения остается артель. Другое дело, что нужно и в работе артели

выдвинуть ряд новых задач. К числу этих задач относятся такие: дальнейшее укрепление колхоза и колхозной собственности и ликвидация допущенных извращений и нарушений Устава сельскохозяйственной артели по приусадебному хозяйству колхозников. Нужно добиться, чтобы забота о подсобном хозяйстве колхозника не противопоставлялась основной задаче – задаче укрепления колхоза и колхозной собственности. Нужно на практике проводить установленные ограничения в отношении приусадебных земель и индивидуального скота отдельных колхозников и всемерно поддержать дальнейшее организационно-хозяйственное укрепление колхозов, так как только на этой основе – только на основе дальнейшего организационно-хозяйственного укрепления колхозов – может идти настоящий подъем сельского хозяйства и быстро повышаться благосостояние и культурный уровень колхозного крестьянства» [из доклада тов. В. М. Молотова на XVIII съезде ВКП(б)].

Основным законом колхозной жизни, по которому живут и работают теперь миллионы трудящихся крестьян, является Устав сельскохозяйственной артели.

В нем отражена политика и практика большевистской партии и советской власти по организации социалистического сельского хозяйства.

Принятый Вторым Всесоюзным съездом колхозников-ударников сталинский Устав сельскохозяйственной артели сыграл огромную роль в деле подъема сельского хозяйства и организационно-хозяйственного укрепления колхозов. Устав стал программой борьбы за большевистские колхозы, за зажиточность колхозников.

Цели и задачи сельскохозяйственной артели с исчерпывающей ясностью определены в первом пункте Устава. «Трудящиеся крестьяне... добровольно объединяются в сельскохозяйственную артель, чтобы общими средствами производства и общим организованным трудом построить коллективное, то-есть общественное хозяйство, обеспечить полную победу над кулаком, над всеми эксплуататорами и врагами трудящихся, обеспечить полную победу над нуждой и темнотой, над отсталостью мелкого

единоличного хозяйства, создать высокую производительность труда и обеспечить таким образом лучшую жизнь колхозников.

Колхозный путь, путь социализма есть единственно правильный путь для трудящихся крестьян. Члены артели обязуются укреплять свою артель, трудиться честно, делить колхозные доходы по труду, охранять общественную собственность, беречь колхозное добро, беречь тракторы и машины, установить хороший уход за конем, выполнять задания своего рабоче-крестьянского государства, – и таким образом сделать свой колхоз большевистским, а всех колхозников зажиточными».

В основе сталинского Устава сельскохозяйственной артели лежит нерушимый принцип развития и укрепления общественной собственности колхоза с правильным сочетанием личных, бытовых интересов колхозников с общественными интересами колхоза, при подчинении этих личных интересов колхозников общественным. Общественное хозяйство колхоза является основным источником роста и благополучия колхоза в целом и каждого колхозника в отдельности.

Подавляющее большинство колхозников хорошо понимает и активно, своими делами, поддерживает партию и советское правительство в деле укрепления и развития колхозного хозяйства. Все силы и знания, весь свой энтузиазм колхозники вкладывают в то, чтобы расширить и укрепить общественное хозяйство, сделать нашу родину самой могучей и богатой страной мира.

Но есть среди колхозников и отсталые, недисциплинированные люди, нарушающие Устав сельскохозяйственной артели.

«Не случайно, – говорил тов. В. М. Молотов на XVIII съезде ВКП(б), – что в последнее время пришлось провести ряд мер по борьбе с нарушениями Устава сельскохозяйственной артели. Не без влияния чуждых и прямо вредительских элементов интересы подсобного хозяйства колхозников в некоторых случаях стали противопоставлять интересам колхоза. Между тем, у крестьян есть только один верный путь к дальнейшему улучшению своей жизни — большевистский путь укрепления колхозов. Нужно ликвидировать нарушения Устава сельскохозяйственной артели, ввести в норму приусадебные земли и индивидуальный скот колхозников, поставить

на первое место заботу о колхозной собственности, об укреплении колхоза. Тогда будет правильно развиваться и подсобное хозяйство колхозников. В этом путь к дальнейшему подъему сельского хозяйства, к изобилию продуктов в нашей стране, к зажиточной и культурной жизни всех колхозников».

Секретарь ЦК ВКП(б) тов. А. А. Андреев в своей речи на XVIII съезде ВКП(б) говорил: «Был период, когда наши колхозы были еще слабы и не в состоянии были брать на себя полностью обеспечение потребностей колхозников за счет общественного хозяйства. Тогда правильно был поставлен вопрос о допущении личного хозяйства колхозника по скоту, приусадебных земель. Теперь, когда эта задача выполнена, все колхозники наделены коровами и усадьбами, и когда колхозы уже окрепли, надо ударение сделать на укрепление и расширение общественного колхозного хозяйства, повышение его роли в удовлетворении потребностей и доходов колхозников. Правильное сочетание личных интересов и общественных в колхозах остается основой колхозного строя, но личное хозяйство колхозных дворов должно все более носить узко-подсобный характер, а общее колхозное – возрастать как основное.

Не безмерное расширение личного скота и приусадебных земель отдельных дворов колхозников, а только увеличение общественного хозяйства колхоза может обеспечить дальнейшее повышение материального уровня и зажиточности всех колхозников...

Доля общественных доходов по трудодням и покрытие потребностей

колхозников за счет общественного хозяйства должны возрастать, а доля личных доходов должна относительно сокращаться. Многие колхозы с успехом уже шагают по этому пути».

Только на основе организационно-хозяйственного укрепления колхозов, на основе большевистского использования земли может происходить дальнейший подъем сельского хозяйства.

О ЗЕМЛЕ

Советское правительство в первый же день социалистической революции приняло исторический «Декрет о земле». По этому декрету помещичьи, удельные, монастырские, церковные земли были

конфискованы и переданы в бесплатное пользование крестьянству. Частная собственность на землю была отменена.

С начала Октябрьской революции все земли, недра, воды, леса и т. п. в СССР являются государственной, то-есть всенародной собственностью.

В 1929 —1930 гг. началось массовое вступление крестьян в колхозы.

В 1935 г. на Втором Всесоюзном съезде колхозников-ударников был принят примерный устав сельскохозяйственной артели.

О земле в уставе записано:

«Все межи, разделявшие ранее земельные наделы членов артели, уничтожаются, и все полевые наделы превращаются в единый земельный массив, находящийся в коллективном пользовании артели.

Земля, занимаемая артелью (как и всякая другая земля в СССР), есть общенародная государственная собственность. Она, согласно законам рабоче-крестьянского государства, закрепляется за артелью в бессрочное пользование, то-есть навечно, и не подлежит ни купле-продаже, ни сдаче артелью в аренду.

Каждой артели выдается районным исполнительным комитетом советов государственный акт на бессрочное пользование землей, в котором устанавливаются размеры и точные границы земли, находящейся в пользовании артели, причем сокращение этих земель не допускается, а допускается лишь их увеличение — либо за счет свободных земель государственного фонда, либо за счет излишних земель, занимаемых единоличниками с тем, чтобы никакая чересполосица при этом не допускалась.

Из обобществленных земельных угодий выделяется в личное пользование каждого колхозного двора по небольшому участку в виде приусадебной земли (огород, сад).

Размеры приусадебной земли, находящейся в личном пользовании колхозного двора (не считая земли под жилыми постройками), могут колебаться от 1/4 гектара до 1/2 гектара, а в отдельных районах до 1 гектара в зависимости от областных и районных условий, устанавливаемых наркомземами союзных республик на основе указаний Наркомзема Союза ССР.

Единый земельный массив артели ни в коем случае не должен уменьшаться. Наделение выбывших членов артели землей за счет земельной площади артели воспрещается. Выбывающие из артели могут получать землю лишь из свободных земель государственного земельного фонда.

Земли артели разбиваются на поля в соответствии с утвержденным севооборотом. В полях севооборота к каждой полеводческой бригаде прикрепляется постоянный участок на весь срок севооборота.

В колхозах, имеющих крупные животноводческие фермы, в случаях необходимости при наличии достаточных земель могут быть выделены определенные участки земли, прикрепляемые к ферме и используемые для посева кормовых культур для скота ферм».

В некоторых колхозах устав грубо нарушали. Эти нарушения привели к многочисленным фактам преступного расхищения, разбазаривания колхозных земель.

ЦК ВКП(б) и СНК СССР 27 мая 1939 г. вынесли специальное решение:

О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания

«ЦК ВКП(б) и СНК СССР устанавливают наличие серьезных извращений политики партии в области колхозного землепользования. Эти извращения выражаются в нарушениях пункта второго устава сельскохозяйственной артели о нормах приусадебной земли, находящейся в личном пользовании колхозного двора, в сторону их незаконного расширения путем разбазаривания и расхищения общественных земель колхоза в пользу личного хозяйства колхозника.

Разбазаривание и расхищение общественных земель колхозов в пользу личных хозяйств колхозников идет по линии всякого рода незаконных прирезок приусадебных участков сверх предусмотренных уставом норм в порядке мнимых разделов семей, когда колхозный двор получает обманным путем на долю якобы выделяющихся членов семьи дополнительный участок приусадебной земли, либо в порядке

прямого наделения колхозников приусадебными участками за счет полевых общественных земель колхоза.

В результате этой противоколхозной и противогосударственной практики интересы общественного хозяйства колхоза, основой которого является общественная колхозная земля, приносятся в угоду частно-собственническим и рваческим элементам, использующим колхоз в целях спекуляции и личной наживы.

В ряде колхозов установилась такая практика, когда приусадебный

участок колхозника превращается на деле в частную собственность колхозного двора, которой распоряжается не колхоз, а колхозник по своему усмотрению: сдает его в аренду, сохраняет приусадебный участок в своем пользовании несмотря на то, что не работает в колхозе.

Разбазариванию и расхищению колхозных общественных земель способствуют неразбериха и беспорядок в земельном хозяйстве колхозов, когда приусадебные участки и общественные земли колхозов перемешаны между собой таким образом, что приусадебные участки расположены не около дворов, а нарезаны в полевых землях колхоза, приусадебные земли не отграничены от полевых земель, отсутствует учет полевых и приусадебных земель.

Все эти и тому подобные факты нарушения устава сельхозартели и раздувания личного хозяйства колхозников приводят к тому, что приусадебное хозяйство теряет характер подсобного хозяйства и превращается иногда в основной источник дохода колхозника.

Вследствие этого в колхозах имеется довольно значительная часть мнимых колхозников, которые или вовсе не работают в колхозах, или работают лишь для виду, отдавая большую часть времени своему личному хозяйству.

Такое положение, когда одна часть колхозников не участвует в общественном труде колхоза и в то же время пользуется всеми благами колхозной жизни, спекулируя своим положением колхозника и используя выгоды пребывания в колхозе в целях личной наживы, — неизбежно тормозит рост производительности общественного труда в колхозах, подрывает трудовую дисциплину в них, дезорганизует

честных колхозников и тем самым препятствует дальнейшему росту доходности и зажиточности колхозов.

Положение, когда в колхозах часть колхозников уклоняется от участия в общественном труде, – ведет к образованию искусственной нехватки рабочей силы в колхозах, между тем как на деле в колхозах большинства районов СССР имеется большое количество излишних рабочих рук, использование которых для работы в колхозах не только могло бы ликвидировать мнимую нехватку рабочей силы в колхозах, но и высвободило бы значительную часть рабочей силы для промышленности и для переселения в многоземельные районы СССР, где действительно имеется нехватка рабочих рук (Поволжье, Омская область, Челябинская область,

Новосибирская область, Чкаловская область, Алтайский край, Д. Восток, Казахстан).

2 Справочник председателя колхоза

Все эти извращения основ политики партии в области колхозного создались на основе неправильного, небольшевистского руководства колхозами со стороны местных районных и областных партийных и советских организаций. Вместо того, чтобы стоять на страже общественного хозяйства колхоза и ограждать основной источник силы и крепости колхозного строя – общественную землю колхоза – от посягательств частно-собственнических элементов, местные партийные и советские руководители предоставили решение важнейших вопросов колхозной жизни самотеку и нередко, идя на поводу рваческих элементов из колхозников, сами брали на себя инициативу нарушения устава сельхозартели.

Многие наши партийные и советские руководители, видимо, забыли, что в колхозах, наряду с громадным большинством честных тружеников, имеется известная часть колхозников, которая пытается урвать себе побольше, а колхозу дать поменьше, которая использует всякую возможность для того, чтобы, числясь колхозниками, пользуясь наравне с честными и добросовестными колхозниками колхозной землей, рабочим скотом, выпасами, кормами и т. д., уклоняться от работы в колхозах и пренебрегать

общественным трудом, занимаясь раздуванием своего личного хозяйства.

Указанные выше и им подобные грубейшие извращения устава сельскохозяйственной артели получили широкое распространение лишь потому, что партийные и советские руководители, вместо повседневного воспитания колхозов и колхозников в духе строгого соблюдения колхозного устава, сами способствуют своей оппортунистической практикой нарушению устава и преступно-благодарно относятся к проникновению в колхозы враждебных колхозному строю частно-собственнических, буржуазных тенденций, заносимых остатками разбитого кулачества.

ЦК ВКП(б) и СНК СССР, считая подобную практику чуждой большевизму, в корне оппортунистической практикой, требуют от всех местных партийных и советских организаций немедленной ликвидации разбазаривания и расхищения колхозных общественных земель, приведения размеров приусадебных участков к уставным нормам, установления строжайшего контроля за неприкосновенностью общественных земель колхоза, решительного обуздания рваческих и спекулянтских элементов в колхозах.

ЦК ВКП(б) и СНК СССР постановляют:

1. Осудить, как антипартийную и антигосударственную, практику районных и областных партийных и советских организаций, правлений колхозов и земельных органов, допускающих нарушения устава сельхозартели в области колхозного землепользования, выражающиеся в преступном разбазаривании общественных колхозных земель в пользу личных хозяйств колхозников.

2. Установить, что общественные земли колхоза являются неприкосновенными и их размеры ни при каких условиях не подлежат сокращению без особого разрешения Правительства СССР, а могут быть только увеличены.

3. Всякая попытка урезать общественные земли колхоза в пользу личного хозяйства колхозников, а равно всякое увеличение приусадебных участков сверх размеров, предусмотренных уставом сельхозартели, будут рассматриваться как уголовное преступление, а виновные будут подлежать привлечению к суду.

4. Установить, что секретари райкомов партии и председатели райисполкомов, а также другие партийные и советские работники, допускающие разбазаривание общественных колхозных земель и увеличение размеров приусадебных участков колхозников сверх предусмотренных уставом норм, будут подлежать снятию с постов, исключению из партии и отдаче под суд, как нарушители закона.

5. Колхозники, допускающие сдачу приусадебного участка в аренду или передачу его в пользование другим лицам, будут подлежать исключению из колхоза с лишением их приусадебных участков.

6. Председатели колхозов, допускающие сдачу сенокосов в колхозных полях и лугах, а также в лесах, под индивидуальные сенокосы колхозников и лиц, не состоящих в колхозе, будут исключаться из колхоза и отдаваться под суд, как нарушители закона.

7. Обязать ЦК компартий союзных республик, крайкомы, обкомы партии, СНК союзных и автономных республик, крайисполкомы и облисполкомы провести до 15 августа с. г. обмер всех приусадебных земель, находящихся в личном пользовании колхозников, в том числе земель колхозников вне усадьбы, находящихся в полях общественных земель колхозов, и хуторских усадеб колхозников, расположенных в общественных полях колхозов. При этом:

а) в соответствии с результатами обмера, изъять из приусадебных земель колхозников и прирезать к общественным колхозным землям все излишки против норм, установленных в пункте втором устава сельхозартели, который гласит: «Размеры приусадебной земли, находящейся в личном пользовании колхозного двора (не считая земли под жилыми постройками), могут колебаться от 1/4 гектара до 1/2 гектара, а в отдельных районах до 1 гектара в зависимости от областных и районных условий, устанавливаемых наркомземами союзных республик на основе указаний Наркомзема Союза ССР»;

б) все земли личного пользования колхозников, находящиеся в колхозных полях вне усадеб (левады, огороды, бахчи и т. п.), изъять из личного пользования и присоединить к общественным землям колхозов, причем в тех случаях, когда остающаяся после этой прирезки в личном пользовании колхозного двора приусадебная земля оказывается меньше определенной уставом нормы, колхоз

должен прирезать такому двору недостающее количество земли за счет земельного приусадебного фонда, выделенного для наделения новых колхозных дворов приусадебными участками;

в) ликвидировать расположенные в общественных полях колхозов хуторские приусадебные участки колхозников, имеющиеся в районах различных областей, в том числе в Белорусской ССР, Украинской ССР, Смоленской, Калининской, Ленинградской областях и сселить этих колхозников к одному месту, наделив их приусадебными участками в местах сселения по уставным нормам. Закончить эту работу к 1 сентября 1940 года.

8. Ограничить полевою землю, находящуюся в пользовании единоличного крестьянского двора, в хлопковых районах – в поливных –десятью сотыми гектара, в неполивных – половиной гектара, в районах садово-огородных и свекловичных – половиной гектара, во всех остальных районах – до одного гектара, а приусадебный участок, находящийся в пользовании единоличного крестьянского двора, считая и землю, занятую под постройками, ограничить в поливных районах десятью сотыми гектара, во всех остальных районах – двадцатью сотыми гектара.

Все излишки земель против указанных норм как по полевой, так и по приусадебной земле единоличника прирезать к колхозным землям и обратить, главным образом, на пополнение земельного приусадебного фонда колхоза.

Равным образом обратить на ту же цель образования приусадебного земельного фонда колхоза а) приусадебные земли мнимых колхозников, давно оторвавшихся от колхозной жизни и фактически выбывших из состава колхоза, б) приусадебные участки колхозников, не вырабатывающих установленного минимума трудодней и считающихся в силу этого выбывшими из колхоза, в) приусадебные участки колхозников, переселяющихся из малоземельных районов в многоземельные районы.

9. Проведение мер по пунктам 7-му («а» и «б») и 8 -му закончить не позднее 15 ноября 1939 года.

10. Приусадебные земли каждого колхоза должны быть строго отграничены от общественных колхозных земель указательными столбиками.

11. Установить в каждом колхозе обязательную запись как общественных земель колхоза, так и приусадебных участков каждого колхозного двора, заведя для этого специальную земельную шнуровую книгу.

12. Завести в земельных отделах райисполкомов государственную земельную книгу регистрации земель, где сосредоточить учет: а) единого земельного массива по каждому колхозу согласно акта на вечное пользование, б) общественных земель колхоза (отдельно), в) приусадебных участков колхозников (отдельно) и г) земель, находящихся в личном пользовании единоличников и других не членов колхоза.

13. Для периодической проверки фактических размеров общественных колхозных земель, фактических размеров приусадебных участков колхозников с точки зрения соответствия уставу сельхозартели и записям государственной земельной книги регистрации колхозных земель, а также земель, находящихся в пользовании единоличных дворов и других не членов колхоза, обязать Наркомзем СССР ввести при наркомземах союзных и автономных республик, областных и краевых земельных отделах должности ревизоров-землемеров.

14. Ввиду того, что в колхозах имеются не только честные труженики, вырабатывающие от 2 0 0 до 600 и больше трудодней в году, составляющие подавляющее большинство колхозников и представляющие основную силу колхозного движения, но имеется также некоторая часть трудоспособных колхозников, вырабатывающих в течение года не более 20—0 трудодней, но продолжающих числиться колхозниками и сидящих на шее колхоза, — считать целесообразным установить с 1939 года для каждого трудоспособного колхозника и колхозницы обязательный минимум трудодней в году:

а) в размере 1 0 0 трудодней в хлопковых районах,

б) в размере 60 трудодней в Московской, Ленинградской, Ивановской, Ярославской, Горьковской, Калининской, Вологодской, Тульской, Рязанской, Смоленской, Архангельской, Мурманской, Кировской, Молотовской, Свердловской, Читинской областях, Хабаровском и Приморском краях, Карельской, Коми, Марийской и

Якутской АССР, в высокогорных зерновых и животноводческих районах по списку Наркомзема СССР,

в) в размере 80 трудодней для всех остальных районов СССР. Рекомендовать (посоветовать) колхозам установить, что трудоспособные колхозники и колхозницы, вырабатывающие в течение года ниже указанных выше норм, должны считаться выбывшими из колхоза и потерявшими права колхозника.

15. Ввиду того, что колхозные общественные земли не могут сокращаться, а в малоземельных колхозах уже исчерпаны резервы земли для наделения колхозников приусадебными участками по уставным нормам, – считать необходимым переселение колхозников из таких колхозов в многоземельные районы (Поволжье, Омская область, Челябинская область, Алтайский край, Казахстан, Дальний Восток и т. д.). Для руководства делом переселения избыточной части колхозников в многоземельные районы образовать при СНК СССР Переселенческое Управление с его органами в союзных республиках, областях и краях.

16. Установить, что за семьями рабочих и служащих, живущих и состоящих в колхозах, сохраняется приусадебный участок в пределах установленных норм лишь в том случае, если трудоспособные члены указанных семей работают в колхозе, выполняя установленный минимум трудодней».

Колхозная земельная шнуровая книга

Колхозная земельная шнуровая книга ведется в каждом колхозе.

Шнуровая книга состоит из трех разделов.

В первом приводятся сведения об общей площади земель колхоза, которые внесены в выданный колхозу государственный акт на вечное пользование землей. Во втором – записываются размеры общественных земель колхоза по угодьям, не включая приусадебные земли, находящиеся

в личном пользовании колхозников.

В третьем – записывается количество приусадебных земель личного пользования колхозников.

**Земля, закрепленная за колхозом по государственному акту
на вечное пользование**

№ государственного акта на землю колхоза	Площадь земли, закрепленной за колхозом на вечное пользование по государственному акту (в гектарах)		Год, месяц, число, когда государственный акт выдан колхозу или когда внесены изменения в его записи	Отметки, на основании какого постановления внесены в записи изменения	
	Всего	В том числе			
		Общественных земель колхоза			всех приусадебных земель

Первая запись в первом разделе книги делается на дату утверждения обмера и изъятия излишков земли из личного пользования и присоединения их к общественным землям колхоза, например, на 15 августа 1939 г. Приводится лишь общая площадь колхозного массива; площади каждого отдельного земельного участка и каждой прирезки земли колхозу или изъятия у него земли не перечисляются. Записи вносятся с учетом всех происшедших изменений один раз в конце года.

Общественные земли колхоза

Названия угодий	Площадь (в гектарах)	Записи об изменениях площади общественных земель колхоза (по какому постановлению изменяется площадь, на сколько гектаров и в счет каких земель) и отметки об изменениях в составе угодий
I. Всего общественной земли у колхоза <i>В том числе:</i> 1. Полевой пашни..... 2. Под пахотными перелогами и залежью... 3. Сенокосной 4. Выгонно-пастбищной 5. Огородной 6. 7. Под садами 8. Под виноградниками 9. Под общественными постройкам! и дворами 10. Под кустарником 11. Под л е с о м 12. Под полезащитными лосополосами 13. Вырубок и гарей 14. Б о л о т		

15. Под дорогами, улицами, прогонами, переулками и общ. Площадями		
16. Подводой		
а) реками, ручьями и др		
б) озерами и п р у д а м и		
17. а) Под оврагами и балками		
б) п е с к и.....		
в) остальные земли, не используемые в сельском хозяйстве (каменистые места, злостные солонцы и др.)		
II. Сверх того —приусадебный земельный фонд для новых колхозных дворов		

Первоначальная запись этого раздела книги делается на странице «1939 г.» —на дату утверждения исполкомом Районного Совета Депутатов трудящихся обмеров и изъятия излишков приусадебных земель колхозников, земель единоличников и других нечленов колхозов. Н а этой же странице в графе «Записи об изменениях площади...» отмечаются происшедшие с этого момента до 1 января 1940 г. изменения, и с учетом этих изменений подсчитываются новые площади угодий и записываются в графу «Площадь (в гектарах)» на следующей странице «1940 г.». Все изменения, которые происходят с 1 января 1940 г., записываются до конца 1940 г. в графе «Записи об изменениях» на странице «1940 г.», и по окончании года итог записывается на странице следующего года и т. д.

Постановления и решения об изменении всей площади общественных земель колхоза и по угодьям записываются в разделе втором (графа третья) немедленно после того, как произошло это изменение фактически. Здесь же указываются размеры этих изменений в гектарах.

Изменения в записях по угодьям, вызываемые переводом угодий из одного их вида в другой, производятся только после утверждения актов обмера таких земель исполкомом Районного Совета Депутатов трудящихся; площади сенокосных или пастбищных — закустаренных или залесенных (по лесу) и заболоченных земель, используемые без предварительных мелиораций и подлежащие улучшению, должны быть показаны в графе «Записи об изменениях... » в виде особого примечания.

**Приусадебные земли колхоза, находящиеся в личном
пользовании колхозных дворов**

№ по порядку	Фамилия, имя, отчество лица, за коим числится приусадебная земля колхозного двора	Приусадебной земли			Год, месяц, число внесения в книгу сведений о дворе	Отметки о вы бытии из колхоза главы семьи или семейства в целом, а также о принятии в колхоз новых хозяйств (когда, куда выбыло и откуда прибыло хозяйство – двор) и в случае выбытия – куда перечислена земля
		Всего	В том числе			
			под постройками	из них под жилыми		
1	2	3	4	5	6	7
		(в га до сотки)				

В третьем разделе книги регистрируются все фактические дворы (хозяйства) колхоза. Здесь по каждому двору записывается количество приусадебных земель личного пользования колхозников.

После внесения в книгу последнего по порядку колхозного двора подводится итог по графам 3, 4 и 5.

Каждый вновь образовавшийся или окончательно выбывший из колхоза двор (хозяйство) немедленно регистрируется в этом разделе книги.

Все записи в земельной шнуровой книге делает счетовод или бухгалтер колхоза, но ни одну запись он не может вносить в книгу без постановления правления колхоза.

Записи вносятся чернилами. Первоначальная запись по всем показателям земельной книги делается счетоводом или бухгалтером колхоза под руководством старшего землеустроителя районного земельного отдела или его помощника. Никаких помарок и подчисток в земельной книге допускать нельзя.

Все записи и изменения в книге без документов делать не разрешается.

Документами, подтверждающими запись, считаются постановления правительства, государственный акт на вечное пользование землей, план и другие документы землеустройства и земельных органов, решение исполкома Районного Совета Депутатов трудящихся, акт обмера земли, протокол общего собрания колхоза.

Земельная шнуровая книга должна храниться наравне с государственным актом на вечное пользование землей и денежными документами.

В случае обнаружения халатности и злоупотреблений, повлекших за собою расстройство или искажение учета и записи в государственных книгах регистрации земель, земельные органы немедленно ставят об этом в известность прокуратуру для привлечения виновных к ответственности.

Книгу необходимо предохранять от загрязнения. В колхозе заводится дело, куда подшиваются все документы, на основании которых вносятся изменения в колхозную земельную шнуровую книгу.

О приусадебных участках рабочих и служащих, сельских учителей, агрономов и других не членов колхозов, проживающих в сельской местности

«В целях упорядочения пользования приусадебными участками рабочих и служащих не членов колхозов, сельских учителей, агрономов и других категорий сельской интеллигенции, проживающих на территории земель колхозов, Совет Народных Комиссаров Союза ССР и Центральный Комитет ВКП(б) постановляют:

1. Установить, что рабочие и служащие не члены колхозов, работающие на государственных предприятиях, железных дорогах и учреждениях и проживающие в сельской местности на территории колхозов, а также сельские учителя, агрономические, зооветеринарные и медицинские работники, которые работают и проживают в сельской местности, пользуются приусадебными участками на одну семью в размере не более 0,15 гектара, включая площадь, занятую постройками.

2. Ограничить приусадебные участки инвалидов, пенсионеров, престарелых, не состоящих членами колхоза, нормой в размере 0,15 гектара, включая площадь, занятую постройкой.

3. В районах орошаемого земледелия нормы приусадебных земель для перечисленных в пп. 1 и 2 категорий сокращаются наполовину.

4. Разрешить колхозам предоставлять в новое пользование приусадебные участки, указанные в пп. 1 и 2 настоящего Постановления, категориям трудящихся лишь в том случае, если в колхозе имеются свободные земли в приусадебном фонде.

5. У членов промысловых артелей, если они состоят в колхозах, и членов рыболовецких колхозов приусадебные участки сохраняются в размерах норм, установленных уставом сельскохозяйственной артели для дворов колхозников.

6. Все излишки приусадебных земель против норм, указанных в настоящем Постановлении, должны быть прирезаны соответственно к землям колхозов. Изъятие этих излишков провести после обмера приусадебных участков, но не позднее 15 ноября 1939 года.

7. Рекомендовать колхозам выкупать для нужд колхоза и колхозников жилые и надворные постройки у тех лиц, кои фактически порвали свою связь с сельским хозяйством и уже не пропаивают постоянно в сельской местности, а пользуются этими постройками лишь два—три месяца в году или же сдают их в аренду в целях наживы.

8. Разрешить государственным организациям и учреждениям предоставлять в необходимом количестве выпасы для скота личного пользования рабочих и служащих, сельских учителей, агрономов и других не членов колхоза, на незанятых государственных землях, как-то: в лесах государственного и местного значения, в полосе отчуждения железных и шоссейных дорог, на землях сельсоветов и др. В том случае, если не имеется таких свободных государственных земель, считать возможным и рекомендовать колхозам разрешать рабочим и служащим, сельским учителям, агрономам и другим не членам колхозов, проживающим в сельской местности, пользоваться колхозными выпасами для их скота по договоренности с колхозом за соответствующую оплату, оправдывающую расходы колхоза по содержанию выгонов и водопоев». (Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР и Центрального Комитета ВКП(б) от 28 июля 1939 г.)

Наукове видання

Коріненко П.С., Баран Б.М.

**ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ СТ. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Підписано до друку 29.04.2021.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк на дублюкаторі.
Умов.-друк. арк. 14,53. Обл.-вид. арк. 12,25
Тираж 300 примірників. Замовлення № 04/21/8-б.

Видавець

Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №2043, від 23.12.2004.

Виготувач:

ФОП Осадца Ю.В
м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10
тел. (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*